

№2
2026

ISSN 0132-618X
ISSN 1694-8602 (online)
1928-жылдан баштап чыгууда
DOI:10.34855/elagartuu2026.2

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ, ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF THE
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Кийизбаева Ч.К. – редакциялык коллегиянын төрайымы;
2. Акматалиев А.А. – КР УИА академиги;
3. Бөрүбаев А.А. – КР УИА академиги;
4. Абакиров К.А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
5. Абдырахманов Т.А. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
6. Болжурова И.С. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
7. Ишкеев Н.И. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
8. Калдыбаев С.К. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
9. Кунекова Т.М. – педагогика илимдеринин кандидаты, доктор PhD, профессор;
10. Мамбетакунов У.Э. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
11. Мамытов А.М. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
12. Турдугулов А.Т. – филология илимдеринин доктору, профессор;
13. Чыманов Ж.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;

Редколлегия

1. Кийизбаева Ч.К. – председатель редакционной коллегии;
2. Акматалиев А.А. – академик НАН КР;
3. Бөрүбаев А.А. – академик НАН КР;
4. Абакиров К.А. – доктор филологических наук, профессор;
5. Абдырахманов Т.А. – доктор исторических наук, профессор.
6. Болжурова И.С. – доктор педагогических наук, профессор;
7. Ишкеев Н.И. – доктор педагогических наук, профессор;
8. Калдыбаев С.К. – доктор педагогических наук, профессор;
9. Кунекова Т.М. – канд. пед. наук, доктор PhD, профессор;
10. Мамбетакунов У.Э. – доктор педагогических наук, профессор;
11. Мамытов А.М. – доктор педагогических наук, профессор;
12. Турдугулов А.Т. – доктор филологических наук, профессор;
13. Чыманов Ж.А. – доктор педагогических наук, профессор;

Editorial board

1. Kiiizbaeva Ch.K. – Chairman of the editorial board.
2. Akmataliyev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
3. Borybayev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
4. Abakirov K.A. – Doctor of Philology, Professor;
5. Abdurahmanov T.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor.
6. Boljurova I.C. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
7. Ishekeev N.I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
8. Kaldubaev C.K. – Doctor of Psychological Sciences, Professor;
9. Kunekova T.M. – PhD, Professor;
10. Mambetakunov U.E. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
11. Mamytov A.M. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
12. Turdugulov A.T. – Doctor of Psychological Sciences, Professor;
13. Chymanov Zh.A. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;

УДК: 801.6:82-13 (575.2)(04)

Колбаева М.

КРУИИАнын Ч.Айтматов атындагы Адабият институту филол.илим.докт.

**АКАДЕМИК А.АКМАТАЛИЕВДИН «КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ:
ТАРЫХ ЖАНА МЕЗГИЛ» АТТУУ ЭМГЕГИНДЕ КӨТӨРҮЛГӨН АДАБИЙ
ПРОБЛЕМАЛАР**

Колбаева М.

Институт литературы им. Ч.Айтматова НАН КР, д.филол.н.

**ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПОДНЯТЫЕ В ТРУДЕ АКАДЕМИКА
АБДЫЛДАЖАНА АКМАТАЛИЕВА “КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ИСТОРИЯ И
ВРЕМЯ”**

Kolbaeva M.

Institute of Literature named after Ch.Aitmatova

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Doctor of Philology

**LITERARY ISSUES DISCUSSED IN ACADEMICIAN ABDYLADJAN
AKMATALIEV’S WORK “KYRGYZ LITERATURE: HISTORY AND TIME”**

Аннотация: Аталган макалада академик Абдылдажан Акматалиевдин «Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил» аттуу изилдөөлөр топтомунда көтөрүлгөн адабий проблемалар тууралуу анализ жүрөт. Алгач адабиятчынын «Манас» эпосуна, Ч.Айтматовго арналган эмгектерине жалпы обзор берилип, фольклор менен адабияттын карым-катышы, адабияттагы мифологиялык каармандардын көркөм иштелиши, элдик оозеки чыгармачылыктагы балдарга арналган ырым-жөрөлгөлөр, үйлөнүү-үлпөтүнө арналган ырлар жана салттар тууралуу эмгектери илимий талдоодон өтөт. Ошондой эле орто кылымдагы адабий көркөм дөөлөттөрдү талдап, кыргыз эли менен болгон жакындыгын, жалпы түрк элдерине ылайык болгон жалпылыктарын, тарыхый баатыр инсандардын бейнесинин көркөм адабиятта чагылдырылышын, аты уламышка айланган төкмө ырчылардын чыгармачылыгын талдаган эмгектери анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: Абдылдажан Акматалиев, адабий проблемалар, фольклор, адабият, адабияттагы мифологиялык каарман, элдик оозеки чыгармачылык, адабий көркөм дөөлөт, устат, “Манас” эпосу, Чыңгыз Айтматов.

Аннотация: В статье анализируются литературные проблемы, поднятые академиком Абдылдажан Акматалиев в сборнике исследований «Кыргызская литература: история и время». Исследование начинается с общего обзора трудов учёного, посвящённых эпосу «Манас» и творчеству Чингиз Айтматова. Особое внимание уделяется взаимодействию фольклора и литературы, а также

художественной интерпретации мифологических персонажей в литературе. Кроме того, проводится научный анализ работ, посвящённых детским обрядовым практикам в устном народном творчестве, а также песням и традициям, связанным со свадебными обрядами. В статье также рассматриваются исследования, посвящённые художественным ценностям средневековой литературы, их связи с кыргызским народом и общим культурным чертам, характерным для тюркских народов. Особое внимание уделяется отражению образов исторических героических личностей в художественной литературе, а также исследованиям, посвящённым творчеству легендарных акынов-импровизаторов.

Ключевые слова: Абдылдажан Акматалиев, литературные проблемы, фольклор, литература, мифологический персонаж в литературе, устное народное творчество, художественное литературное наследие, наставник, эпос «Манас», Чингиз Айтматов.

Abstract. This article examines the literary issues addressed in the collection of studies “Kyrgyz Literature: History and Time” by the Kyrgyz academician Abdyladjan Akmatalliev. The study begins with a general overview of the scholar’s research devoted to the epic Manas and the works of Chingiz Aitmatov. Particular attention is paid to the interaction between folklore and written literature, as well as to the artistic representation of mythological characters in literary texts. The article also provides a scholarly analysis of studies devoted to children’s rituals within oral folk traditions, along with songs and customs

associated with wedding ceremonies. Furthermore, the research considers the artistic heritage of medieval literature, emphasizing its cultural proximity to the Kyrgyz people and its shared features with the broader Turkic literary tradition. Special attention is given to the representation of historical heroic figures in literary

works and to studies exploring the creativity of legendary improvisational poets (akyns).

Keywords: *Abdyldajan Akmataliyev, literary problems, folklore, literature, mythological character in literature, oral folk art (oral folklore), literary artistic heritage, mentor, the epic "Manas", Chingiz Aitmatov.*

Киришүү. Кыргыз адабият таануу илиминде ар бир доордун адабий процесстерин, анын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана коомдук-руханий турмуш менен болгон байланышын терең талдоо өзгөчө мааниге ээ. Бул багытта көрүнүктүү адабиятчы-окумуштуу, академик Абдылдажан Акматалиевдин илимий эмгектери өзгөчө орунду ээлейт. Анын «Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил» аттуу эмгеги кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүү жолун, анын ар кыл доорлордо калыптанган көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн, адабий процесстеги негизги тенденцияларды кеңири камтып, бир катар маанилүү адабий проблемаларды көтөргөн изилдөөлөрдүн катарына кирет.

Бул эмгекте автор кыргыз адабиятынын бай мурастарын тарыхый мезгилдердин контекстинде карап, фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышын, адабий мурастын коомдук аң-сезимдеги ордун, ошондой эле улуттук көркөм дөөлөттөрдүн өнүгүү багыттарын илимий негизде талдоого алат. Ошону менен бирге эмгекте адабияттын тарыхый этаптары, көркөм ой жүгүртүүнүн өзгөрүшү, улуттук адабияттын дүйнөлүк адабий процесстер менен болгон карым-катнашы тууралуу да олуттуу пикирлер айтылган.

Актуалдуулугу. А.Акматалиевдин аталган эмгегинде көтөрүлгөн негизги адабий проблемаларга обзордук талдоо жүргүзүлүп, алардын кыргыз адабият таануу илиминдеги мааниси жана актуалдуулугу каралат.

Негизги мазмун. А.Акматалиев алгач адабиятка келген күндөн баштап ааламдык атакка ээ болгон Ч.Айтматовдун чыгармаларын ар кырынан изилдеп, кыргыз-казак адабиятынын байланышын, боордош элдердин адабияттык карым-катышын, «Ч.Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы» (1981), «Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты» (1988), «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур» (1991), «Значение творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур» (1994) аттуу монографиялык эмгектеринде талдоого алган.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын мурда кийин адабиятта сөз боло бербеген космостук түшүнүктөрдөн, ааламдык таанымдан биз жашап жаткан болмушка чейинки маселелери, адам табиятынын ар кыры көркөм сүрөттөлгөн чыгармаларда катылган ойлордун учугун «Айтматовдун космосу – адам жана аалам. Космос Айтматова – человек и Вселенная» (1995), «Айтматовдун көркөм дүйнөсү» (1999), «Чыңгыз Айтматов» (2008), «Вселенная, Человек и Жаабарс» (2008) аталышындагы эмгектеринде чечмелеп берет. Бир

эсе улуу жазуучуга таазим этип, ошол эле учурда таасирленип, “Айтматовго таасирленүү” (1988), Чингиз Айтматов: Жизнь и творчество (1991), “Слово об Айтматове” (1991) аттуу эмгектерин жарыяласа, ошол эле учурда жазуучунун көркөм адабий процесске тийгизген таасири же көркөм каражаттар маселеси Ч. Айтматов жана көркөм процесс (айрым маселелер) (1992), Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар (салыштыруу, метафора) (1992) сындруу эмгектеринде талданып өтөт.

Адабиятчы бир эле учурда профессионалдуу адабият менен фольклордун маселелерин, тил менен адабияттын катышын жогорку адабий синтезде, кош бирдикте карап чечмелейт. Мисалы, “Адамзаттын улуу идеясы «Манаста» жана Айтматовдо” (2010), “Учур: Тил жана адабият маселелери” (2011), “Рух дүйнөсү – “Манас” жана Айтматов” (2012), “Кыргыз тили, “Манас” жана Айтматов” (2013), “Манас менен Айтматов – менин руханий канатым” (2015) аттуу эмгектери буга далил.

Мисалдарда көрүнүп тургандай, Ч.Айтматовго арналган илимий талдоолор менен “Манас” эпосуна арналган окумуштуулук ойлорун кош бирдикте негизги магистралдык изилдөө багыты катары карманып алган академик бир эле учурда Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов, Ыса Жумабек уулу, Шапак Рысмендеев, Тоголок Молдо, Уркаш Мамбеталиев, Ыбрай Абдрахманов баш болгон кыркка жакын “Манас” эпосун айтуучулардын варианттарын жарыкка чыгаруу менен эпостун негизги маселелерин өзүнүн ой элегинен өткөрүп, илимий-теориялык пикирлерин билдирет. Башкасын айтпаганда да Айтматовдун чыгармаларындагы мифологемдердин берилиши жана манкуртизм маселеси боюнча талдоолорунда:

“Баланы кармап алалы,
Башына шире салалы.
Үйгө алып барып кыйнайлык,
Алты зубун калмактын,

Аяк-башын жыйнайлык” – деген саптар “Манаста” бар. Бирок “Манаста маңкурт деген сөз жок, Чыңгыз Айтматов “Кылым карытар бир күн” романында бир сап ойду терең улап, кеңири келиштире көркөм сүрөттөп, “маңкурт” деген термин ойлоп таап, дүйнө термини катары киргизип жиберди” [2, 707] – деген пикири аркылуу жазуучунун чыгармачылыгы менен эпостун байланышын, фольклоризм менен профессионалдуулуктун катышынын кайсы бир кырын ачыктап берип, жазуучунун чыгармаларында “Манастын” стихиясы каармандардын мүнөзүн, ички дүйнөсүн сүрөттөөдө, гуманисттик, философиялык ой айтууда, адеп-ахлактык проблемаларды козгоодо кызыл сызык сымал чыгарманын “жүлүнүнөн” өтүп тургандыгын” [1, 3-б.] белгилейт.

Эпос менен Ч.Айтматовдун чыгармаларынын байланышы “Манас”, Сагымбай, Айтматов жана ааламды түйшөлткөн эмбрион” аттуу макаласында да кеңири талданып, эпос менен бүгүнкү күндүн ааламдык проблемасын чечмелеп, “...Эгерде “Түлсарат” повестинде “Кожожаш” эпосу менен “Карагул ботом” поэмасын башкы каармандын жан дүйнөсүн ачып берүүгө колдонсо, Бугу, Кайып кыз жөнүндө миф, легенда, уламыштарынын көркөм функциясын кеңейтип, бүгүнкү коомдук турмуш менен синтездесе, “Манас” эпосундагы бир көркөм окуядан, же эки-үч саптан ааламдык жаңы идеяны ойлоп таап, аалымдык проблеманы коюп отурат”, [1, 268-б.] – деп эпостогу Умай эне менен түйүлдүк эмбриондун ортосундагы сүйлөшүүдөгү туула элек күмөндүн келечеги үчүн түйшөлгөн “тынчсыздануусу”, сырткы чөйрөнүн ыпыластыгына чыдабай “туулбай туна чөгүүнү” туура көрсө, Айтматовдун “Мен – кассандро-эмбрионумун! Менден кутулуу али кеч эмес, мен ага даярмын. Мен, кассандро-эмбрион, туулгум келбейт, туулгум келбейт”, – деген туула элегинде бүлүк салган эмбриондун планетардык масштабдагы коңгуроосун кош бирдикте талдай өтүп, лабораторияда жасалган иксроддор менен маңкурттардын коомдун тазалыгы, туруктуулугу, аң сезим, өң келбет жагындагы толуктугу жагынан жалпылыгы бар деген бүтүмгө келет.

Эпостогу улут биримдиги, улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык, ар намыстуулук, өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу, гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк сымал адамзаттык улуу идеялардын көркөм чагылдырылышы, байыркы кыргыз дөөлөтүнүн бири болгон мамлекеттүүлүк идеологиясынын эпосто чагылдырылышын, манасчылык өнөр өзүнчө феномендүүлүк экенин чечмелеп, манас таанууну дүйнөлүк илимге айлантуу керек экенин көтөрүп чыгат. Ал тургай улуттук идеологиянын башаты да эпосто жатканын коңгуроо кылып кагып, “Манас” кыргыздардын, эгемен элдин руханий символу экенин белгилейт.

Кайсы гана эл болбосун ал элдин жашоо-турмушун коштоп жүргөн дүйнө таанымы, ишеними, жөрөлгө салттары болот эмеспи. Кыргыздардын да салт-санаа, ишеним жөрөлгөлөрү наристенин жарык дүйнөгө келишинен акыркы сапарга узатылып, бул дүйнөдөн кетип бара жатканына чейин коштоп жүрөт. Агайыбыз адам өмүрүн коштоп жүргөн салт-санаа, ырым-жырымдарга байланыштуу айтылган элдик ырлардын элдик оозеки чыгармачылыкта акындар поэзиясында жана профессионалдуу адабиятта көркөм адабиятта берилиши тууралуу изилдөөлөр циклын иштеп чыгып, “Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар” (2000), “Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры” (2000) изилдөөлөрүн жарыялады.

Тукум улоо – адамзаттын реалдуу турмушта жашап турушунун негизи экени, мындан улам бул чоң вазыйпаны аткаруу турмуштук ырым-жырымдар, салт-санаалар менен коштолуп, ал эми балалуу боло албай калуу, баласыз өтүү адамзат үчүн чоң проблема, улуту үчүн трагедия экени элдик оозеки чыгармачылыктын жанрдык түрлөрүндө, “Манас” эпосундагы көркөм сүрөттөлгөн окуяларындагы, төкмө ырчылардын чыгармаларындагы интерпретациясы тереңден талдоого алынат. Бала жарык дүйнөгө келиши үчүн жасалган Теңирге табынуу, мазар таюу, түш көрүү, түш жоруу, бала төрөлө тургандагы белди тартуу, бакан кармоо ырымдары, сүйүнчү, киндик эне, оозандыруу, ат коюу, бешикке салуу, тай-тайлоо, оюн ырларынын түп башаттары жана оозеки чыгармаларда, эпостордо чагылдырышынан адабиятка чейинки алкакты камтуу менен ишке ашат. Аталган ырым-жөрөлгөлөрдүн этнографиялык негизи С.М.Абрамзон, В.Я.Пропп, К.Н.Потанин, К.Д.Басаева, Т.Д.Баялиева өңдүү окумуштуулардын, теги бир элдердин фольклор таануусундагы талданышы казак окумуштуусу Ш.Ибраевдин пикирлерине жүйөлөнө талданып, элдик чыгармачылыктын миф, жөө жомок, эпос сындуу жанрларында байыркы мифологиялык таанымдын негизинде күн нурунан, таттуу алмадан, көбүк суудан, гүлдүн жытынан, жамгырдан ж.б. жаралышы, сыйкырдуу рухтардын бири эсептелген Умай эненин касиетине табынуу жөрөлгөлөрү, алардын профессионалдуу адабияттагы көркөм интерпретациясы Ч.Айтматовдун “Кыямат”, “Ак кеме”, “Кылым карытар бир күн” романдарынын мисалында талданат. Жазуучунун ийгилиги “мээрман, боорукер, өмүрдүн булагы назик аялзатын элестеткен Умай-Эненин образынан тарам-тарам кылып Бугу-Эне, Найман-Эне, Бөрү-Эне ж.б. символикалык образдарын жаратып, түрк элинин легендаларына социалдык да, нравалык да идеялык-көркөмдүк да терең, жаңы маани камтый алышында” [2, 14-б.] экенин ырастайт.

Мына ушул элдик ырым-жөрөлгө, салт-нускаларга кайрылуу “Үйлөнүү-үлпөт салты жана ыры” (2000-ж.) аттуу эмгекте уланат. Үйлөнүү салты ич ара бел куда, кудалашуу, жуучу түшүү, күйөөнүн чачын алуу, чач өрүү, күйөөлөө, жар көрүшүү, кыз оюн, төшөк талашуу, садага чабуу, кемпир өлдү, бет ачар жана башка жөрөлгөлөрдөн турушу кеңири масштабда каралып, эл турмушунда жолугушу, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, акындар поэзиясында, профессионалдык адабиятта кеңири сүрөттөлгөнү жазылат. Ошондой эле ар бир жөрөлгөнүн жакынкы, алыскы түрк тилдүү элдердин фольклорундагы чагылышы менен салыштырма мүнөздө талданып, көбүнчө профессионал прозада кайрадан чагылышы, элдин ишеним жөрөлгөлөрү элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөбү, төкмө, жазгыч акындардын чыгармачылыгынабы же профессионал адабияттабы баарына бирдей материал болуп кызмат аткарса да, көркөм

чыгармачылыктагы көркөм кызматы жагынан өзгөчөлөнүп “... эпостордо, акындар поэзиясында салт, үрп-адат, ырым-жырымдын формалары жашоонун зарыл фактысы туруктуу сюжеттик звено катары берилсе, профессионал адабиятта алар каармандын жан дүйнөсүн ачууга багытталды. Жазма адабиятыбыздын өкүлдөрүнүн чыгармаларында элдик түшүнүктөр, окуялар, образдар системасы менен синтезделип берилди” [2, 57-б.] – деп, салт-санаа, үрп-адаттар көркөм чыгармачылыктын негизги сүрөттөө объектиси катары ар бир жанрда, ар бир түрдө өзүнүн чагылдыруу багытына, чыгарманын мүнөз өзгөчөлүгүнө жараша, калемгердин чыгармачылык менен көркөм сүрөттөө чеберчилигине ылайыкташа түрдүүчө чагылдырыла турганы ачыкталат. Чынында да элдик үрп-адаттар, салт-санаалар кыргыз элинин дүйнөтаанымынын моралдык-этикалык баалуулуктарынын, тарыхый аң-сезиминин көрсөткүчү.

Агай мезгил менен адымдап, элибиз эгемендик алган алгачкы жылдарда “Эмне үчүн биз жазма адабиятыбыздын башталышына рамка коюп чектеп, аны XX кылымдын башталыш мезгилдери менен гана байланыштырып келебиз? Адабиятыбыздын мезгилдик жана мейкиндик масштабын кеңейтсек кыргыз адабиятына залал тийип калабы? Фольклордук чыгармаларыбызды, акындык поэзиябыздын проблемаларынын генезисин VII-VIII кылымдардан берки көркөм мурастар менен карым-катнашта карасак болбойбу?” [2, 61-б.] – деген суроолорду кыргыз интеллигенциясынын алдына коюп, түйшөлүп, өзү да ал маселелердин жообун издей байыркы Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазмалардан баштап, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Ахмед Яссави, Закридин Бабур ж.б. түрк элдерине жалпы орток болгон көркөм туундулардын кыргыз элине тиешелүү жактары бар экендигин далилдөө максатында “Байыркы орток түрк адабиятынын очерки” (2001) эмгегин жарыялайт. Анда автор Күл-Тегин, Тонукөк, Билге-Каганга (Могилян) арналып ташка чегилген дастандардын идеялык мазмуну, сюжеттик-композициялык курулмасы, баяндоо манерасы, поэтикалык стили, тематикалык үндөштүгү, тарыхый окуялардын камтылышы жана анын көркөм поэтизацияланышы жагынан тигил же бул түрк элине ыйгарууга болбой турган көөнө түрк тилдүү элдердин бардыгына мүнөздүү касиеттерди калыптандырган орток мурас экендигин ырастайт. Андан бери “Коркут ата китеби” (Коркут-нааме), “Огуз Нааме” (Огуз каган эпосу), “Жусуп Баласагындын “Кут алчу билими”, Кулкожоакмат – Ахмет Яссави, Ахмат Югнаки, “Сулкейман Бакыргани” (Хаким ата), “Кодекс куманикус”, “Хорезми”, “Рабгузи”, “Сайф Сарай”, “Кутба”, “Закридин Мукамбет Бабур” сындуу орто кылымдагы адабий мурастарды талдоого алат.

Өткөн кылымдын баш ченинде кыргыз эли эгемендикке ээ болуп, өзүнүн тарыхына, маданиятына, адабиятына кайрадан саресеп салып, мурунку жалпы союздук деген ураандан

кайтып, улуттук баалуулуктарга, көркөм адабий дөөлөттөргө карата жаңычыл баа берүү зарылдыгы келип чыкты. Мына ушул жагдайдан улам агай «Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар» (1999) аттуу изилдөөсүн жарыялады.

Жаңыдан советтик улуу державанын ченгээлинен бошонуп, эгемен эл катары калыптанып, өз алдынчалыгын таанууда, кыргыздардын башка улуттар менен союздашпай өз алдынча мамлекеттик атрибуттарга ээ, эркин мамлекет катары таанууда, өз тили, жазма сызмасы, тарыхы, улут үчүн күйгөн тарыхый инсандары бар толук кандуу көз карандысыз эл экенин таанууда агайдын аталган эмгеги ошол мезгил үчүн аба, суудай зарыл эле. Буга чейин тарыхый инсандардын бейнесинин адабиятта көркөм чагылдырылышы тууралуу бирин-экин эмгектер болгон. Бирок, ошол эмгектердин көбү соцреализмдин талаптарынын чегинде талданып, бир беткей бүтүм чыгарылып келгени жашыруун эмес. Өзгөчө Кубанычбек Маликовдун «Балбай» поэмасы, Качкынбай Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы», Э.Медербековдун «Кызыл жалын» романдарындагы тарыхый инсандардын өмүр жолу, өлкөсү үчүн жасаган каармандык күрөштөрү, эли үчүн жасаган эрдиктери ошол учурдагы социализм идеясына, социалисттик реализмдин принциптерине, таптык жана партиялуулук талаптардан улам талдаган өзүнө чейинки адабиятчылардын пикирлерин анализдей отуруп, Балбай, Шабдан, Боронбай ж.б. тарыхый инсандардын өмүр жолу, тарыхта жасаган иштерин чагылдыруу менен ар бир автордун жеке көз карашын чечмелеп берет, «... ар бир автор каарманга ар түрдүү позицияда карайт, антипатиясы, симпатиясы да болушу мүмкүн. Ушул ойдон алганда К.Маликовдо каарман терс, К.Осмоналиевде терс, Э.Медербековдо оң образ катары көз алдыга келет [2, 153]», – деп Балбай менен Ормон хандын образынын өтө татаал, таптакыр карама-каршылыктуу образ катары чагылдырылганын белгилеп, бул маселеде өзүнө чейинки тарыхый булактарды, адабий көркөм фактыларды толуктоо, кошумчалоо, салыштырма планда карап, жаңычыл көз караштарды белгилөөнү ишке ашырат.

Мындан соң Тайлак баатырдын образынын адабиятта көркөм чагылдырылышы тууралуу А.Чоробаевдин «Тайлак баатыр» казалын, Ш.Бейшеналиевдин «Тайлак баатыр» даректүү баянын, элдик уламыштарда, оозеки баяндарда 18 жашында ат көтөрө албай өмүр бою жөө жүрүп калган Алп Тобок тууралуу А.Чоробаевдин «Алп Тобок» (1976), Ш.Бейшеналиевдин «Болот калем» (1983), Т. Чакиев, Н. Жумалиевдердин «Касиеттүү алп аба» (1983), А. Сыдыковдун «Алп Тобок» чыгармалары талдоо объектисине алынат. Реалдуу турмушта жашап өткөн Алп Тобокту көркөм сүрөттөөгө алган жогорку чыгармаларда «зор денелүү, алп мүчөлүү алп Тобок көрбөгөн урпактар гана эмес, өз замандаштары үчүн да жомоктогудай таасир калтырганы, баатырдын образын берүүдө

персонаждын эң бир кылдат назик сезимдерин, учу-кыйыры жок, түпсүз ойлорун окурманга экспрессивдүү-эмоционалдуу жеткирүү максатын көркөм деңгээлде ишке ашырышканын, авторлордун ар бир чыгарманын эпизоддорун салыштырма планда талдоо менен ийгилик, кемчилдик жактарын көрсөтүп жүрүп отурат. Андан ары Шамендин, Балбайдын, Жантайдын уулу Шабдандын, Байтик Канай уулунун образдары да адабиятчынын ой элегинен өтөт. Адабиятчы Шабдандын өмүр жолуна байланышкан ашкере дооматтарын, айрымдары орус падышачылыгына кызмат кылып, кыргыз жерин басып берүүгө чоң жардам берди деп айыпташын, экинчилери, кыргыз элин орустардын басып алуусунан сактаган деген талаштуу маселелерди түрдүү жанрдагы чыгармалардан ар бир жазуучунун жеке интерпретациясына ылайык, көркөм чагылдырылышын талдоо аркылуу объективдүү баа берүүгө жетишет. Айталы, акындар поэзиясында Калмырза, Солтобай, Эсперген, казак акыны Жамбыл акындардын ырларында мактоо, учурашуу багытында айтылып, субъективизм басымдуу экенин айтса, Тоголок Молдодо сын мүнөздө ырдалганы, проза жанрында Ш.Бейшеналиев, К.Осмоналиев, И.Жакановдун чыгармаларында, Шабдан сындуу тарыхта өз орду бар инсанды көзү өткөн соң жоктоо мүнөзүндө ырдалган “Нурмолдонун Шабдан баатырды жоктогону”, “Сагымбайдын кошогу”, Осмоналы Сыдык уулунун “Кыргыз Шабдан тарыхы”, драматургияда Касым Тыныстановдун “Академия кечелери” сындуу чыгармаларда Шабдандын образынын берилиши, айрымдарында оң образ катары берилсе, “Академия кечелеринде” терс образ катары сүрөттөлгөнүн талдоого алып, “авторлор Шабдандын адамдык касиеттерин, жүрүм-турумун, коомдук ишмердүүлүгү, балдарды окутуу иштери чагылдырылып, образды ар тараптан объективдүү ачууга аракеттенишкендигин [2, 200-б.]” жазуу менен тарыхый инсандардын өмүр жолун чагылдыруудагы ар бир автордун жекелик мүнөзүн ачыктап берет.

Акматалиевдин адабиятчылык арымы ар багыттуу, ар түрдүү. Өзгөчө ынтаа коюп, иликтеп, чыгармачылык менен изилдөө жүргүзгөн дагы бир багыты – аты уламышка айланган ырчылардан тарта Калыгул, Арстанбек баш болгон заман зарын зарлаган ырчылар поэзиясы болду.

Турук кылган конушу, салган тамы, сайган багы жок көчүп-конуп, көчмөн аталып келген элдердин өткөн тарыхы, маданияты, белгилүү инсандары тууралуу маалыматтарын тастыктай турган так тарыхый булактар болбогон соң элдик оозеки чыгармалар, аңыз, уламыш, санжыралар негиз болор маалымат булак катары кызмат өтөрү турган иш. Мындан улам автор көчмөндөрдүн философу аталган Асан Кайгынын бир кездеги Алтын Ордого караштуу элдерде айтылып калышы, өзгөчө казактарда айтылышы, ырларынын мааниси,

түзүлүшү жагындагы окшоштуктары, мындан улам казак окумуштуусу Ак Ордонун акыркы ханы Барактын уулу Жаныбектин замандашы кылып көрсөтүшүн талдай келип, ачынында Алтын Ордонун ханы Өзбектин уулу Жаныбектин тушунда жашап өтүшү, ал мезгил түрк адабиятынын ренессансынын экинчи этабы аталган XIII-XIV кылымдарга туура келерин тактоого жетишет. Андан ары Асан кайгынын чыгармаларынын мүнөзүнө, турган жеринде ырды жамгырдай төккөн төкмө ырчылардын чыгармачылыгына жакындыгы даана байкалган кыргыздардын санат, насыят ырларынын жанрына окшош казак, ногой, каракалпактарда толгау, кумыктарда ойлу йырлар, башкырларда кобайыр аттуу чыгармалар бар экенин, Асан кайгыга чейин эле түрк тилдүү элдерде санат, насыят тибиндеги ырлар болгонун, анын ырлары ошол ырлардын жаңы бийиктикке көтөрүлүшү экенин белгилейт. Мунун өзү Асан Кайгыны түрк поэзиясын баштоочусу катары саноосуна негиз болорун ырастайт. Акындын чыгармаларындагы дүйнө, эл-жер, табият ж.б. темадагы саптарындагы гуманисттик ойлор улам кийинки акындарда мазмундук жактан уланып жатышы ар тараптуу талданат. Ал эми эл ичинде “Ычкыры бапик кырк мууну, Ырамандын ырчы уулу” атанган Токтогул Сайдали уулунун эпосту алгачкылардан болуп айтып, кыргыздын баатыр уулу Манастын көзү өткөндө жоктоп ырдап, ошондон улам эпос өнүгүүгө өрүш алышы тууралуу ойлордо чындыктын үлүшү бар экени кыргыздардын алгачкы мамлекет курган VI-X кылымдагы Борбор Азияда улуу державалык даражага жетишкен тарыхый окуяны, “узак убакыттын ичинде эл ошол эпоско ядро болгон тарыхый окуяны дал өзүндөй эмес, көркөм ойлоонун фантазиясында укмуштанган аңыз сөздөр, уламыштар, жаңы көз караш, жаңы фактылар менен байыйт. Натыйжада, көркөм сюжетке ээ кара сөз түрүндөгү элдик оозеки чыгарма пайда болот. Ошону эл ичинен чыккан таланттар кайрадан иштеп, ырга айланып, эпостук деңгээлге көтөрүп чыгат” [2, 291] – деп баатырдык эпостордун жаралуу процессиндеги омоктуу пикирлерди ортого салат.

Андан ары Токтогулдун уламышка айланган өмүр жолун, качан туулуп, качан көз жумганы тууралуу ырчынын чыгармаларындагы айтылган ойлорго, тарыхый булактарга таянуу менен тактоого аракет кылып, ошол учурдагы катаал бийликтин залалдары, Амир Темирдин зынданына түшүп, аянычтуу өлүмгө дуушар болгон оор тагдыры, кандай жагдай шарт болбосун эл башчысына тике карап, адил сөздү, айбыктырар чындыкты ырга салган ырчынын баатыр мүнөз абалын талдоо менен Токтогул тууралуу казак, каракалпак, ногой, кумык сындүү көчмөн түрк элдеринде уламыш катарында көп айтыла бербегенин эске алуу менен кыргызга гана таандык таанымал улуу акын болгонун тастыктап берет. Мына ушундай эле тариздеги талдоолор аты уламышка айланган Асан кайгынын, өзү реалдуу жашагандыгы күмөн туудурбаган, ошентсе да өмүрү, кылган иши, легендага айланып, калк

арасында олуя деген өзгөчө атакка ээ болгон Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгын талдоо менен улантат. Акындар поэзиясында замана заңын зарлаган ырчылардын өзүнчө тематикадагы ырларынан тарта улам көтөрүлүп, өзүнчө көркөм ыкма, агымдык мүнөз күткөн замана адабиятынын мүнөзү, ал чыгармалардын идеялык багыты, сопучулук философиясынын маңызы, казак адабиятындага зар заман өлөңдөрү менен салыштыра талдай отуруп, эл арасында кеңири тарап, бирок Калыгулдуку экени күмөн туудурган маалыматтарды, тигил же бул информатор Калыгулга таандык деп белгилеп, жаздырган өздөрүнө таандык материалдарды, Калыгулдун атына түздөн-түз байланыштырылбай, эл арасында ээсинин аты белгисиз жалпыга таандык орток материалдардын ар бирине үңүлө объективдүү баа берүүнү максат кылган изилдөөлөрү, кыргыз адабиятында “казалчы” деген атоону алып жүрүп, кейиштүү тагдыр күтүп, Омбуга чейин айдалып келип, биз бүгүн кол жазма адабияттын алгачкы кыштарын кындаган деп баалап жүргөн Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармачылыгы тууралуу да талдап, акындын чыгармачылыгын окутуу, изилдөө адабият таануу илиминин жаңы горизонтторун ача турганын белгилейт.

Мына ушуга окшогон улуу жазуучунун чыгармачылыгынын А.Акматалиевдин илимий изилдөөлөрүндө чагылдырылышы тууралуу дагы бир чоң эмгек менен “Эл агартуу” журналынан да таанышууга болот [3, 36-42]. Анда да автор А.Акматалиевдин жогоруда биз сөз кылган айрым илимий эмгектерине илимий талдоо жүргүзөт.

Жыйынтыктап айтканда, Абдылдажан Акматалиевдин 2010-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил» аттуу эмгеги кыргыз адабиятынын актуалдуу маселелерине арналган олуттуу илимий изилдөөлөрдүн бири болуп саналат. Бул жыйнакта кыргыз прозасынын, поэзиясынын жана драматургиясынын өнүгүү багыттары кеңири талданып, ар кыл доорлордо чыгармачылык менен алектенген акын-жазуучулардын көркөм изденүүлөрү, алардын адабий процесстеги орду жана мааниси илимий негизде каралган. Демек, аталган изилдөө кыргыз адабиятынын тарыхын жана өнүгүү багыттарын терең түшүнүүгө өбөлгө түзгөн, адабият таануу илиминин өнүгүшүнө салым кошкон маанилүү эмгектердин катарына кирет. Анын илимий жыйынтыктары жана көтөрүлгөн маселелери мындан аркы адабий изилдөөлөр үчүн да маанилүү теориялык жана методологиялык негиз болуп кызмат кылат.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. «Манас», Сагымбай, Айтматов жана ааламды түйшөлткөн эмбрион. Китепте: «Манас» - бүтүндөй бир руханий аалам / А. Акматалиев. – Бишкек, 2025. – 468 б.
2. Акматалиев А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил / А. Акматалиев. – Бишкек, 2010. – 940 б.
3. Сатыбеков М. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы адабиятчы А.Акматалиевдин илимий изилдөөлөрүндө / М. Сатыбеков // Эл агартуу. – Б., 2019. – №5-6. - С. 36-42

УДК: 821.512.154

Молдалиева Г.Ж.

И. Арабаев атындагы КМУнун магистранты

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ ТАГДЫРЫ ЖАНА АБАК ТЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Молдалиева Г.Ж.

Магистрант Кыргызского государственного университета им.И.Арабаева

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ТЕМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СУДЬБЫ И ТЮРЬМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ

Moldaliev G.J.

Master's student of the Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

ARTISTIC INTERPRETATION OF THE THEME OF HUMAN DESTINY AND PRISON IN KYRGYZ POETRY

Аннотация. Бул макалада кыргыз поэзиясында абак темасынын көркөм чагылдырылышы талдоого алынат. Абак образынын символикалык мааниси, лирикалык каармандын ички психологиясы, эркиндик жана адилеттик маселелеринин поэтикалык интерпретациясы илимий негизде каралат. Макалада Балбай баатырдын абакта жаткан керез ырынан баштап, Токтогулдун, Казыбек Казалчынын, Аалы Токомбаевдин абак, эркиндик жана сагынуу темасын чагылдырган чыгармалары талданат. Абактагы адамдын физикалык жана психологиялык абалы, эркиндиктен ажыроо трагедиясы, адилетсиздикке болгон нааразычылык сыяктуу темалар көркөм образдар аркылуу берилгени көрсөтүлөт. Ошондой эле бул чыгармалардын коомдук-тарыхый мааниси жана улуттук аң-сезимди сактоодогу ролу илимий негизде каралат. Изилдөөдө салыштырматарыхый, тексттик талдоо жана интерпретация ыкмалары колдонулду. Натыйжада абак темасы поэзияда физикалык чектөөнүн гана эмес, руханий эркиндиктин символу катары берилери аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, абак темасы, көркөм образ, символ, эркиндик, кыргыз поэзиясы, лирикалык каарман.

Аннотация: В данной статье анализируется художественное отражение темы тюрьмы в кыргызской поэзии. Рассматриваются символическое значение образа тюрьмы, внутренняя психология лирического героя, а также поэтическая интерпретация проблем свободы и справедливости на научной основе. В рамках исследования анализируются произведения Балбай баатыра, а также Токтогул Сатылганова, Казыбек Казалчы и Аалы Токомбаева, в которых отражены темы тюрьмы, свободы и тоски. В статье показано, что физическое и психологическое состояние человека в заклю-

чении, трагедия лишения свободы и протест против несправедливости передаются через художественные образы. Также рассматривается общественно-историческое значение этих произведений и их роль в сохранении национального самосознания. В исследовании использованы сравнительно-исторический метод, текстовый анализ и интерпретация. В результате установлено, что тема тюрьмы в поэзии раскрывается не только как символ физического ограничения, но и как выражение духовной свободы.

Ключевые слова: поэзия, тема тюрьмы, художественный образ, символ, свобода, кыргызская поэзия, лирический герой.

Abstract. This article examines the artistic representation of the prison theme in Kyrgyz poetry. It analyzes the symbolic meaning of the prison image, the inner psychology of the lyrical hero, and the poetic interpretation of the issues of freedom and justice from a scholarly perspective. The study explores the works of Balbay Baatyr, as well as Toktogul Satylganov, Kazybek Kazalchy, and Aaly Tokombaev, whose poetry reflects themes of imprisonment, freedom, and longing. The article demonstrates that the physical and psychological condition of a person in captivity, the tragedy of deprivation of freedom, and the protest against injustice are conveyed through artistic imagery. It also considers the socio-historical significance of these works and their role in preserving national consciousness. The research employs comparative-historical methods, textual analysis, and interpretation. As a result, it is concluded that the prison theme in poetry is represented not only as a symbol of physical confinement but also as an expression of spiritual freedom.

Keywords: poetry, prison theme, artistic image, symbol, freedom, Kyrgyz poetry, lyrical hero.

Абак темасы поэзияда философиялык жана психологиялык мазмунга ээ көрүнүштөрдүн бири болуп саналат жана көп катмарлуу символдук мүнөзгө ээ. Ал физикалык чектөө, руханий сыноо, коомдук адилетсиздиктин белгиси жана эркиндикке умтулуу символу катары чечмеленет.

Абактагы турмуш – дүйнөлүк адабиятта, орус адабиятында да көп кездешкен темалардын бири. Мисалы, бийликке каршы иш-аракеттери үчүн сүргүнгө жөнөтүлгөн А.Н. Радищев, өлкөнүн алыстагы аймактарына көп жолу сүргүнгө кеткен А.С. Пушкин, Омск абагында жазасын өтөгөн Ф.М. Достоевский, дагы совет доорунда дээрлик бардык камак тууралуу жазган авторлор В.Т. Шаламов, А.И. Солженицын, С.Д. Довлатов репрессияга кабылып, көп жылдар бою изоляцияда болушкан [1].

Бул тема кайсы өлкөнүн болбосун жазуучуларынын жеке турмушу менен коомдогу саясий жана социалдык кырдаалдын кесилишинде пайда болуп, адамдын руханий жана моралдык сыноолорун чагылдырат.

Көптөгөн жазуучулар бул темага тек гана өз чыгармачылыгында эмес, жеке турмушунда да туш болушкан. Алардын айрымдары камалып, айыпталып, жазаланган. Алар өздөрүнүн чыгармалары аркылуу адилеттүүлүк, акыйкаттык үчүн күрөшүп, абакта жаткан адамдын адамдык татаал психологиясын, эркиндикке умтулуусун жана моралдык каршылыктарын көрсөтүшкөн. Мындай кырдаалга кыргыз акын-жазуучулары да кабылган. Кыргыз окумуштуулары кыргыз поэзиясында абак темасынын алгачкы үлгүсү катары Балбай баатырдын абактагы керээз камтылган арман ырын аташат. Балбай баатыр орус букаралыгын тааныгысы келбей, бугу уруусун жердеген жана Кытай тарабына кийинчерээк гана чегерилип калган Текес аймагына көчүп кеткен. 1867-жылы орустардын Текеске жасаган жүрүшүндө кыргыз, казак урууларынын кээ бир антиорусчул башчылары менен бирге Балбай баатыр да колго түшүрүлгөн. Туткундар Верный чебине (азыркы Алматы шаарына) жеткирилип, падышалык оторчулардын Жети-Суудагы алгачкы абагына салынат. Балбай баатыр 1867-жылдын май айынан тартып Верный түрмөсүндө жатып, сентябрь айында көз жумган. Ошол жакта абакта жатканда улутташтарына керээз ырын жазган:

“Арага Кокон салалы,
Элчи кылып Коконду,
Төрөкелди баатырды
Бетке кармал баралы,
Башты жыйып алалы,
Алматынын ак мазар
Сөөгүмдү аманат кой башында,
Ачып алгын жазында.
Чаркың келсе жүз келгин,
Сөөгүм ачып ала көр,
Ысык-Көл алып бара көр...” [2].

Революцияга чейин айыпталып Сибирге сүргүнгө айдалгандардын арасында тоо булбулу Токтогул да болгон. Токтогул Сатылганов 1898-жылы падышалык бийлик тарабынан негизсиз айыпталып, Сибирге сүргүнгө айдалган. Ал «Чакырбай сүткор», «Беш каман» сыяктуу курч ырлары менен бай-манаптарды, болуштарды, бийлерди эч нерседен коркпой сындаган. Албетте, анын мындай ырлары бийлик өкүлдөрүнө жаккан эмес. Бай-манаптар анын көзүн тазалоо максатында 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө катышы бар деген жалган жалаа менен Сибирге сүргүнгө айдатышкан. Ал жакта жети жылга жакын (айрым маалыматтарда 1910-жылга чейин жазасын өтөп, мекенине качып келген деп айтылат) абакта жаткан. Сүргүндө экенинде да чыгармачылыгын таштабай, кайыңдан комуз чаап, «Туткун ыры», «Ушундайбы сурагың», «Качып келе жатканда» сыяктуу арман ырларын жараткан. Сүргүн мезгили Токтогулдун чыгармачылыгына чоң таасир эткен.

Анын чыгармаларында абак, сүргүн, коомдук зомбулук сыяктуу темалар маанилүү орунду ээлейт.

“Сүргүндөгү жашоо” – Токтогулдун сүргүндөгү жашоосунун таасирлери менен жазылган ыр. Бул чыгармасында ал айыпталгандар менен камактагыларды түшүнүү, алардын руханий чыдамкайлыгы жана үмүтү тууралуу баяндайт. “Кыйналган жүрөк” — абактагы жалгыздык, азап жана адилетсиздик темаларына арналган. Лирикалык каарман өз турмушун жана коомдогу кыйынчылыктарды талдайт [3].

Токтогул Сатылгановдун «Бош кой бир аз колумду!» [4] аттуу ырында эркиндик темасы терең философиялык жана психологиялык деңгээлде ачылып, чыгармачыл инсан үчүн эркиндиктин жашоодогу негизги баалуулук экендиги көркөм образдар аркылуу берилген. Ырдын мазмунунда акын абактагы абалын сүрөттөө менен бирге, руханий эркиндиктин чектелиши адам үчүн физикалык чектөөдөн да оор экендигин көрсөтөт.

«Төрөлүк кылсаң, бош койгун,

Чынжыр салбай, колумду» деген саптарда лирикалык каарман бийлик өкүлүнө кайрылуу аркылуу адилеттикке чакырык жасайт. Бул жерде «чынжыр» образы жөн гана физикалык кишенди эмес, адамдын чыгармачылык эркиндигин, ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүн чектеген зомбулук системаны символдоштурат. *«Эр өлтүрүп койгонсун, Катырдың мынча шорумду»* деген саптар акындын күнөөсүз жапа чегип жатканын, жазанын адилетсиз мүнөзүн баса белгилейт. Демек, чыгармада жеке трагедия аркылуу коомдук адилетсиздик маселеси көтөрүлгөн.

Акын өзүнүн эркин жүргөн мезгилин «булбул элем таңшыган» деген метафора аркылуу эскерет. Булбул — салттуу поэтикалык символ катары талантты, шыктуулукту жана көркөм өнөрдү билдирет. Эркиндикте жүргөн учурда акын элди кубандырган чыгармачыл инсан болгонун, ал эми абак шартында анын чыгармачылык мүмкүнчүлүгү басмырланып жатканын көрсөтөт. *«Бук болуп тышка чыга албай, Жатат ыр, күү ташыган»* деген саптарда чыгармачылык энергиянын сыртка чыга албай, ички муңга айланып жатканы психологиялык жактан өтө так берилген. Бул — чыгармачыл адам үчүн эркиндиктин жоктугу руханий кризиске алып келерин тастыктаган көркөм чечим. Ырдын эмоционалдык кульминациясы *«Бош кой бир аз колумду, Чыгарып ичтен муңумду, Сайратайын булбулду»* деген саптарда көрүнөт. Бул жерде акын эркиндикти толук талап кылбастан, «бир аз» гана бошотууну өтүнөт. Мындай көркөм ыкма абактагы адамдын абалы канчалык оор экенин, эң жөнөкөй мүмкүнчүлүк – ырдоо, ички муңду чыгаруу жеткис байлыкка айланганын көрсөтөт. Ошол эле учурда бул саптар чыгармачылык муктаждык биологиялык муктаждык сыяктуу зарыл экендигин билдирет.

Психологиялык жактан алганда, чыгармада үч негизги абал чагылдырылган: биринчиси, эркиндикке болгон кусалык; экинчиси, адилетсиз жазага болгон нааразычылык; үчүнчүсү, чыгармачылык энергиянын басылышынан жаралган ички муң.

Бул абалдардын айкалышы окурманда күчтүү эмпатия жаратып, эркиндиктин баалуулугун терең андоого түрткү берет. Айрыкча чыгармачыл инсан үчүн эркиндик — жөн гана физикалык абал эмес, руханий жашоонун шарты экендиги идеялык өзөк катары берилген.

Ушундай эле эркиндиктин баасын абакта жатып билген акындардын бири – Казыбек Мамбетимин уулу. Ал 35 жыл гана жашаган (1901-1936). Аз өмүрүнүн көп бөлүгүн абакта өткөргөн, башкача айтканда, эки жолу абакка кесилген. Биринчи жолу кулактын баласы деп аталып, атасы манап болбосо да, бардар адам болуптур, ата-энеси менен кырк төрт манапка кошулуп, Оренбургга айдалып кеткен. 1931-жылы абактан бошонуп, кайра Ат-Башыга кайтып келет. Бирок ал жактан манап Абдылда Жаанбай уулун ээрчип эл менен кошо Кытайга качып өтүп кетет. Үч жылдан кийин, т.а. 1934-жылы туулган жерине кайтып келатканда Караколдун сыртындагы чек арачылардын колуна түшүп, кайра кесилип кетет. Алгач өлүм жазасына тартылсын деген чечим чыгып, кийин ал он жылга алмаштырылат.

Бирок ал 1936-жылы дүйнө салып кеткен. Ал түрмөдө жатып көргөн азабын, эркиндиктин баалуулугун төмөндөгүчө жазат:

...Канатым талып олтурам
Каптаган толкун кыяндан
Калкымда эркин жүргөндө
Кадырын билбей дүйнөнүн
Катарлаш кулпу салынган
Кара цемент үйдөмүн
Кандайча болуп жатканын
Кабарын билбей үйдөгүм
Катуу кылмыш мен үчүн
Камерде катуу күлгөнүм...

...Тар босого, тар эшик
Тартибинде кысталдым.
Таалайга жазган шор экен
Табасын көрдүм душмандын...
[5, 52].

Абактагылардын дагы бир эң чоң темасы - алардын мекенине, эл-жерине болгон сагынычы. Алардын бул темада жазган ырлары көөдөн жарган сагынычын, тартып жаткан убайымын көркөм сүрөттөп, адамда ар түркүн ассоциацияларды жаратат. Казыбек акын:

...Каман-Суу менен Көк күмбөз,
Жамалынды сагындым.
Тамашалуу күн көргөн,
Заманынды сагындым.
Ойноп жүргөн Орто-Сырт,
Бийигинди сагындым.
Атчан жүрүп уулаган,
Кийигинди сагындым.
Дөңгө чыгып ойногон,
Айылынды сагындым.
Ар жылгада жайнаган,
Кайыбынды сагындым.
Келберсиген кең Ак-Сай
Өңүндү кыйын сагындым.
Асманга жакын Ала-Тоо,
Мөңгүндү кыйын сагындым.
Ар жылгада бөлүнгөн,
Төрүндү кыйын сагындым.
Ар чуңкурда кайнаган,

Көлүндү кыйын сагындым... [6, 54-55] деп өкүнүч да, арман да, кусалык да, сагыныч да, эңсөө да толгон саптарын жараткан.

1930-жылдары сталиндик репрессиянын курмандыгы болгон бир катар кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн да бул темада жазган чыгармалары арбын. Бул тарыхый шарт кыргыз адабиятына да таасир этпей койгон эмес. Абак турмушу, эркиндиктен ажыроо, адамдык ар-намыс үчүн күрөш темалары ошол мезгилдеги чыгармаларда же кийин эскерүү мүнөзүндө жазылган тексттерде кеңири орун алды.

Мисалы, Аалы Токомбаев 1937-жылдын ноябрынан 1939-жылдын июнь айына чейин камакта болгон. Ал камактагы абалын минтип жазган:

"Ышмыян дейт, ышмыяны эмине?

С.Т.П. дейт, с.т.п.сы эмине?

Кыйналганда "ышмыянмын" деп койдум,

Кыкындырып ургандардын бирине.

Жалынганды билбей турган ит экен,

Тилдегенден башка кирбейт тилине" [7. 239].

Аалы Токомбаевдин камактагы абалын чагылдырган бул поэтикалык үзүндүдө тоталитардык репрессия мезгилиндеги тергөө процесси, физикалык жана психологиялык зомбулук, ошондой эле адамдык ар-намыстын басмырланышы көркөм формада реалисттик деңгээлде берилген. Ырдын мазмундук өзөгүн тергөө учурундагы абсурд айыптоолор жана кыйноо аркылуу күнөөнү моюнга алдыруу практикасы түзөт.

«Ышмыян дейт, ышмыяны эмине? С.Т.П. дейт, с.т.п.сы эмине?» деген саптарда лирикалык каарман өзүнө коюлган айыптын маңызын түшүнбөгөн абалда көрсөтүлөт. **«Кыйналганда “ышмыянмын” деп койдум»** деген сап психологиялык сынуу абалын көрсөтөт. Кыйноонун натыйжасында адам өзүнө коюлган жалган айыпты моюнга алууга аргасыз болуп жатканын акын трагедиялуу реализм менен берет. Бул көрүнүш репрессия доорунда кеңири колдонулган тергөө ыкмаларынын көркөм чагылдырылышы катары баалуу. **«Кыкындырып ургандардын бирине»** деген сап физикалык зомбулуктун түз сүрөттөлүшү болуп, абактагы адамдын денелик азабын айкын көрсөтөт. **«Жалынганды билбей турган ит экен»** деген салыштырууда тергөөчүлөрдүн адамдык сапаттан ажыраган образы берилет. Бул жерде «ит» метафорасы — ырайымсыздыкты, таш боорлукту, бийликтин зомбулук мүнөзүн билдирген көркөм каражат. **«Тилдегенден башка кирбейт тилине»** деген сап аркылуу зомбулук жана коркутуу тергөө процессинин негизги куралы болгондугу ачылат. Демек, акын жеке тагдыр аркылуу мамлекеттик репрессия системасынын маңызын жалпылап көрсөткөн. Бул поэтикалык үзүндүдө акын абактагы тергөө процессин реалисттик деталдар аркылуу сүрөттөп, тоталитардык системанын адам тагдырына тийгизген кыйратуучу таасирин ачып берген. Чыгарма жеке трагедия аркылуу коомдук масштабдагы репрессия проблемасын көтөрүп, кыргыз адабиятындагы абак темасынын маанилүү көркөм үлгүлөрүнүн бири болуп саналат.

Мындай оор тагдырлар акын-жазуучуларды тескерисинче чыйралтып, калемин курчутуп, жаңы чыгармаларды жаратууга түрткү берген. Абакта жазылган чыгармалар эл арасына тез тараган. Анын коомдук аң-сезимге бат сиңиши бир катар социалдык-психологиялык жана маданий факторлор менен шартталат. Биринчиден, мындай чыгармаларда реалдуу турмуштук окуялар, адам тагдыры, адилетсиздикке каршы күрөш, эркиндикке умтулуу сыяктуу универсалдуу баалуулуктар чагылдырылгандыктан, алар окурман же угарман тарабынан эмоционалдык жактан жеңил кабыл алынат. Чыныгы турмуштук негизге таянган тексттер коомдук ишенимди жаратат жана автордун башынан өткөн окуялар чыгарманын ишенимдүүлүгүн арттырат. Буга мисал Токтогул Сатылгановдун “Айланган тоонун бүркүтү” аттуу ыр саптарын келтирсек болот:

Күн тийбес тамда жатамын,

Күч кетип, эс ооп, алсырап,

Алдымдан нымдуу сыз өтөт,

Айласыз жатам жалдырап,

Козголор менде дарман жок,

Кол, бутта кишен шалдырап,

Тим жатсам деле сабашат,

Тил билбей солдат балдырап,

Арачалар адам жок,

Аябай эстен тандырат [8].

Бул поэтикалык үзүндүдө абактагы адамдын физикалык жана психологиялык абалы реалисттик деңгээлде чагылдырылган. «Күн тийбес тамда жатамын» деген сап караңгы,

нымдуу жана жабык мейкиндикти сүрөттөө менен эркиндиктен ажыроонун символдук маанисин ачып берет. Мында күн нурунун жоктугу — адамдын коомдон обочолонушун жана жашоо энергиясынын солгундашын билдирген көркөм деталь болуп эсептелет. «Күч кетип, эс ооп, алсырап», «Кол, бутта кишен шалдырап» сыяктуу саптар аркылуу каармандын күчү кетип, алсырашы, кыймыл эркиндигинин чектелиши жана зордук-зомбулук шартындагы жашоосу натуралисттик өңүттө берилген. Айрыкча «Тим жатсам деле сабашат» деген сап абактагы адилетсиз мамилени, адам укуктарынын одоно бузулушун көрсөтүү менен чыгарманын социалдык-психологиялык мазмунун тереңдетет.

Экинчиден, абак темасына байланышкан чыгармаларда күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боёк басымдуулук кылат. Камактагы адамдын ички дүйнөсү, кайгы-муңу, үмүтү жана эркиндикке болгон умтулуусу көркөм образдар аркылуу берилгендиктен, мындай чыгармалар аудиториянын сезимине түздөн-түз таасир этет. «Айласыз жатам жалдырап», «Козголор менде дарман жок» деген саптар каармандын руханий сынуу чекитине жеткенин, туткундун ички дүйнөсүн: үмүтсүздүк, чарасыздык жана жалгыздык сезимдери өзгөчө күч менен берилет. Ал эми «Арачалар адам жок» деген образ социалдык колдоонун жоктугун, моралдык жалгыздыкты жана психологиялык обочолонууну билдирет. Натыйжада каармандын абалы физикалык кыйноо менен гана чектелбестен, психологиялык травмага айланган комплекстүү кризис катары кабылданат.

Үчүнчүдөн, тарыхый шарттарда абакка түшкөн чыгармачыл инсандардын чыгармалары көбүнчө коомдук адилетсиздикти, бийлик системасынын кемчиликтерин жана социалдык теңсиздик маселелерин чагылдырган. Мисалы, Токтогул:

...Бай курусун титирейт,
Малайдын акын бүт бербейт,
Манаптын алкы бузулду,

Мал ордуна киши жейт [9, 440] деген төрт сабы менен бай-манаптардын зулумдугун, алардын киши жегичтигин, элдин колдоочусу эмес, тескерисинче, жоосу экендигин жазганбай ырдаган. Мындай жагдай элдин нааразычылык маанайы менен шайкеш келип, чыгармалардын популярдуулугун күчөткөн. Башкача айтканда, чыгарма жеке автордук тагдырдын чегинен чыгып, коомдук пикирдин символуна айланган.

Төртүнчүдөн, айрыкча поэтикалык формада жазылган чыгармалардын оозеки таралуу мүмкүнчүлүгү жогору болгон. Ыр формасынын ритмикалык түзүлүшү жана көркөм тил каражаттары текстти жаттоону жеңилдетип, эл арасында тез жайылышына шарт түзгөн. Бул көрүнүш салттуу оозеки маданият үстөмдүк кылган коомдордо өзгөчө маанилүү роль ойногон. Токтогулдун, Казыбек казалчынын, Аалы Токомбаевдин ыр саптары да ритмди жана кайталанма конструкцияларды колдонуп, абактын монотондук жана басымдуу атмосферасын күчөтөт. Кыска, так жана эмоционалдык сөздөр аркылуу окурманда күчтүү визуалдык жана психологиялык эффект жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, ушундай поэтикалык сүрөттөөлөр окурмандарга күчтүү эмоционалдык таасир этет. Абактагы оор шарттын деталдаштырылган берилүүсү боорукерлик, кайгы жана адилетсиздикке каршы нааразычылык сезимдерин жаратат. Окурман каармандын абалын ички деңгээлде сезип, эмпатиялык кабыл алууга өтөт, мунун натыйжасында эркиндиктин баалуулугу жана адамдык ар-намыстын мааниси терең андалат. Демек, чыгармада көркөм деталдардын жана психологиялык сүрөттөөнүн айкалышы окурмандын эмоционалдык аң-сезимине күчтүү таасир берет жана күчтүү эстетикалык эффект жарата алат.

Адабияттар:

1. Нурматова Ш. Тема тюрьмы в русской литературе (на материале произведений М.Достоевского и А.Солженицына) / Ш. Нурматова // Экономика и социум. – 2022. – №5 (96)-2 [Электронный ресурс]. Режим доступа: [file:///C:/Users/User/Downloads/tema-tyurmy-v-russkoy-literature-na-materiale-proizvedeniy-m-dostoevskogo-i-a-solzhenitsyna%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/tema-tyurmy-v-russkoy-literature-na-materiale-proizvedeniy-m-dostoevskogo-i-a-solzhenitsyna%20(1).pdf)

2. Чоротегин Т. Абак ырлары – тарых күзгүсү: сайт. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/kyrgyz_prisoners_songs_blog/27522136.html (дата обращения 01.02.2016)
3. Википедия. Сатылганов Токтогул [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B3%D1%83%D0%BB_%D0%A1%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2#.
4. Сатылганов Т. Бош кой бир аз колумду! / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/TOKTOGUL-1-tom.pdf>
5. Казыбек Мамбетимин уулу. Түрмөдөгү ырлардан [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/Kalygul-Kazybek-Kazaldar.pdf>
6. Казыбек Мамбетимин уулу. Сагынып жазган саламым [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/Kalygul-Kazybek-Kazaldar.pdf>
7. Токомбаев А. Момия. Ырлар, дастандар, бир шилтемдер (1963-1969) / А. Токомбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970. – 384 б.
8. Сатылганов Т. Айланган тоонун бүркүтү [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://wikisource.org/wiki/%D0%90%D0%B9%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%BD_%D1%82%D0%BE%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%BD_%D0%B1%D2%AF%D1%80%D0%BA%D2%AF%D1%82%D2%AF
9. Бөкөнбаев Ж. Тандалган чыгармалар Түз.: С.Ишенов, О. Сооронов. – Б.: Сүрөт-Басма-Салону, ЖЧК, 2003. – 544 б.

УДК: 821.512.154.09

Егимбаева С.К.

И.Арабаев атындагы КМУнун Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы

АКЫН ӨМҮРКУЛ КУЛУМБАЕВДИН ЫРЛАРЫНЫН ПОЭТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Егимбаева С.К.

Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТА ОМУРКУЛА КУЛУМБАЕВА

Egimbayeva S.K.

Kyrgyz State University named after I.Arabaeva

POETIC FEATURES OF THE POEMS OF OMURKUL KULUMBAEV

Аннотация: Бул макалада акын Өмүркул Кулумбаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу XX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз адабиятынын өнүгүү контекстинде талдоого алуу аракети жасалат. Автордун поэзиясынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү, автордун лирикалык каарманынын ички психологиялык абалынан жаралган ыр саптары аркылуу акындын поэтикалык көркөм дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү каралат. Ошондой эле Ө.Кулумбаевдин кыргыз адабиятынан анын ичинде кыргыз поэзия жанрында эмгектенүү менен кандай өз алдынчалуулукка ээ боло алды деген суроолорду чечмелөө аракети көздөлөт. Окурмандын жан дүйнөсүнө бүлүк салган сезим сырларынан жаралган поэтикалык көркөм табылгалары менен кыргыз поэзиясынын өсүш тенденциясында акындын ээлеген ордуна саресеп салуу максатын ишке ашыруу болуп саналат. Мындан тышкары, акындын поэтикалык тексттери мазмун менен форманын биримдигинде каралат. Өзгөчө көңүл чордону лирикалык каармандын ички эмоционалдык абалы, символика, тилдик көркөм каражаттардын колдонулушу өңдүү маселелерди иликтөө максаты көздөлөт.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, лирика, лирикалык каарман, поэтика, образ, символ, көркөм каражаттар, улуттук дүйнө тааным, философия.

Аннотация: В статье предпринимается попытка проанализировать жизненный и творческий путь поэта Омуркула Кулумбаева в контексте развития кыргызской литературы второй половины XX века. Рассматриваются идейно-тематические особенности его поэзии и художественные качества, сформированные через внутреннее психологическое состояние лирического героя, что позволяет раскрыть своеобразие поэтического мира автора. Ставится задача определить место Кулумбаева в кыргызской

литературе, в частности в развитии поэтического жанра, и выявить его творческую индивидуальность. Цель исследования — оценка художественных достижений поэта, основанных на тонких эмоциональных переживаниях, влияющих на духовный мир читателя, и определение его роли в развитии кыргызской поэзии. Поэтические тексты рассматриваются в единстве содержания и формы; особое внимание уделяется внутреннему эмоциональному состоянию лирического героя, символике и использованию художественно-выразительных средств.

Ключевые слова: поэзия, лирика, лирический герой, поэтика, образ, символ, художественные средства, национальное мировоззрение, философия.

Abstract: This article attempts to analyze the life and creative path of the poet Omurkul Kulumbaev in the context of the development of Kyrgyz literature in the second half of the twentieth century. It examines the ideological and thematic features of his poetry, as well as its artistic qualities, shaped through the inner psychological state of the lyrical hero, which makes it possible to reveal the uniqueness of the author's poetic world. The study aims to determine Kulumbaev's place in Kyrgyz literature, particularly in the development of the poetic genre, and to identify his creative individuality. The purpose of the research is to evaluate the poet's artistic achievements, based on subtle emotional experiences that influence the reader's spiritual world, and to define his role in the development of Kyrgyz poetry. The poetic texts are considered in the unity of content and form; special attention is paid to the inner emotional state of the lyrical hero, symbolism, and the use of artistic and expressive means.

Keywords: poetry, lyrics, lyrical hero, poetics, image, symbol, expressive means, national worldview, philosophy.

Кыргыз поэзиясынын өнүгүү тарыхында өзүнүн өзгөчө үнү, терең ой жүгүртүүсү менен айырмаланган акындардын бири – Өмүркул Кулумбаев. Анын чыгармачылыгы коомдук-тарыхый шарттар менен тыгыз байланышта калыптанып, адам турмушунун ар кыл жактарын көркөм чагылдыруу менен өзгөчөлөнөт. Акындын поэзиясы – бул ички дүйнөнүн татаал абалын, адам менен жаратылыштын гармониясын өзгөчө сезим сырлары менен чагылдырган көркөм система.

Анын өмүр жолуна учкай болсо да токтоло кетсек, Өмүркул Кулумбаев 1931-жылы Ат-Башы районундагы Терек-Суу айылында финансы кызматкеринин үй-бүлөсүндө туулган. 1940-жылы ушул эле айылдын толук эмес мектебинде билим алып, 1950-жылы Кара-Суу орто мектебин аяктаган. Эмгек жолу Нарын шаардык типографиясында арип терүүчүлүк кесипте эмгектенүү менен башталган. Тянь-Шань областтык аскер комиссариатында финансы администрация бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп, кызматтык командировка мезгилинде 1961-жылдын 9-июнь күнү жол кырсыгына учурап, биринчи топтогу майып болуп калган. 1966-жылдан баштап, колуна калем алып, поэзия дүйнөсүнө кадам койгон [1]. 12 поэтикалык китептин автору Өмүркул Кулумбаев ХХ кылымдын экинчи жарымы тактап айтканда, 60-жылдарда кыргыз адабияты менен искусствосунун өнүгүшүндөгү өзгөчө өрүш алган мезгил менен келген жаш чыгармачыл инсандардын адабий толкуну өңдүү чыгармачыл инсандар менен калемдеш катары кыргыз адабиятына аралаша баштаган. Бирок ал муундун өкүлдөрүнөн айырмаланып, тагдыр трагедиясынын айынан “өзгөчө тагдырлуу” акынга айланган.

“Ө.Кулумбаев жана анын чыгармачылыгы тууралуу” деген макаласында акын Анатай Өмүрканов - «Күнгө түн жашырынган сыңары, күйүттө күлкү түнөгөн окшобойбу, эгерде ал кырчынында кырсыкка кабылбай, алты саны аман болсо ушундай акын болот беле, болбойт беле!? Булбулду сайрады дейбиз, мүмкүн анын сайраганы ыйлаганыдыр? ...Анын эне сүтү менен тең бүткөн талант, шыгы – жыйнактан жыйнакка өсүп, жалаң гана поэзия сүйүүчүлөр эмес, жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду. ...Мыкты акын гана көтөрбөстү көтөрүп, чыдабаска чыдап, жанын ырга айлантып, анын жылуулугу менен өз эл-жерин жылытып, өзүн жылытып күн кечирет турбайбы!..» [1] деген.

Акын өзүнүн “Жазмышка” аттуу чыгармасынын саптарында:

Чаалыкпай ай-ааламды арткым келген,

Чырагын бак-таалайдын жаккым келген.

Ажалдын отун каалап отурамын,

Арман ай!.. Кем белемсиң бактым элден! [2]

же болбосо

“Болбос эле арманым” аттуу ырынан үзүндү келтирсек:

Бактысыз алтымыш жыл жолду бастым,

Буркурап алтымыш жыл шорду таттым.

Ким бирөө кулагыма шыбыр айтат:

“Өмүркул, өжөрлөнбө, болду жаткын” [3] деп өзүнүн башына түшкөн азап-тозогун, тагдырын – таржымалын таамай сүрөттөп берген.

Мына ушул эки чыгармадагы поэтикалык саптар акындын жан дүйнөсүнүн ички эмоционалдык абалын – өзү айткандай, өжөрлүгүн, эрк кайратынын күчтүүлүгүн, эң негизгиси – алтымыш жыл деп айтканга оңой болгону менен жарым кылымдан ашуун мезгил “өжөрлүк” менен болгон жашоо үчүн күрөшүн, ички бугун поэтикалык саптарына

чагылдырган тагдыр тартуусунун бүтүндөй картинасынын элесин айкындап турган акындын поэтикалык өзгөчөлүгүнүн бири деп айтууга толук негиз бар.

Акындын өмүр жолундагы тагдыр тартуулаган жазмышы анын айрым чыгармаларында түздөн-түз чагылдырылып кыл калеминен жаралган лирикалык каармандын ички дүйнөсү аркылуу берилип турганын байкоого болот. Мындай өзгөчөлүк анын поэзиясына чынчылдык жана эмоционалдык боекту тереңдетип берет.

Өмүркул Кулумбаевдин чыгармачылыгы тематикалык жактан кеңири. Адам жана жаратылыш, мекенчилдик жана патриотизм, сүйүү лирикасы, ырларындагы жашоо, өмүр тууралуу философиялык ой кыялдары анын сезим ыргактарына сызылып чыккан саптары аркылуу чагылдырылып турат.

Жогоруда белгилегенибиздей, анын балалык жана жаштык курагы кыргыз коомунун өзгөрүүлөргө бай мезгилине туш келип, бул жагдай акындын дүйнө таанымына дагы бир кыйла таасир эткен. «Турмуш кайрыктары» (1969-ж.), «Менин эрким» (1971-ж.), «Каккын жүрөк» (1973-ж.), «Менин үнүм» (1974-ж.), «Уч, кыялым» (1976-ж.), «Бийик дабандар» (1980-ж.), «Көктөм жыты» (1982-ж.), «Тоолор сүйлөйт» (1982-ж.), «Арчалуу булак» (1986-ж.), «Элет торгою» (1-китеп, 1990-ж.), «Элет торгою» (2-китеп, 2001-ж.), «Бүркүт да ыйлайбы...» (2010-ж.) деген жыйнактарды жаратып, оорулумун деп мүнкүрөп жатып калбастан, чыгармачылыктын өр жолунда мезгил шарапатынан калышпастан, калемдештери менен тең тайлаша адабият айдыңында жүргөндүгүнөн кабар берет.

Акын Барчынбек Бугубаев Ө.Кулумбаевдин жаратылышты сүрөттөө манерасын орустун улуу акынына салаштырат: «Акын табиятты сүрөттөөгө келгенде белгилүү орус акыны Тютчевден ашса ашып, кем калбаганына күбө болосуз. Табиятты түшүнүп, тыңшап, ырахат алуу – ар бир адамга келе бербеген сезим эмеспи. ...Кыргыз тоосун, кыргыз көлүн кыздарын, комузун, дарыяларын, табигый кооз жаратылышын, жалпы эле жашоо менен турмушту ырга салууга келгенде Өмүркул Кулумбаевге табият, айрыкча бир кудурет, шык берип койгонун китептерин окуп олтурган адам сөзсүз байкап, кошулуп, кошо толгонуп, поэзиянын керемет дүйнөсүнө аралашып кетет. Ат-Башы дарыясындай бууракандап төгүлүп, жээгин жайпап, канчалаган ыр окурмандарын поэзия дүйнөсүнө чакырып келет» [4].

“Күү чалат мөл булак тоолордо”

Суу бойлой олтурсак жарчада,

Серпилип тамчылар арчага.

Күү чалат мөл булак тоолорго,

Куду окшоп апаппак манчаңа

Абасы гүлдөрдү ойготот,

Артылып мойнуңа ойношот.

Канатын каккылап боз торгой,

Сайраса ойлорго ой кошот.

Жаш кыял жарышат дабырттап,

Жаңыдан дарактай алып шак.

Оргуган булактай махабат,

Ойлорду шаңкылдап жаңыртат [5] – деп акын жаратылышты жөн гана фон катары эмес, тирүү организм катары сүрөттөйт. Табият көрүнүштөрү адамдын ички абалы менен

шайкеш берилет. Мисалы, күз – мундун символу, жаз – үмүттүн белгиси катары колдонулат.

Акындын чыгармаларында мекенге болгон сүйүү терең философиялык деңгээлде ачылат. Ал мекенди географиялык түшүнүк катары эмес, руханий баалуулук катары карайт. Кулумбаевдин сүйүү темасындагы ырлары назик сезимдерге бай. Бул ырларда ашыктык, сагыныч, үмүт сыяктуу эмоциялар табигый жана чыныгы мүнөздө берилет.

Өмүркул Кулумбаевдин поэзиясы көркөм каражаттарды чебер колдонуу менен дагы айырмаланып өз алдынчалуулукка ээ болуп турат. Акын символ жана метафораларга бай образдарды жаратат. Шамал, суу, тоо табият элементтери көбүнчө адамдын ички дүйнөсүнүн белгиси катары колдонулат. Анын тили жөнөкөй, бирок терең мааниге ээ. Сөзгө сараң, ойго бай. Акындын ырларында ыр куроо техникасы дагы өзгөчө. Салттуу түрдөгү муун өлчөмүнө ээ болгону менен эркин ритмди колдонуп, ойдун агымына жараша интонацияны өзгөртөт. Бул анын чыгармаларына жандуулук берет. Мисалы, "Тоо күүгүмдө сулк жатат", "Суулар мундуу шылдырайт" деген сыяктуу сүрөттөөлөр аркылуу автор өзүнүн ички эмоционалдык абалын берет.

Өмүркул Кулумбаев - кыргыз адабиятында өмүрдүн кадырын өлүм аркылуу, жарыктын кадырын күүгүм аркылуу даңазалаган философиялык саптарга эгедер акын. Акындын көптөгөн ырларында жашоонун маңызы, убакыт, адамдын тагдыры сыяктуу ар тараптуу маселелер көтөрүлөт. Бул жагынан ал кыргыз поэзиясындагы философиялык лириканын өнүгүшүнө салым кошкон. Кыргыз поэзиясында лириканын мазмундук жана формалык жактан байышына салым кошуп, философиялык лириканы тереңдетип, поэтикалык тилдин өз алдынчалуулугун жарата алган.

Өмүркул Кулумбаевдин поэзиясы - бул адам жанынын эң назик кылдарын черткен, окурманды терең ойго салган философиялык дүйнө. Анын чыгармачылыгында өмүр - жөн эле убакыттын өтүшү эмес, бул чоң күрөш, изденүү жана тазаруу процесси. «Болбос эле арманым», «Тирдик ай!» жана «Өтүнүч» сыяктуу тематикадагы ырлары бири-бирин толуктап, адам баласынын жашоодогу маңызын, тагдырдын сыноолорун жана түбөлүктүүлүккө болгон умтулуусун чагылдырат.

«Болбос эле арманым» [6] аттуу ыры тагдыр менен бетме-бет келип, акындын басып өткөн жолуна саресеп салган, кандайдыр бир өткөнгө жыйынтык чыгарган элегиялык монологу сыяктуу маанай калтырат. Акын «Бактысыз алтымыш жыл жолду бастым» деп баштайт. Бул жерде «алтымыш жыл» - жөн эле сан эмес, бул «буркурап шору татылган», кыйынчылык менен өткөн тагдырдын символу катары кароого болот. «Акыйкат, чындык болду издегеним» деген саптар акындын өмүр бою моралдык тазалыкты жана адилеттүүлүктү бийик койгонун далилдейт. Ал чындыктын бир тамчысына жетпесе да, өз эркин «кулдай жумшап», эл-журтунун алдында ак болууга умтулууга болгон аракетин анын лирикалык саптары айгинелеп турат. Акындын «Төшөктө жатып алып, күрөшкөнмүн» дегени анын оор дартка, тагдырдын соккуларына моюн сунбаган эрктүүлүгүн көрсөтөт. Өзүн «чоң казатка» сүрөгөн жоокер катары сезет. Анын арманы - өлүмдөн коркуу эмес, «өрүнө максатымдын жете албадым» деген өкүнүч. Бирок өмүрүнүн акыркы көз ирмеминде Ат-Башынын тоолору менен коштошкондо, артында «өрнөгү» калса, армансыз кетерин билдирет. «Тирдик ай!» аттуу ырында:

“Бирөө жүрсө көрүн таппай казууга,
Бирөө далбас көрдөн чыга качууга.

Олдо атыңдан айланайын тирдик ай!

Мен отурам айла таппай басууга [6].

Эгер биринчи ырда жеке тагдыр басымдуулук кылса, «Тирдик ай!» ырында жалпы адамзаттык, философиялык көз караш алдыга чыгат. Акын бул дүйнөнү «Тирдик ай!» деп аянычтуу, суктануу жана бир аз таң калуу менен атайт. Ырдын структурасы карама-каршылыктарга (антитезага) негизделген: бирөө көрдөн качса, бирөө көр таппай жүрөт; бирөө ашын тепкилесе, бирөө жакырдыктан таяк жейт. Акын бул дүйнөдөгү адилетсиздикти көрүп туруп, «Олдо атыңдан айланайын тирдик ай!» деп кайталап, жашоонун өзүнүн улуулугун баарынан бийик коёт. «Мен олтурам азгыра албай ажалды» деген сап - элегиялык каармандын ажалга болгон кайраттуу, жада калса бир аз ирониялуу мамилеси. Ал таңдын атышын тилеп, жарыкка умтулат. Бул ыр - Кулумбаевдин поэзиясынын туу чокусу жана анын руханий керээзи десек болот. Мында өлүмдү кабыл алуунун өзгөчө, бийик формасы берилген. «Өлүм абзел, өмүр бүткөн күн келээр» - акын табияттын мыйзамына моюн сунат. Бирок ал жөн эле жок болуп кетүүнү каалабайт. Акын өз өмүрүн табиятка - гүлгө, сууга, жылдыздарга берүүнү суранат. Бул адам баласынын табият менен биригип кетүүсү сыяктуу пантеисттик көз караш өңдүү ой туюму. Ушул эле «Тирдик ай!» ырындагы *"казууга, качууга", "амалды, саламды"* деген уйкаштыктар кандайдыр бир дүйнөнүн карама-каршылыгын көрсөтүп турган параллелизмдин картинасы аркылуу жараткандыгын көрүүгө болот. Эгер анын өмүрү «эмгек чөлүн көгөртүп», «туулган эл суусаганда жутса», ал өлүмдү жеңген болот. Ырдын аягындагы «Менин жашым бөлүштүрүп миңге бер» деген саптар акындын негизги максатын ачып берет. Чыныгы акын өзү өлсө да, анын «жаны» же болбосо ырлары менен идеялары миңдеген окурмандардын жүрөгүндө жашап каларын билет. Бул - түбөлүктүүлүктүн формуласы. Бул үч ырды салыштырганда, биз Өмүркул Кулумбаевдин лирикалык каарманынын жан алекетке түшкөн дүрбөлөңдүү жан дүйнөсүнүн ички психологиялык абалын көрө алабыз. «Болбос эле арманым» - бул өткөн чак: басып өткөн жол, каталар, күрөш жана жеке арман. «Тирдик ай!» - бул учур чак. Дүйнөдөгү адилетсиздик менен сулуулуктун күрөшүн көрүп, таңдын атышын күтүү. «Өтүнүч» - бул келер чак: дененин өлүмү аркылуу рухтун түбөлүктүүлүккө, жаратылышка жана элдин эс тутумуна сиңип кетүүсү. Мына ушул өңдүү сезим сырларынын натыйжасында Ө.Кулумбаевдин стилдик өзгөчөлүгүн сыпаттап турган анын ырларындагы «назик муң» (элегия) бар, бирок ал алсыздыктын муңу сыяктуу эмес, акындын «Изде мени» деген чыгармасындагы ыр саптары айтып тургандай:

Менин жаным күзгү болсо чагылаар,

Менин жаным оттук болсо жагылаар.

Менден көрүп жашоо кандай экенин,

Мокогунду мага шарт-шарт жанып ал [7, 61] деген курч сөздөрдөн жанып чыккан кайраттуу акындын саптарындагы поэтикалык өз алдынчалуулук келип чыкты десек жаңылышпайбыз. Бул - күчтүү адамдын муңу. Ал Ат-Башынын тоолорун «*Жанымды чырак кылып жагып кетем*» деп сүйөт. Анын поэзиясы - жарыктын, үмүттүн жана адамдык кадыр-барктын поэзиясы. Ал жаратылышты Кулумбаевдик көркөм каражаттар аркылуу жандуу катары сүрөттөйт. Сөз кудуретине да өзгөчө маани берип, калемдеши Э.Ибраевдин сөзү менен айтканда аны туш келди эле чача бербестен, сарамжалдуулук менен пайдалана билген акын. Анын ырлары өз ишин мыкты өздөштүргөн чебер курулушчунун устаттыгына окшош. Уйкаштыктары кыштай кыналышып, кандайдыр бир өзгөчөлөнгөн ички ыргактар

менен коштолуп турат [8]. Ал адамдын сезимдерин өтө кылдаттык менен кармайт. Ал сүйүүнү же сагынычты кыйкырып айтпайт, ал ошол сезимдин башкача бир "атмосферасын" түзөт. Адабиятчы Ш.Үмөталиев белгилегендей, "Ырдын идеялык тереңдиги анын көркөм формасындагы тактык менен шартталат" [9].

Өмүркул Кулумбаевдин лирикасы - бул классикалык кыргыз ыр түзүлүшүнүн салттарын сактоо менен бирге, аны философиялык-интеллектуалдык мазмун менен байыткан уникалдуу система. Биз башында сөз кылгандай, Кулумбаевдин ырлары негизинен кыргыз ыр түзүлүшүнө мүнөздүү болгон салттуу 11 муундуу өлчөмүнө таянат. Бирок бул өлчөм акындын колунда жөнөкөй эле баяндоо эмес, терең ой толгоонун куралына айланат. Адабиятчы К.Даутов "Ырдын ритми - бул акындын жүрөк кагышы" [10, 112], - деп айткандай, Кулумбаевдин ырларындагы ритм анын элегиялык маанайына шайкеш келип, токтоо, салмактуу жана терең мүнөзгө ээ.

Белгилүү адабиятчы жана сынчы А. Эркебаев Кулумбаевдин чыгармачылыгын "салмактуу лирика" катары мүнөздөп, элет жеринде жашаган эл акынын эл баасына татыктуу акын катары баалайт [11]. Анын пикири боюнча, акындын ырларындагы форманын тактыгы - бул анын ой-пикиринин тактыгынын натыйжасы. Ө.Кулумбаев поэтикалык саптарында "жасалма кооздукка" берилбейт, ал үчүн ар бир сөз - бул жашоонун бир тамчысы.

Адабияттар:

1. Өмүрканов А. Ө.Кулумбаев жана анын чыгармачылыгы тууралуу: сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2015/08/11/m-rkul-kulumbaev/>
2. Кулумбаев Ө. Жазмышка: сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adabiyat.kg/m-rkul-kulumbaev-l-m-abzel-m-r-b-tk-n-k-n-keleer-ej-tabiyat-anda-zhashym-g-lg-ber/>
3. Кулумбаев Ө. Болбос эле арманым: сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2010/03/09/m-rkul-k-l-mbaev/>
4. Бугубаев Б. Ө.Кулумбаев жана анын чыгармачылыгы тууралуу: сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2015/08/11/m-rkul-kulumbaev/>
5. Кулумбаев Ө. сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2015/08/11/m-rkul-kulumbaev/>
6. Кулумбаев Ө. Ырлар. сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2015/08/11/m-rkul-kulumbaev/>
7. Кулумбаев Ө. Ырлар жыйнагы / Ө. Кулумбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
8. Ибраев Э. Ө.Кулумбаев жана анын чыгармачылыгы тууралуу. сайт. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2015/08/11/m-rkul-kulumbaev/>
9. Үмөталиев Ш. Кыргыз адабиятынын өнүгүү жолу / Ш. Үмөталиев. – Ф., Кыргызстан, 1985. – 161-б.
10. Даутов К. Ырдын өмүрү / К. Даутов. – Ф., 1977. – 176–182-бб.
11. Эркебаев А. Эгемендик мезгилиндеги кыргыз адабиятына кыскача сереп / А. Эркебаев // Кыргыз Туусу. – 9-сентябрь, 2025

УДК: 251.0487(43)

Турдугулов А.Т.,
филология илимдеринин доктору, профессор
АКЫНДЫК ПОЭЗИЯНЫН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТАРЫХЫНАН
(жарык көргөн изилдөөлөргө карата обзор)

Турдугулов А.Т.,
доктор филологических наук, профессор
ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ
(обзор опубликованных исследований)

Turdugulov A.T.,
Doctor of Philology, Professor
FROM THE HISTORY OF THE RESEARCH OF POETRY
(review of published studies)

Аннотация: Обзордук макалада кыргыз эл ырчыларынын адабий мурастарынын классикалык үлгүлөрүнүн бүгүнкү күндөгү руханий дөөлөт катары дарамети, деми, таасири, анын улуттук адабияттын тарыхындагы орду тууралуу жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр адабий теориялык жана методологиялык өңүттөн каралат. Эгерде кыргыз адабиятынын тарыхын оозеки адабият (фольклор), акындык поэзия, XX кылымдын 20-жылдарынан берки профессионал жазма адабият деп ири үч этапка бөлүп карап жүргөн болсок, алардын аралыгында V–VIII кылымдардагы Орхон-Энесай жазма поэтикалык эстеликтери жана орто кылымдардагы түрк тилдүү элдердин жазма мурастары жатат, демек, улуттук адабият тарыхын ушул беш этапка сыйдырганыбыз туура. Ал этаптардын ар бирин өз-өзүнчө бөлүп карасак, бүтүндөй улут адабиятынын тарыхында эстетикалык табияты боюнча ар бир этап өзгөчө мааниге ээ болгон тарыхый-адабий доор, мезгилдерди басып өткөнүн көрүүгө болот. Алардын ар бири эстетикалык (көркөмдүк) феномен катары, улут адабиятын байытып гана отурбай, өзүнөн кийинки адабий мезгилдин жаралышына, калыптанышына өбөлгөлөрдү түзүп отурду.

Түйүндүү сөздөр: *руникалык жазма эстеликтер, түрк элдеринин мурастары, улут адабиятынын тарыхы, этаптар, обзордук маалымат, адабий-теориялык изилдөөлөр, мезгил, доор, чыгармачылыктагы мектеп.*

Аннотация: Если рассматривать историю кыргызской литературы, то в ней традиционно выделяют устное творчество (фольклор), акынскую поэзию и профессиональную литературу. Однако между этими пластами лежат орхон-енесайские письменные поэтические памятники V–VIII веков и письменное наследие тюркоязычных народов Средневековья. Поэтому историю национальной литературы правильнее делить на пять этапов, а не

на три, как было принято до сих пор. Рассматривая их отдельно, можно увидеть, что каждый этап имеет особое значение с точки зрения духовно-эстетического своеобразия. Как эстетическое (художественное) явление каждый из них не только обогатил национальную литературу, но и создал условия для возникновения последующего периода. В статье даётся общий обзор литературоведческих исследований разных лет, посвящённых творчеству акынов (акынской поэзии), в литературно-теоретическом и методологическом аспекте, а также показывается их роль и значение в истории национальной культуры и литературы, влияние на духовно-эстетические ценности народа.

Ключевые слова: *рунические письменные памятники, наследие тюркских народов, история национальной литературы, этапы, обзорная информация, литературоведческие исследования, периоды, эпоха, творческие школы.*

Abstract: The review article examines the scientific research conducted on the potential, inspiration, and influence of classical examples of the literary heritage of Kyrgyz folk singers as a spiritual heritage today, their place in the history of national literature, from a literary theoretical and methodological perspective. If we consider the history of Kyrgyz literature as oral literature (folklore), poetic poetry, and professional written literature since the 1920s, between which lie the Orkhon-Enesai written poetic monuments of the 5th–8th centuries and the written heritage of the Turkic-speaking peoples of the Middle Ages, then it is correct to divide the history of national literature into these five stages. If we consider each of these stages separately, we can see that in the history of national literature as a whole, each stage has a special significance in terms of its aesthetic nature. Each of them, as an aesthetic (artistic) phenomenon, not only enriched the national literature, but also created the

conditions for the emergence and formation of the literary period that followed it.

Key words: *runic written monuments, heritage of Turkic peoples, history of national literature, stages, overview*

information, literary and theoretical studies, period, era, school in creativity.

Илимдин ар кандай тармагы жаралуу, калыптануу жана өсүп-өнүгүү эволюциясында бир нече этаптарды басып өтөөрү мыйзамченем көрүнүш. Коомдук аң-сезимдин өзгөчө формасы катары искусство, анын бир тармагы болгон адабият да пайда болуу (жаралуу), өсүп-өнүгүү, калыптануу жолунда бир канча этаптарды басып өттү. Эгерде кыргыз адабиятынын тарыхын оозеки адабият (фольклор), акындык поэзия, XX кылымдын 20-жылдарынан берки профессионал жазма адабият деп ири үч этапка бөлүп карасак, алардын аралыгында V–VIII кылымдардагы Орхон-Энесай жазма поэтикалык эстеликтери (адабий мурас катары) жана орто кылымдардагы түрк тилдүү элдердин жазма мурастары жатат, демек, улуттук адабият тарыхын ушул беш этапка сыйдырганыбыз туура. Эми ошол этаптардын ар бирин өз-өзүнчө бөлүп карасак, бүтүндөй улут адабиятынын тарыхында эстетикалык (көркөмдүк) табияты боюнча ар бир этап өзгөчө мааниге ээ болгон тарыхый-адабий доор, мезгилдерди басып өткөнүн көрүүгө болоор эле. Ал этаптардын ар бири эстетикалык (көркөмдүк) феномен катары, улут адабиятын байытып гана отурбай, өзүнөн кийинки адабий мезгилдин жаралышына, калыптанышына өбөлгөлөрдү түзүп отурду. Айталы, оозеки адабий мурастардын кыртышынан өнүп чыккан акындык поэзия өз мезгилинде профессионал жазма адабияттын жаралышын камсыз кылды.

Акындык поэзия элдик оозеки чыгармачылыкты өнөр жагынан да, тарыхый-хронологиялык жактан да, логикалык-ырааттуулук жагынан да андан ары (бери) улантып кеткен, толуктап, өөрчүтүп-өркүндөтүп турган адабият тарыхындагы өзүнчө бир салаа, көркөмдүк (эстетикалык) феномен. Акындык өнөр өзүнүн генезиси (жаралуу, калыптануу, өсүп-өнүгүү процесси) боюнча фольклордун салттуу кыртышынан өнүп чыгып, андагы (оозеки адабияттагы) чыгармачылык традицияны профессионалдык өңүттөн кыйла өнүктүрдү, байытты. Мындай феномен оозеки адабиятта салтка айланган ыр түзүү манерасын, ырда уйкаштыкты сактоо, ритм, рифма, аллитерация жана ассонанс, табият көрүнүштөрүн, анын сулуулугун даңазалоо, салт, термелер, ырым-жырым, дарымдар, үйлөнүү үлпөт салты, арман-кошоктордон, көңүл айтуу, өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык ырлардан көрүнөт.

Ырас, чыгармачылыктын ар кандай түрү кандай жанрда болбосун оозеки адабияттан акындык поэзияга өткөн учурда өзүнүн салтка айланган жалпылык касиетин жоготот да, жекелик (индивидуалдуулук) белгилерге ээ болот. Ошол эле мезгилде акындык поэзия жалпылык (салттуулук) белгилерди да кошо алып жүрө алган феномен экенин айта кетели.

Орус классиктеринин бири, белгилүү ойчул, сынчы, адабият теоретики, эстетик В.Г.Белинский бир чыгармачыл инсандын экинчисине өзүнүн чыгармачыл, ташкындаган талант энергиясын өткөрбөй, бербей туруп эле ага маадимий (активдүү) таасир берип тураарын, ошону менен тигинин чыгармачыл ташкындаган талант энергиясын, жөндөм-шыгын, илхамын ойготуп, күчөтүп тураарын көп айтчу экен [1, 150-151]. Улуу ойчул мындай таасир этүү менен таасирленүүнү күндүн жерге берген таасири менен салыштырат. Ал эми ошол чыгармачылыктагы жалпылык менен жекелик касиет-белгилер жуурулушканда гана бир чыгармачыл инсандын экинчисине таасир берүүсү сапаттык жаңы бийиктикке көтөрүлөт да, устат – шакирт маселеси, чыгармачылыктагы мектеп маселеси

теорияда орун алат. Акындык поэзиядагы жекелик белгилер күч алганда ар бир акын өз чыгармасына өзүнүн гана жеке түшүнүктөрүн, дүйнөтаанымын, мамилесин билдирет, бул – маселенин бир гана жагы. Экинчиден, акындык өнөрдөгү ар бир чыгарма элге конкреттүү бир акындын ысымы менен таркайт. Мурда фольклордо болбогон акындык поэзиядагы индивидуалдык башталыш кубулушу мына ушунусу менен түшүндүрүлөт. Төкмөлүк өнөрдүн ар бир өкүлү кат тааныган акындардан айырмаланып изденүү, ырын кайрадан оңдоо, түзөтүү сыяктуу баскычтардан өтпөйт. Ушул жана башка көп белги касиеттерди эске алып, акындык поэзияны фольклордон да жазма профессионал адабияттан да айырмаланган, өзүнчө көркөм феномен экендигин, анын көп жактуу тематикалык табиятын ачуу, анын улуттук адабияттын тарыхынан алган ордун белгилөө монографиялык изилдөөнүн зарыл экендигин шарттады.

Түрк тилинде сүйлөгөн дээрлик бардык элдердин маданий, адабий казынасынын түпкүрүндө оозеки чыгармачылыктан кийин эле акындар чыгармачылыгы турат, аны изилдөө илим менен маданиятты иликтөө багытында эң орчундуу орунга ээ. Бул маселе кыргыз жана казак, түркмөн менен каракалпак элдерине бирдей таандык болуп, алардын социалдык-тарыхый тамырын бириктирип, түрк тилдүү элдердин тайпасынын катарына кошулгандыгы менен мүнөздөлөт. Ал элдердин дээрлик баарында фольклор бирдей өнүктү, демек, адабий өнүгүштүн экинчи баскычы болгон акындар поэзиясы (эл ырчыларынын көркөм мурасы) да бири-экинчисине окшош абалда болду. Мындай окшоштук бир гана себеп менен (ал элдердин каада-салты, үрп-адаты, ойлоо психологиясы жакын) түшүндүрүлөт.

А бирок адабият менен искусствонун алкагында акындык поэзия поэтикалык кубулуш катары кыргыздарда жана казактарда гана өз алдынча дүркүрөп өнүгүү мүнөзүнө ээ болду. Бүгүнкү күндө кыргызда кырк-элүү-алтымыштан ашуун акындын ысымы белгилүү, алар орто кылымдан бери жыйырманчы кылымдардын аралыгында жашап, эми минтип улуттук маданияттын казынасын толтурган классиктерге айланып олтурушат. Айрымдары тек гана уламыш, аңыз кеп түрүндө жашап, көпчүлүгү ар тараптан изилденген тарыхый инсандарга айланышса айрымдарынын адабий мурастары али күнгө чейин толук кандуу изилдөөгө алына элек. Канатташ эки элдин кыргыз-казак эл ырчыларынын чыгармачылык байланышы, окшоштуктары менен айырмачылыктарын салыштырма-типологиялык кеңири анализге алган филология илимдеринин кандидаты Батма Кебекованын бир катар алгылыктуу эмгектери бүгүнкү күндө адабияттаануу илиминин алмаштыргыс энчисине айланды. Чыгармачылык-тагы мындай байланыш казак окумуштуусу Бауржан Оморов «Замана агымынын генезиси» деген темадагы доктордук диссертациясында да кеңири айтылган.

Акындык поэзияда салттуулук, жалпылык жана жекелик белгилер адабият теориясындагы эң орчундуу маселелердин бири. Муну фольклордун кыртышынан өнүп чыккан (жалпылык, салттуулук мүнөздөгү) акындык поэзиядагы жекелик белгилерден издөөгө болот. Бул маселеде Суусар Искендерованын “Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы” [2, 3-42-бб.] деген темадагы филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы илимге алгылыктуу кошумча болуп калды. Аталган диссертацияда индивидуалдуу чыгармачылыктын фольклордон бөлүнүп чыгып, калыптанып, өнүгүшүнүн эволюциясы алгачкы жолу системалуу илимий иликтөөгө алынган.

Чечендик өнөрдүн оозеки чыгармачылыктагы идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү боюнча А.Ибраимова кандидаттык диссертациясын коргогон [3, 3-24-бб.]. Диссертацияда оозеки адабиятта чечендик өнөрдүн орду, жанр катары калыптанышы, алардын эпостордогу көркөм функциясы, тарыхый инсандардын, эл куудулдарынын чечен сөздөрүнүн идеялык өзгөчөлүктөрү системалуу түрдө илимий-теориялык анализге алынган.

«Арстанбектин чыгармачылыгында эл тагдыры жана доор маселесинин көркөм чагылдырылышы» деген темада Н.Бегалиеванын кандидаттык диссертациясы 1998-жылы коргогон [4, 21 б.]. Диссертацияда комплекстүү түрдө Арстанбек жашаган доордун социалдык-саясий, экономикалык жана маданий кырдаал-шарты иликтенип, акындын инсан катары калыптанышына таасир кылган факторлор, анын турмуштук, саясий, этикалык-философиялык түшүнүктөрүнүн жаралашына өбөлгө болгон жагдай, шарт ушул контексте иликтенген.

«Калык Акиевдин чыгармачылыгындагы салттуулук жана өздүк чеберчилик» деген темада А.Обозкановдун диссертациясы жакталган [5, 262 б.]. Мында Калыктын ырчылык, комузчулук, дастанчылык өндүү көп кырдуу өнөрү илимий анализге алынат. Буга чейин атайы сөз кылынбай келген синкреттүү өнөр ырчылыктын башаты, калыптаныш, өсүш эволюциясы, айтыш өнөрү, айтуучулук, дастанчылык өнөрдүн табияты, өнүгүш этаптары сыяктуу проблемалуу маселелер теориялык алкактан каралган.

«Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү» деген темада А.Зулпуевдин кандидаттык диссертациясы коргогон [7, 24 б.]. Диссертацияда табият көрүнүштөрү турмуш чындыгынын орчундуу бөлүгү катары көркөм чыгармачылыктан идеялык-тематикалык объект, көркөм каражаты катары колдонулуп келгени айтылып, Токтогул, Жеңижок, Барпы, Тоголок Молдо, Молдо Кылычтын табият көрүнүштөрүнө кайрылуудагы чеберчилигине, жекелик жалпы көрүнүштөргө кеңири анализ жасалган.

«Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы» деген темада Ш.Искендерованын диссертациясы [8, 15 б.] акындын чыгармачылык эволюциясын ачууга багытталган. Үч главадан турган бул көлөмдүү диссертацияда Молдо Кылычтын жалпы чыгармачылык өзгөчөлүгү, анын улуттук адабияттан алган орду, мааниси, реалист, нускоочу акын катары мүнөзүн ачуу аракеттери жасалган, мунун баары акын жашаган мезгилдин контекстинде каралган.

«Поэзия Барпы Алыкулова в русских переводах» деген темада Д.Крутиковдун диссертациясы [9, 3-26 стр.] коргогон. Диссертацияда акындын чыгармачылык эволюциясынын этаптары, жарандык жана философиялык-дидактикалык поэзиясынын калыптанышы, өнүгүшү, ашыктык-арзуу лирикасы, лиро-эпикалык ырлары Ю.Гордиенконун, Т.Стрешневанын, М.Ватагиндин котормолору аркылуу иликтенген. Барпынын ырларынын орусчага которулушу биринчи жолу образдуу адекваттуулук позициясынан талданышы аталган диссертацияга өзгөчө салмак кошуп тургансыйт.

«Молдо Нияздын акындык чеберчилиги» деген темада Г.Жеенбаевдин кандидаттык диссертациясы [10] коргогон. Мында Молдо Нияздын дүйнөгө болгон көз карашы анын жеке эрудициясына, дүйнөнү таануу, кабыл алуу, таанып-билүүчүлүк, көркөм-эстетикалык деңгээлине, билимине, талант-дараметине карата чечмеленген. Жазгыч акын Молдо Нияздын санат жанрын өркүндөткөндүгү анын чыгармачылыгынын элдик оозеки

чыгармачылыктан айырмаланып, жазма поэзиянын калыбына түшкөндүгү жетиштүү аргументтер менен аныкталган.

Жазгыч акындардын чыгармачылыгы демекчи, изилдөөчү С.Тиллебаев “Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы: тематика, жанр, поэтика” деген аталышта 10.01.01 шифри менен филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазган диссертациясы акындар поэзиясындагы мезгилдин идеологиясынын капшабы менен ысымдары унутулган чыгармачыл инсандардын адабий мурастарын системалуу изилдеген артыкчылыктуу изилдөө болуп калды. Диссертант Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Талып Молдо, Үмөт Молдо, Молдо Ашир ж.б. жазгыч акындардын чыгармачылыгына карата кенен адабий-аналитикалык обзор жасап, алардын айрымдарына портреттик мүнөздө токтолгон [12]. Ошентип, акындар поэзиясындагы социалист-тик идеологиянын кыртышында ысымдары унутулуп бараткан сөз өнөрүнүн мыкты өкүлдөрүнүн адабий мурастарына карата кенен пикир айтылган бул изилдөө көп жагынан кенемтени толтурган иш болуп калды.

К.Койлубаев “Акындар поэзиясы жана доор” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясын 2018-жылы коргоду. Кыргыз элинин маданий тарыхынын доорлорундагы акындар чыгармачылыгы (эпостор, дастандар, макалдар, ылакаптар, легенда-мифтер), акындар поэзиясынын теориялык негиздери, алардын өнүгүү баскычтары, теориялык түшүнүктөрдүн түйүндүү маселелери, фондук (чыгармачылык, биографиялык) маалыматтар, эскерүүлөр сыяктуу жалпы методологиялык маселелер анын илимий изилдөөсүнүн объектиси менен предметине кирген. Диссертант кыргыз элинин башынан кечирген доорлордогу акындар чыгармачылыгынын көркөм-идеялык өзгөчөлүктөрүн жалпы түрк тилдүү элдер фольклорунун салттарынын көз карашында ачып берүү жана системдүү анализ жүргүзүүгө багытталган комплекстүү иликтөө иштерин жүргүзүүнү максат кылган. Ал улуттук адабиятты доорлор контекстинде шарттуу түрдө “Оозеки адабияттын мезгили”, “Жазгыч акындардын доору” жана “XX кылымдагы адабият” деп үч этапка бөлөт [11].

Менин терең ишенимимде, улуттук адабияттын эволюциялык процессин беш ири этап (доор, мезгилдер) менен караган жөндүү болоор эле. Теңирчилик түшүнүктөрү адабиятта; адабияттагы ислам мезгили; монгол баскынчылыгы жана алтын ордо адабияты; он тогузунчу кылым, “Замана” поэзиясы сыяктуу мезгилдерге бөлүштүрүлүп каралган иштин структурасынан анын “Акындык поэзия” деген концепттин колдонулушу күмөн туудурат. Изилдөөнүн “Замана” поэзиясын караган главасынан башкасы, менимче, акындар поэзиясы эмес, орто кылым (бул мезгилдин акындар поэзиясында көркөм трансформацияланышы тууралуу биз өзүнчө макалада караган элек [15, 114-120-бб.], ага чейинки (теңирчилик) мезгил, доорлордогу түрк тилдүү калктардын адабий мурастары катары изилденгени туура болмок беле... Изилдөөчү А.Эшиев да 2011-жылы коргогон диссертациясында “акындар поэзиясы” деген дефиницияны колдонгону менен иштин мазмуну жалаң түрк элдеринин адабий мурастары болуп калганындай эле кеп болуптур. Канткен күндө да докторант К.Койлубаевдин доктордук диссертациясы акындык өнөрдү системалуу изилдөө иштерине салмактуу салымын кошо алды.

Принцибинде, акындык поэзияны фольклордон профессионал адабиятка өтүүдөгү байланыштыргыч көпүрө сымал өзүнчө кубулуш катары, өзүнчө адабий-көркөм

тенденция катары, өз алдынча өнүгүп отурган адабий – маданий процесс катары кабыл алуу максатка ылайык. Бүгүнкү күндө акындык поэзияны, эл ырчыларынын чыгармаларын, даанышмандардын көркөм дүйнөсүн терең өздөштүрүүдөгү негизги татаалдык – дүркүрөп өсүп, кыйла жогору секирик жасаган илимий-техникалык прогресстин, смартфон, айфон, компьютердик башкаруунун искусство чыгармаларынан алда канча озуп олтурганында, бул бир. Экинчиден, заман минтип теңирден тетири жагына бурулуп, адамдар күнүмдүк жашоо, тиричиликтин даргөйүн тартып, анык көрпөнденин кейпин жамынып калган чакта мындай көркөм дөөлөттөр экинчи, үчүнчү орунга сүрүлүп калып олтурат. Мындай шартта кылымдар бою элдин аң-сезиминде көркөм дөөлөт катары калыптанып келген көркөм мурас – акындык өнөр адабият менен искусствонун көөнөрбөс казынасына айланган классикалык чыгармалардын нарк-насили менен эстетикалык татымын коротпой, өз бийиктигинен, балким, өз тереңдигинен, жалпысынан өз деңгээлинен төмөн түшүрбөй кабылдоо жеңил жумуш эмес. Бул үчүн ошол чыгармачыл инсандардын көркөм дүйнөсүнө үнүлө кызыккан ар бир адам бир катар принципиалдуу маселелерди эске тутушу зарыл, алар төмөнкүлөр:

Биринчиден, даанышмандардын көркөм дүйнөсүн, адабий мурастарын акындык поэзиядагы поэтикалык кубулуш катары, көркөм феномен катары ички өзгөчөлүктөрүн так, даана ажыратуу абзел. Мында алардын чыгармачылыгы өзүнүн башатын фольклордон оозанып алып, оозеки, элдик өнөрдүн элементтеринен калыптанып чыгып, бир кыйла жогорку баскычка көтөрүлгөн, коллективдүүлүктөн бөлүнүп, индивидуалдуулуктун белгилерине ээ болгон өзүнчө адабий-көркөм кубулуш экени эске алынат. Натыйжада, бүгүнкү профессионал төкмөлүктүн чыгармачылыгына таасирин тийгизип, анын минтип өсүшүнө негиз болуп берген адабий процесстеги өзүнчө агым экени, «акындардын поэзиясы көркөм аң-сезимдин өзгөчө түрү болуу менен катар, өзүнчө спецификалык поэзия» [13, 5–17-бб.] экени эсепке алынат.

Экинчиден, элдин ичинен чыккан ошондой чыгармачыл даанышмандардын ар биринин өмүр сүргөн дооруна тарыхый штрих, мүнөздөмө берип, коомдук аң-сезимдин ошондогу деңгээлине, жашоо-шарт, психологиясы толук эске алынат. Бул маселелер орто кылымдардан тарта бүгүнкү күнгө чейинки адабий мурастарды үйрөнүүдө кармануучу принциптер катары өзүнчө макалада кенен каралган. [14, 24-32-бб.].

Кантсе да, ар бир инсан өзүнүн тушундагы коомдун чегинен чыга алган эмес, ысымдары уламышка айланган чыгармачыл инсандар, төкмө ырчылар менен жазгыч акындар деле бул алкактан сыртта калбайт.

Үчүнчүдөн, акындар поэзиясынын ар бир өкүлүнүн көркөм мурастарынын дээрлик баарында тигил же бул деңгээлде нравалуулуктун изги принциптери каралат. Дегинкиси, ар бир муундун даанышман өкүлү өзүнүн келечегин өсүп келе жаткан муундан көрөт эмеспи, демек, анын адеп-ахлагын жакшы жолго коюу ар бир инсандын моралдык принциби, милдети болгон жана боло берет...

Төртүнчүдөн, эл акындарынын карманган принциптеринде адам ариетин сыйлоо, анын руханий дөөлөттөрүн кастарлоо, жаш адамды турмушка, өз алдынчалыкка даярдоо, эмгектенүүнүн тирүүлүктөгү негизги критерий экенин, анын акыбети өзүнө да, өзгөгө да ырыскы-насиб берерин таспиеттеген ойлор кызыл сызык менен баштан-аяк өтүп турат. Классикалык көркөм мурасты кабылдоодо буга окшогон баалуу пикирлерге карк

маалыматтардан пайдалануу биздин үлүшүбүзгө туш келип отурганы чоң сыймык, кастарлап жүрөөр дөөлөт.

Бешинчиден, ар кандай кылымдарда, доорлордо өмүр сүрүп, айрымдарынын ысымдары тек гана уламыш катары, айрымдары тарыхый инсан катары белгилүү болгон урпактардын өмүр-таржымалын үйрөнүп, алардын адабий мурастарына анализ жасоо менен кийинки муундарга атуулдук парз, эл-жер, мекенди сүйүү сезимин калыптандыруу ар дайым көңүл борборунда турушу зарыл.

Алтынчиден, ар бир акындын чыгармачылык өзгөчөлүгүнө, айрыкча тилине, лексикасынын бай запасына көңүл токтотуп, бири менен экинчисин салыштыра карап, натыйжада, ар бир чыгармачыл инсандын талантынын да, инсандык да өзгөчөлөнгөн касиеттерин биле жүргөнүбүз шарт.

Деген менен, акындар поэзиясынын ар бир өкүлүнүн көркөм мурастарын изилдөө ишинде, алардын пикирлерин турмушубузда пайдаланып, адабий-маданий мурас катары кастарлап, биле жүрүүдө жогоруда саналган принциптерди гана кармануу керек экен деген бүтүм чыкпашы керек, чыгармачыл инсандардын көркөм дөөлөттөрүнүн мындан башка да толуп жаткан касиеттери, өзгөчөлүктөрү бар, аларды канчалык деңгээлде мыкты өздөштүрсөк, келечегибизди эмитен туура түптөгөн болоор элек. Кантсе да, өтмүштөн келечек издөө кылымдар бою сыналган ишенимдүү жол эмеспи.

Эл ырчыларынын чыгармачылыгы фольклор менен профессионал жазма адабиятты бириктирип турган тарыхый хронологиялык жактан да көркөмдүк (эстетикалык) табияты боюнча да өзүнчө мааниге ээ болгон баскыч экендигин жогоруда эскерткен элек. «Акын-импровизаторлордун ырчылык искусствосун элдик эпостон кийинки этап, – бир аз жогору тепкичте турган көркөм кубулуш деп кароо ылайык. Фольклордун нускалуу салттарына каныккан бул өнөр (акындык поэзия) идеялуулук менен чеберчиликтин оозеки адабият буга чейин жетпеген чокуларына чыга алды» [13, 12-13-бб.]. Элдин тарыхын, маданиятын, салт-санаасын, үрп-адатын, кулк-мүнөзү менен ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн илгертен кастарлап сактап, укумдан-тукумга улаган талант даарыган көзү ачык билимдар адамдар элибизде эзелтен жашап келишкен. Алар кадимкидей кадыр-барк, аброй күтүшүп, «эл ырчылары» деген кыйла нускалуу, үлкөн даражалуу атка конушуп, муундан-муунга даңаза болушуп, калайык-калктын оозуна алынып, өмүрү өткөнчө өрнөктүү өмүр сүрүп өз чыгармачылыгын ошол нукта өнүктүрүшкөн. Ошондой таланттар кылымдар бүктөмүндө да көөнөрбөй, элдин бай казынасына айланып, улуттук классиканын үлгүсү болуп калышты. Улуттук классиканын үлгүсүнө айланган мындай мурастарды ар тараптан изилдөө тандалып алынган монографиялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун аныктайт.

Адабияттар:

1. Белинский В.Г. Собрание сочинений: 9-и т. – М., Т 4. Статьи, рецен-зии и заметки / В.Г. Белинский. – 1979. – 842 с.
2. Искендерова С. Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы: филол. илим. докт... дисс. / С. Искендерова. – Б., 2007. – 289 б.
3. Ибраимова А. Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеялык-көр-көмдүк өзгөчөлүктөрү: фил. ил. канд. дисс... автореф. / А. Ибраимова. – Б., 1998. – 22 б.
4. Бегалиева Н. Арстанбектин чыгармачылыгында эл тагдыры жана доор маселесинин көркөм чагылдырылышы: Филол. илим. канд. дисс. автореф. / Н. Бегалиева. – Б., 1998. – 21 б.
5. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты / А. Обозканов. – Б.: Шам, 2006. – 262 б.

6. Обозканов А. К. Акиевдин чыгармачылыгындагы салттуулук жана өздүк чеберчилик: филол. илим. канд. дисс. автореф. / А. Обозканов. – Б., 1999.
7. Зулпуев А. Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү: филол. илим. канд. дисс... автореф / А. Зулпуев. – Б., 2003. – 20 б.
8. Искендерова Ш. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы: филол. илим. канд. дисс. автореф. / Ш. Искендерова. – Б., 2005. – 22 б.
9. Крутиков Д. Поэзия Барпы Алыкулова в русских переводах: автор. дисс. канд. фил. наук. / Д. Крутиков. – Б., 2005, – 25 с.
10. Жеенбаев Г. Молдо Нияздын акындык чеберчилиги: Филол. илим. канд. дисс. автореф. / Г. Жеенбаев. – Б., 2008. – 24 б.
11. Койлубаев К. Акындар поэзиясы жана доор / К. Койлубаев. – Бишкек, 2019. – 250 б.
12. Тиллебаев С. Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы: тема-тика, жанр, поэтика / С. Тиллебаев. – Б., 2016. – 267 б.
13. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1988. – 651 б.
14. Турдугулов А. Жусуп Баласагындын Чыңгыз Айтматовго карай: адабий аналитикалык талдоо / А. Турдугулов // Эл агартуу, 2019. – №7-8. – 25-32-б.
15. Турдугулов А. Акындык поэзияга орто кылымдардагы чыгыш адабиятынын таасири / А. Турдугулов // Наука и новые технологии, 2010. – №3-4. – 114-120-бб.

УДК 8.82.091

Жусупов Б.М.

кандидат филологических наук,

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева

**РЕПРОДУКЦИЯ И ВАРИАТИВНОСТЬ ЭПОСА «КАМБАР-БАТЫР» В УСТНОЙ
ТРАДИЦИИ (ВАРИАНТ КАЛДАША САДИРОВА)**

Жусупов Б.М.

филология илимдеринин кандидаты,

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

**«КАМБАР-БАТЫР» ЭПОСУНУН ООЗЕКИ САЛТЫНДАГЫ КӨЧҮРМӨСҮ ЖАНА
ВАРИАНТТУУЛУГУ (КАЛДАШ САДИРОВДУН ВАРИАНТЫ)**

Zhusupov B.M.

Candidate of Philological Sciences,

Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

**REPRODUCTION AND VARIABILITY OF THE EPIC “KAMBAR-BATYR” IN THE
ORAL TRADITION (THE VERSION OF KALDASH SADIROV)**

Аннотация. В статье рассматриваются методологические основы сопоставительного анализа многократно зафиксированных эпических текстов и показывается, как подход А.Б.Лорда (в традиции Пэрри Лорда) был воспринят и развит в исследованиях тюркско-монгольского эпического наследия. На материале работ С.Сата, Б.Н.Путилова, К.Райхла, Р.Кыдырбаевой, Н.Г.Черняевой и В.М.Гацака выявляются ключевые направления эволюции сопоставительной методики: от фиксации сюжетно-композиционных совпадений и расхождений к анализу «поэтической фактуры» текста (эпитеты формульного языка, строфики и тирад), а также к принципу охвата «всего текстового пространства» при сличении вариантов. Особое внимание уделяется различным уровням структурирования эпического текста (строка - строфа - тирада - сюжет - композиция), а также синоптической записи В.М.Гацака как способ наглядной локализации соответствий, лакун и перестановок, где таблица выступает не иллюстрацией, а доказательством. Эмпирическая часть исследования опирается на экспериментальную фиксацию многократных исполнений двух сказителей в изменяемых условиях слушательской среды: получены два варианта эпоса «Камбар-батыр» (Калдаш Садиров) и три варианта сказания «Бегей-батыр» (Жаксылык Елеусинов, включая раннюю запись 2000 года). Все аудио- и видеотексты транскрибированы с установкой на аутентичность, сохранение диалектных и архаических элементов и точное соответствие звучащего и письменного образов. Дополнительно реконструируется текстовая история усвоенного Калдашем варианта: путём сопоставления тирад обосновывается его связь с книжным изданием 1957 года. Полученные результаты уточняют инстру-

ментарий эпосоведческой текстологии и демонстрируют продуктивность комплексного сопоставления формульного, строфического и тематико-композиционного уровней.

Ключевые слова: эпосоведение, сравнительно-сопоставительный анализ, вариативность эпического текста, сказительская традиция, формульная поэтика, текстология фольклора, транскрибирование устной речи, эпические сказания.

Аннотация: Макалада кайра-кайра жазылып алынган эпикалык тексттерди салыштырма талдоо методологиялык негиздери каралат жана түрк-монгол эпикалык мурастарын изилдөөдө А.Б.Лорддун (Пэрри - Лорд салтында) ыкмасы кандайча кабыл алынып, өнүккөндүгү көрсөтүлөт. Салыштырма методологиянын эволюциясынын негизги багыттары: сюжеттик-композициялык дал келүүчүлүктөрдү жана карама-каршылыктарды жазуудан баштап, тексттин текстурасын, формуласын талдап чыгууга чейин ачылган (строфалар жана тирадалар). Ошондой эле варианттарды салыштырганда «бүт тексттик мейкиндикти» камтуу принцибине С.Сат, Б.Н.Путилов, К.Райхл, Р.Кыдырбаева, Н.Г.Черняева жана В.М.Гацактын эмгектеринин негизинде каралат. Эпикалык тексттин структурасынын ар кандай деңгээлдерине (сап - строфа - тирад - сюжет - композиция), ошондой эле В.М.Гацактын синоптикалык белгилерине өзгөчө көңүл бурулат, анда таблица иллюстрация катары эмес, далилдөөчү ролду ойнойт. Изилдөөнүн эмпирикалык бөлүгү эки жомокчунун өзгөрүлмө угуу чөйрөсүндөгү бир нече жолу аткарууларын эксперименталдык жаздырууга негизделген: “Камбар-батыр” эпосунун эки варианты (Калдаш Садиров) жана “Бегей-батыр” эпосунун үч варианты (Жаксылык Елеусинов, анын

ичинде 2000-жылдагы алгачкы жазуу алынган). Бардык аудио- жана видеотексттер нукуралыкка, диалектилик жана архаикалык элементтердин сакталышына, оозеки жана жазма тексттердин так, дал келүүсүнө басым жасоо менен транскрипцияланган. Кошумчалай кетсек, Калдаш тарабынан кабыл алынган варианттын тексттик тарыхы кайра түзүлөт: тирадаларды салыштыруу аркылуу анын 1957-жылдагы китеп басылышы менен байланышы далилденген. Алынган жыйынтыктар эпикалык тексттик сындын куралдарын тактап, формулалык, строфалык жана тематикалык-композициялык деңгээлдеги комплекстүү салыштыруунун өндүрүмдүүлүгүн көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: эпикалык изилдөөлөр, салыштырмалуу талдоо, эпикалык тексттин өзгөрмөлүүлүгү, баяндоо салты, формулалык поэтика, фольклордун текстологиясы, оозеки кептин транскрипциясы, эпикалык дастандар.

Abstract: The article examines the methodological foundations of the comparative analysis of repeatedly recorded epic texts and demonstrates how A. B. Lord's approach (within the Parry–Lord tradition) was received and further developed in studies of Turkic–Mongolian epic heritage. Drawing on the works of S. Sat, B. N. Putilov, K. Reichl, R. Kydyrbaeva, N. G. Cherniaeva, and V. M. Gatsak, the study identifies the principal directions in the evolution of comparative methodology: from the identification of plot- and composition-level similarities and differences to the analysis of the text's "poetic texture" (epithets, formulaic language, stanzaic structure, and tirades), as

well as to the principle of encompassing the "entire textual space" when collating variants. Special attention is given to different levels of epic text structuring (line – stanza – tirade – plot – composition), as well as to V. M. Gatsak's synoptic recording method as a means of visually localizing correspondences, lacunae, and rearrangements, where the table functions not as an illustration but as evidence. The empirical part of the study is based on the experimental recording of multiple performances by two storytellers under varying audience conditions. Two versions of the epic *Kambar-Batyr* (performed by Kaldash Sadirov) and three versions of the tale *Begei-Batyr* (performed by Zhaksylyk Eleusinov, including an early recording from 2000) were obtained. All audio and video texts were transcribed with a focus on authenticity, preserving dialectal and archaic elements and ensuring precise correspondence between the oral and written forms. Additionally, the textual history of the version assimilated by Kaldash is reconstructed: through a comparison of tirades, its connection with the 1957 printed edition is substantiated. The findings refine the methodological toolkit of epic textual studies and demonstrate the productivity of a comprehensive comparison across formulaic, stanzaic, and thematic-compositional levels.

Key words: epic studies, comparative analysis, variability of epic text, oral performance tradition, formulaic poetics, folklore textual criticism, transcription of oral speech, epic narratives.

Метод А.Б.Лорда успешно применен к тюркскому эпосу. С.Сат сопоставил варианты сказания «Боролдой-Мерген», детально изучив поэтическую фактуру и эпитеты [1, с. 56]. Б.Н.Путилов, сопоставляя приведённые С.Сатом выдержки, определил, что в каждой из них разные сюжеты. Это обстоятельство дало возможность исследователю прийти к заключению относительно выводов С.Сата, что представляет собой важное методологическое заключение: «Кажется, анализ должен был бы не ограничиваться эпитетами и определяемыми, но захватить все текстовое пространство» [2, с. 162].

К.Райхл применил методику Лорда к эпосу «Манас», анализируя вариативность строф, тирад и рифм. Исследователь выделил четыре ключевых процесса трансформации текста: сохранение, расширение, добавление и искажение. Этот системный подход позволил детально проследить изменения структуры и содержания зачинов в различных исполнениях одного сказания [3, с. 157–158].

Эпосовед Р.Кыдырбаева, ознакомившись с идеями А.Б.Лорда через статьи Б.Н.Путилова, успешно применила этот метод для раскрытия импровизаторской традиции манасчи. Кыргызская исследовательница, сравнивая один и тот же эпизод двух текстов, записанных от манасчи С.Каралаева, определила изменённые и неизменные места в сюжете и композиции, а также в формульном стиле. Она явно работала в рамках лордовской теории [4, с. 97–109]. Н.Г.Черняева классифицировала структуру былин по уровням: строка, строфа, тирада, сюжет и композиция. Былинная строка признана основной единицей текста,

ключевой для усвоения и исполнения сказания [5, с. 102–103]. Данный горизонтальный метод Н.Г.Черняевой среди казахских фольклористов успешно применила Дина Есенжанова в своем труде, посвященном сравнительному исследованию различных вариантов героического эпоса «Карасай – Кази». Когда исследовательница определяла общую сюжетную линию текстов, использовала отдельную таблицу. Таким образом были выявлены общие и несоответствующие места в сюжетной линии вариантов [6, с. 80].

Б.Н.Путилов, развивая идеи Пэрри-Лорда, исследует мастерство сказителя через владение «формульным языком». Он анализирует использование «типовых мест», перевод разговорной речи в стих и заполнение метрических пауз бессмысленными частицами. Ученый доказывает, что вариации куплетов, синонимические замены и перестановки не нарушают логику и содержание эпического текста [2, с. 186–222].

В.М.Гацак выделил уникальные механизмы вариативности: «альтернативные ходы» в версиях одного певца и «сказительскую синкопу» – намеренное сокращение текста через пропуски и связующие повторы. В отличие от школы Лорда, Гацак фокусировался не на формулах, а на художественной содержательности, поэтической фактуре и синонимике эпического пересказа [7, с. 20–25].

В.М.Гацак разработал «методику синоптической записи» для анализа вариативности. Тексты располагаются в параллельных столбцах: схожие фрагменты – на одном уровне, отсутствующие – в виде пустых «ниш» со знаком минус (–). Уникальные строки нумеруются, а перемещенные фрагменты помечаются сносками.

Такой подход позволяет наглядно фиксировать плотность текста, лексические отличия и структурные расхождения. По Гацаку, синоптическая таблица – это не просто иллюстрация, а прямое научное доказательство динамики эпической традиции [8, с. 65–66].

Термин «синоптика» означает «обозрение вместе». В текстологии этот метод требует кропотливого сличительного анализа каждой буквы, что затрудняет его широкое использование вне школы В.М.Гацака.

Примером частичного применения методики служит работа Д.Есенжановой по эпосу «Карасай – Кази». Она адаптировала систему Гацака, используя собственные знаки: плюс (+) для общих мотивов и минус (–) для отсутствующих. Порядковые номера в кругах указывают на позицию мотива в других вариантах. Такая адаптация упрощает восприятие сложных теоретических сопоставлений, сохраняя наглядность структуры «учитель – ученик» [6, с. 80–81].

Для изучения репродукции в сказительстве проведён эксперимент с двумя исполнителями разных традиций. Калдаш Садиров дважды исполнил эпос «Камбар-батыр» в разных условиях с интервалом в сутки. Жаксылык Елеусинов трижды представил «Бегей-батыр»: дважды в ходе эксперимента (с разрывом 17 дней) и один раз пятью годами ранее (вариант «Жаксылык-2000»).

Все записи были дословно транскрибированы для сохранения аутентичности. Полученные материалы прошли микро- и макротекстовый анализ для подготовки научно выверенных изданий. Такой подход позволил зафиксировать динамику текста в зависимости от аудитории, среды и временного фактора, обеспечивая точность фиксации живой эпической традиции.

Однако в исследованиях, посвященных репродуктивно-креативной природе сказительского искусства, принципиально важным становится сохранение полной

идентичности текста на всех этапах работы – от исполнения сказания и его записи до последующей расшифровки, переноса на бумагу и формирования окончательного воспроизводимого варианта.

В целом текстология традиционно рассматривается как дисциплина, изучающая прежде всего историю текста произведения. Тем не менее исследование фольклорного текста обладает собственной спецификой. Она связана не только с фиксацией и публикацией образцов народного творчества, но и с их анализом в историческом и теоретическом аспектах. Б.Н.Путилов, посвятивший этой проблематике специальное исследование, изучал как характер текстовых изменений, так и степень трансформации произведений, дошедших до нас в исполнении разных сказителей. Ученый подчеркивал, что точность записи зависит от обеих сторон процесса – исполнителя и собирателя: важны внутреннее состояние сказителя, особенности аудитории, профессионализм записывающего и технические возможности используемого оборудования.

Первостепенная задача - максимально точная фиксация аудиозаписи на бумаге с сохранением лексики, диалектизмов и речевых особенностей исполнителя. Этот процесс крайне сложен: Т.Г.Иванова подчеркивала трудоемкость дешифровки, а Л.А.Арбачакова выявила частые искажения при записи шорских сказаний из-за быстрой или неразборчивой речи сказителей [9]. При повторном прослушивании записи сказания «Алтын Сырык» выяснилось, что его зачин отсутствует в бумажном варианте: данный фрагмент был исполнен тихим голосом, и собиратель не стал его расшифровывать. В других местах записывающий пропускал непонятные участки или, напротив, добавлял собственные слова, полагая, что сказитель опустил часть текста. При этом сам А.И.Чудаяков считал, что перенес записи «без изменений и сокращений». Арбачакова, однако, допускает возможность произвольных неточностей, что наглядно демонстрирует вероятность подобных ошибок.

Объяснение этому явлению предлагал и Д.С.Лихачев. Он указывал, что собиратель обычно сначала прослушивает фрагмент записи, а затем фиксирует его письменно, не возвращаясь к повторному прослушиванию [10]. В результате могут быть записаны лишь некоторые из сходных фрагментов, тогда как другие воспринимаются как повтор и опускаются, что приводит к лакунам – пропуску слов или целых отрезков текста. Кроме того, такие расхождения могут быть связаны с так называемыми ошибками памяти: записывающий может переставлять слова, заменять их синонимами, модернизировать архаичные формы или невольно упрощать трудные выражения. Лихачев также выделял «внутреннюю диктантную» ошибку, возникающую тогда, когда записывающий сначала проговаривает текст про себя, а затем записывает его, вследствие чего возможны фонетические подмены, включая замену согласных и гласных, что иногда создаёт иллюзию диалектных форм.

В эпосоведении принято считать, что подобные неточности, а иногда и сокращения, не оказывают существенного влияния на содержание произведения. Однако такой подход неприменимо в исследованиях, посвящённых проблемам репродукции и творческого начала в сказительском искусстве. Поэтому при работе с фонозаписями двух исполнителей нами был реализован полный комплекс мер, направленных на создание максимально аутентичного письменного текста. Следует подчеркнуть, что современные цифровые технологии существенно облегчают эту задачу, позволяя фиксировать мельчайшие оттенки

голоса исполнителя и сохранять их в аудио- и видеозаписях независимо от громкости звучания.

После завершения технического этапа возникла необходимость обратиться к истории текста – прежде всего к оригиналу сказания «Камбар-батыр», записанного от сказителя Калдаша.

Как отмечалось выше, Калдаш Садиров, слепой от рождения, освоил эпические тексты благодаря чтению родственников, которые зачитывали ему книги вслух. По его словам, интерес к эпосу возник у него в семилетнем возрасте, а в период с девяти до пятнадцати лет он выучил четыре сказания, среди которых были «Наркыз», «Палван Торехан» и «Куралай сулу». Эти произведения ежедневно читал старший брат Сейдильда. Позднее он освоил дастаны «Дат» и «Алим и Разия» (поэма Б. Майлина «Разия кыз»), а также ряд других текстов, прочитанных племянницами. Вероятно, именно они сформировали значительную часть его репертуара: дастан «Рауа бану» из сборника «Назым» Турмагамбета Изтелеуова, кисса «Кырымбай-батыр», а также сказания «Короглы», «Жусип – Злиха», «Алпамыс» и «Камбар-батыр», опубликованные в разные годы в серии «Батырлар жыры».

В личной беседе Калдаш не смог точно назвать время и источник заучивания «Камбар-батыра», отметив лишь, что запоминал тексты по чтению родственников и способен был усваивать их «с одного раза, словно магнитофон». Если предположить, что это происходило в молодом возрасте сказителя (примерно в 20–25 лет), возникает необходимость анализа опубликованных до 1960 года вариантов сказания «Камбар-батыр».

В указанном периоде «Камбар-батыр» вышел в свет пятью отдельными книгами и был включен в сборники: в 1888 году – в «Қисса и Қамбар», изданный в типографии Казанского университета; «Токсан үйлі тобыр», изданный в 1903 году в Казани в типографии Каримовых; сказание «Қамбар», выпущенное в 1922 году в Ташкенте; «Қамбар батыр», изданный в 1957 году в Алматы и, наконец, академическое издание 1959 года «Қамбар батыр – Камбар-батыр. Тексты». По сборникам: «Қамбар баһадүрдің жыры», включенный в 1890 году И. Березиным в «Турецкую хрестоматию» (СПб.); сказание «Қамбар батыр» в сборнике «Батырлар» (1939 год, Алматы); также «Қамбар батыр», опубликованный в сборнике произведений Шашубая Кошкарбайұлы «Сөйле, Шашеке» («Пой, Шашеке»). Какой текст выучил Калдаш из названных восьми изданий?

Однозначно, родственницы, учившиеся в советской школе, не могли читать ему книги, вышедшие до революции на арабской графике. То же самое можно сказать относительно сборника 1939 года издания, выпущенного на латинице, к тому же по идеологическим соображениям того времени из тех текстов были изъяты крамольные слова, такие как «алаш», «страна алаш» и т. д. А в тексте сказания, записанного нами в исполнении Калдаша, такие слова присутствуют. Поэтому нет основания считать, что сказитель имел дело с образцом от 1939 года.

Остаются издания 1957 и 1959-х годов. Первое опубликовано на основе образца 1939 года. Составители, используя относительную оттепель в идеологии, восстановили в нем перечёркнутые ранее слова «алаш», «алты алаш». Оригиналом этих двух образцов служит вариант А. Диваева, опубликованный им в 1922 году. Лишь вариант 1957 года намного ближе к варианту от 1939 года, изменения А. Диваева, внесенные при подготовке образца 1957 года, приняты в той же редакции, а вот в академическом издании от 1959 года текст

А. Диваева воспроизведён дословно. Теперь возникает вопрос: «Какой текст выучил Калдаш из двух вышеприведенных образцов?» Для выяснения мы взяли одну и ту же тираду из образца вариантов 1957 и 1959 годов и сравнили с той же тирадой из списка, записанного нами из уст Калдаша. Анализ продемонстрировал такую картину:

Вариант-1957	Калдаш-1	Вариант-1959
О хорошие, расскажу-ка я дастан, Уповая на Аллаха сначала. Во-вторых, на совершенного пира! Кто послушает со вниманием, Чтоб плохого в жизни не видел. Показали силу батыры, Пока не состарились. От стародавних батыров Вот образец поколениям – Ни один <i>оставшийся</i> в живых. Если поразмыслить, Непостоянна жизнь, легковесна, Словно воронка в море, Никто дна не достанет.	О хорошие, расскажу-ка я дастан, Ей, чтоб плохого в жизни не видели. Оу, показали силу батыры, Пока не состарились. От стародавних батыров Вот образец поколениям – Ни все <i>оставшиеся</i> в живых. Если поразмыслить, Непостоянна жизнь, легковесна, Словно воронка в море, Никто дна не достанет.	О хорошие, расскажу-ка я дастан, Уповая на Аллаха сначала. Во-вторых, на совершенного пира! Кто послушает со вниманием, Чтоб плохого в жизни не видел. Показали силу батыры, Пока не состарились. От стародавних батыров Вот образец поколениям — Ни один <i>не оставшийся</i> в живых. Если пораздумать, Непостоянна жизнь, легковесна, Словно воронка на море, Никто дна не достанет.

Главное отличие трех вариантов – в варианте «Калдаш-1» не воспроизводятся 2, 3, 4-е строки тирады, что можно объяснить намеренным перескоком исполнителем мест с религиозным оттенком под влиянием советского атеизма. Тем не менее в текстах встречается одно ключевое слово, которое достойно особого внимания. Это слово «қалған» («оставшийся») в 10-й строфе. В варианте 1957 года, а также у Калдаша данное слово приводится в идентичной форме, тогда как в академическом издании 1959 года оно изменено на «қалмаған» («неоставшийся»). Составители, подготовившие последнее научное издание, замечают, что это слово ими дано в первоизданном виде, в соответствии с изданием А. Диваева, а также они предупреждают, что данное слово в варианте 1939 года в сборнике «Батырлар» искажено как «қалған». Калдаш поет его в последнем измененном виде как «қалған». Очевидно, что он выучил сказание не по сборнику 1939 года, так как слово «қалған» в данной лексической форме встречается в издании от 1957 года. Таким образом, можно утверждать, что сказание «Камбар-батыр» Калдаш выучил наизусть по книге, изданной в 1957 году. Исходя из этого мы берем как образец для собственного исследования приведенный выше книжный вариант в виде источника его исполнения, на чем и будем строить собственный сравнительно-сопоставительный анализ.

Даже при поверхностном наблюдении не может не обращать на себя внимание относительное обилие отклонений и расхождений между двумя вариантами. Это наводит на мысль: а не бытовал ли в окружении Калдаша в те годы другой, написанный от руки, вариант образца книжного издания 1957 года, распространившийся среди населения. Вполне возможно, что такие рукописные варианты встречались в народе. Только в соответствующем фонде Института литературы и искусства АН РК хранятся пять рукописных вариантов эпоса «Камбар батыр».

Первый – рукопись, переписанная муллой Калкаем в 1923 году, обнаруженная в Аральском регионе А.Хангелдиным, членом экспедиции, организованной сектором казахского языка и литературы и народного творчества КазФАН КазССР. Следующий

раритет в библиотечный фонд академии поступил в 1938 году, он также создан на арабской графике, на углу рукописи имеется надпись «народный поэт Мухамбайулы Бармак». Неизвестно, записан ли текст из уст Бармака или это его собственное сочинение. Третья рукопись числится за признанным сказителем Шапаем Калмагамбетовым, который в 1950 году составил свой вариант путем объединения вариантов 1888 и 1922 годов, некоторые места сочинил сам. Четвертый вариант, написанный в 1920-е годы на арабском алфавите, был привезен в 1953 году научным сотрудником данного института Зубайрой Сейтгапаровой, которая получила рукопись из рук Келмембета Сергазиева, проживавшего в колхозе им. Кагановича Тюлькубасского района Южно-Казахстанской области. А пятый – рукопись, обнаруженная в 1954 году научным сотрудником вышеназванного института Дакеном Шалабековым у народного поэта Кулзака Амангелдина, который жил тогда в Нуринском районе Карагандинской области [11, с. 113].

Составители академического издания 1959 года в «Комментариях» книги в свое время опубликовали зачин варианта Кулзака, состоящий из тридцати строк. Сопоставление зачина с калдашевским показал, что данная рукопись и вариант Калдаша между собой не перекликаются. Остается рукопись К.Сергазиева. Там тоже немало мест, демонстративно «кричащих», что, так сказать, «он вовсе не соотносится с Калдашем». Например, как отмечено в «Комментариях», К.Сергазиев заканчивает вариант словами: *«Акежан!» – калмаки кричали, / Отдаваясь в руки батыра. / А кого копьем колот, / Летели, как тюбетейки»*.

Следовательно, по логике составителей, последние страницы рукописи могли быть утеряны. А вот Калдаш свой вариант финализирует идентично с образцом 1957 года (с незначительными изменениями). Во-вторых, 32-я строка варианта от К. Сергазиева (*«Торе Қараман ударилса в печаль»*) в варианте 1957 года дана как *«Простолюдины и белая кость ударились в печаль»*. Это место в варианте Калдаша приводится в таком виде: *«Девушка Назым вышла с гибким станом, / На достигшей восемнадцати лет, / Ей шла шапка из куницы, / Украшенная бриллиантом. / Тосковали о ней знатные и простолюдины, / А, о любви ее мечтая»* [12, с. 370–371].

Итак, есть веское основание считать, что Калдаш Садиров сказание «Камбар-батыр» выучил при прослушивании книжного варианта, опубликованного в 1957 году. Тому, что в его исполнении название эпоса изменено на «Камбарбек», может быть две причины.

Во-первых, в самом эпосе в двух-трех местах имя главного героя представляется как «Камбарбек». Во-вторых, это может быть связано со спецификой эпической среды сказителя. Составители научного издания 1959 года отмечают этот момент варианта А.Диваева: «Южноказахстанское происхождение этой версии обнаруживается в ее языке и изобразительных средствах... В зачине и исходе эпоса вместо обычного у казахов для обозначения эпоса термина «жыр», «батырлар жыры» дается узбекский дастан: *«Хорошие мои, расскажу-ка я вам дастан»* или *«Пришел конец этому дастану...»* [13, с. 278]. Точно так же включение в сказание таких лексем, как «уэзір», «оғлы», «бек», указывает на то, что разговорно-бытовой язык в разное время своего развития обогащался за счет книжного языка. И следует отметить, что термин «бек» не чужд и для сказительской традиции. Он служит обозначением одного из титулов батыра «би батыр» – «батыр-рефери» [14, с. 33].

Вариант 1922 года, служивший позже основанием для издания 1957 года, имеет полное название «Камбар». Составитель: Аубакир Диваев. «Батыры. Часть четвертая.

Ташкент, 1922». Объем – 39 страниц. Четвертая по счёту книга цикла «Батырлар». Сказание не паспортизировано: время и место записи, у кого был зафиксирован текст, имя писца не указаны. По сведениям собирателя К.Амантаева, этот вариант в свое время исполнял известный в южном регионе акын Майкот Сандыбайулы. По предположению эпосоведов, возможно, он был записан Сырдарьинской научной экспедицией, состоявшей из членов Киргизской (Казахской – *авт.*) научной комиссии в начале 1920 года [14, с. 27].

По свидетельству исследовавшей эпос «Камбар-батыр» на уровне кандидатской диссертации Ж.Рақышевой, во время работы Сырдарьинской фольклорной экспедиции 1920 года А.Диваевым был получен рукописный вариант сказания Жуманазара Уримкулулы [15, с. 20]. Вопрос об источнике варианта А.Диваева (1922) остается открытым: была ли это рукопись или запись от информатора. Несмотря на отсутствие сведений о бытовании, текст признан наиболее аутентичным и послужил основой для многих хрестоматий.

До 1960-х годов вариант Диваева считался древнейшим и наименее искаженным. Однако современные поиски выявили ранее неизвестные дореволюционные записи. Сегодня выделяют пять вариантов третьей версии «Камбар-батыра» (Диваева, Иманова, Сергазиева, Амангелдина и Данекерова). Это расширяет источниковую базу и позволяет более точно анализировать пути формирования репертуара сказителей, включая Калдаша Садинова [15, с. 10].

В варианте А. Диваева встречались непонятные слова, словосочетания, не связанные с основным текстом. Поэтому исследователи, составившие вариант 1957 года, отмечают, что данный текст был выправлен с учетом производных от него вариантов. В «целях расширенного толкования» содержания сказания были добавлены новые предложения из других вариантов. Составители, изменив те места, которые находили «непонятными» или «высказывались ошибочно», провели замену словами и строками из других вариантов, которые, по их мнению, выглядели наиболее «правильными», и опубликовали слова из прежнего текста, все замены сопровождаются подстрочными комментариями. Хотя все эти изменения противоречат научным принципам, но, однако, имеют свое оправдание как вынужденная мера при подготовке канонического образца для публичного поля. Здесь нельзя исключить, что данный метод мог облегчить процесс обучения певцов, таких как Калдаш Садинов, и восприятие слушательской аудиторией.

Текстуальная история «Камбарбека» в исполнении Калдаша требует сопоставления книжного канона с записями двух дней эксперимента. Сопоставительный метод, успешно апробированный М.Пэрри, А.Б.Лордом и Ал. Амзулеску на балканском эпосе, признан наиболее жизнеспособным для изучения вариативности.

Их многотомные издания доказали, что графическое сличение текстов, записанных через годы, позволяет точно фиксировать «формульную» природу эпоса. В нашем исследовании эта методика применяется для анализа устойчивости и изменений в репертуаре Калдаша. Кропотливая дешифровка и по уровневое сравнение вариантов — единственный путь к пониманию механизмов живого бытования традиции [16, с. 76]. Далее сравниваются их темы. В виде графики приводятся зачины шести текстов одного и того же сказания, записанных из уст сказителя из Герцеговины Петара Видича, и еще одного варианта с фонографа [16, с. 88–93].

Выводы. Таким способом в сказании, исполненном одним и тем же сказителем в разные периоды времени, наглядно показано, как в различных версиях происходят тематические изменения. Тематический анализ осуществляется посредством демонстрации текстовых фрагментов, представленных в виде двух- и, в отдельных случаях, трёхрядных столбцов.

Методика А. Б. Лорда имеет свою отличительную особенность: исследователь проводит текстовый анализ в рамках двух глав, посвящённых формулам и темам. Такой подход позволяет фиксировать изменения в расположении строф и тирад, их тесную взаимосвязь, расширение изобразительных средств в сказании, добавление новых описательных деталей, нарушение последовательного порядка строф и тирад, включение фрагментов, отсутствующих в исходном обучающем образце (варианте учителя), но присутствующих в эпической традиции, из которой вышел сказитель, а также пропуски отдельных мест и замену одних тем другими, которые взаимно Конта минируются в сюжетной гармонично-формальной конфигурации [16, с. 141].

Литература:

1. Сат С.М. Текст «учителя» и текст «ученика»: опыт сравнения художественно-определяющих констант // Фольклор. Поэтика и традиция / С.М. Сат. – М.: Наука, 1982. – 344 с.
2. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: типология и этническая спецификация / Б.Н. Путилов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 294 с.
3. Reichl K. Turkic Oral Epic Poetry: traditions, forms, poetic structure / K. Reichl. — Garland Publishing. – New York; London, 1992. – 395 pp.
4. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1984. – 116 с.
5. Черняева Н.Г. Опыт изучения эпической памяти: на материале былин // Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР: поэтика и стилистика / Н.Г. Черняева. — М.: Наука, 1980. – 344 с.
6. Есенжанова Д. Елдік пен руханият: құндылықтар қазынасы «Қарасай – Қазі» жыры жайында / Д. Есенжанова. – Алматы, 2010. – 212 б.
7. Гацак В.М. Эпический певец и его текст // Текстологическое изучение эпоса / В.М. Гацак. – М.: Наука, 1971. – 231 с.
8. Гацак В.М. Устная эпическая традиция во времени: историческое исследование поэтики / В.М. Гацак. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
9. Арбачакова Л.Н. Текстология шорского героического эпоса: на примере материалов Н. П. Дыренковой и А. И. Чудоякова / Л.Н. Арбачакова. – Новосибирск: Наука, 2001. – 158 с.
10. Лихачев Д.С. Текстология: на материале рус. лит. X–XVII вв. / отв. ред. Г. В. Степанов / Д.С. Лихачев. – Л.: Наука. Ленингр. отд., 1983. – 639 с.
11. Қамбар батыр = Камбар батыр. / под ред. М. О. Ауэзова и Н. С. Смирновой. АН Каз ССР. Инст. языка и лит. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1959. – 426 с.
12. Смирнова Н.С. Основные версии «Камбара»: очерк. // Камбар-батыр = Қамбар батыр / Н.С. Смирнова. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1959. – 426 с.
13. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 295 б.; Ибраев Ш. Поэтика казахского героического эпоса: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Алматы, 1993. – 40 с.
14. Рақышева Ж. «Қамбар батыр» жыры және оның варианттары: филол. ғыл. канд. дис. ... автореф. / Ж. Рақышева. – Алматы, 2006. – 25 б.
15. Кирдан Б.П. Варьирование кобзарем М. Кравченко думы «Бедная вдова и три сына» // Текстологическое изучение эпоса / Б.П. Кирдан. – М.: Наука, 1971. – 229 с.
16. Путилов Б.Н. Послесловие // А.Б.Лорд. Сказитель. / пер. с англ. и коммент. Ю.А.Клейнера и Г.А.Левитона / Б.Н. Путилов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 368 с.

УДК: 398.22.(575.4)
ORCID:0000-0001-7198-5917

Мырзабаева Н.С., Сопонова А.А.

К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРК ЧОРОНУН ОБРАЗЫ ЖАНА АНЫН
ЛЕКСИКАЛЫК, ФИЛОСОФИЯЛЫК, МЕДИЦИНАЛЫК МААНИСИ**

Мырзабаева Н.С., Сопонова А.А.

Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова

**ОБРАЗ СОРОКА ДЖИГИТОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» И ИХ ЛЕКСИЧЕСКОЕ,
ФИЛОСОФСКОЕ, МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ**

Myrzabayeva N.S., Soponova A.A.

K.Sh.Toktomamatov International University

**THE IMAGE OF THE FORTY KNIGHTS IN THE EPIC OF MANAS AND ITS
LEXICAL, PHILOSOPHICAL, AND MEDICAL SIGNIFICANCE**

Аннотация. Кыргыз элинин маданий жана руханий дүйнөсүнүн туу чокусу болгон «Манас» эпосу жалпы түрк элдеринин оозеки мурастарынын ичинен өзүнүн көлөмү, мазмундук тереңдиги жана көп кырдуулугу менен айырмаланат. Эпостогу негизги каармандар менен катар кырк чоронун образы өзгөчө орунду ээлейт. Бул образ кыргыз элинин дүйнө таанымындагы тилдик, философиялык жана элдик-медициналык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта. Алар Манастын күч-кубатынын, элдик биримдиктин жана улуттук рухтун символу катары сүрөттөлгөн. Кырк чоро – жөн гана Манастын жан сакчылары эмес, кыргыз коомунун жоокердик, моралдык жана философиялык идеалдардын көркөм чагылышы. Бул макалада кырк чоронун образы лексикалык, философиялык жана медициналык аспектиде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, кырк чоро, биримдик, моралдык баалуулуктар, образ, лексика, философия, медицина, символ, термин, семантика, этимология.

Аннотация. Эпос «Манас», являющийся вершиной культурного и духовного наследия кыргызского народа, выделяется среди устных традиций тюркских народов своим объемом, содержательной глубиной и многогранностью. Особое место в эпосе, наряду с главными героями, занимает образ сорока чоро (соратников). Этот образ тесно связан с языковыми, философскими и народно-медицинскими представлениями в

мировоззрении кыргызского народа. Они представлены как символ силы Манаса, народного единства и национального духа. Сорок чоро — это не просто телохранители Манаса, а художественное воплощение воинских, моральных и философских идеалов кыргызского общества. В данной статье образ сорока чоро анализируется с лексической, философской и медицинской точек зрения.

Ключевые слова: эпос «Манас», сорок чоро, единство, моральные ценности, образ, лексика, философия, медицина, символ, термин, семантика, этимология.

Abstract. The "Manas" epic, a pinnacle of the cultural and spiritual world of the Kyrgyz people, stands out among the oral traditions of Turkic peoples for its volume, thematic depth, and multifaceted nature. Alongside the main characters, the image of the forty Choro (comrades-in-arms) holds a special place. This image is closely linked to the linguistic, philosophical, and folk-medical concepts within the worldview of the Kyrgyz people. They are depicted as a symbol of Manas's strength, national unity, and spirit. The forty Choro are not merely Manas's bodyguards, but an artistic representation of the military, moral, and philosophical ideals of Kyrgyz society. This article analyzes the image of the forty Choro from a lexical, philosophical, and medical perspective.

Keywords: Manas epic, forty knights (The Forty Companions), unity, moral value, image, lexicon, philosophy, medicine, symbol, term, semantics, etymology.

Кырк чоро – Манас баатырдын эң жакын таянычы жана мамлекеттин негизин түзгөн аскердик күч. Алар жөн гана жоокерлер эмес, ар бири өзүнчө тагдырга, мүнөзгө жана өзгөчө

өнөргө ээ инсандар. Кырк чоро азыркы түшүнүк менен айтканда, кандын улуттук же элдик гвардиясы. Эпосто: «Кырк чоронун баары бар, Кыргыз, Бакай кары бар, кыйындардын баары бар» – деп айтылат [2, 410]. «Кырктын башы Кыргызчал» делет, ал кырк чоронун башкаруучусу болгон. Булар кандын түздөн-түз буйругун аткаруучулар, жан сакчылары, аскердин негизги өзөгү болуп түзүлгөн. Чоролор согуш убагында жоокер болсо, тынчтык мезгилде коомдо жана эл ичинде ар кандай кызматтарды аткарган. Мисалга алсак, Ырамандын Ырчы уулу жар айтып, ырдап, аспапта ойноп, азыркы маданият министринин милдетин аткаrsa, Ажыбай 70 уруунун тилин билген. Ал дипломат, тилмеч болуп, элдин ортосундагы көпүрө болгон, башкача айтканда, ал Тышкы иштер министрлигине тете кызмат аткарган. Демек, кыргыз элинин улуу мурасы болгон «Манас» эпосундагы кырк чоронун образы көп кырдуу мааниге ээ. Ал бир гана баатырдык уюмду чагылдырбастан, тилдик, философиялык жана элдик-медициналык түшүнүктөр менен да тыгыз байланышта.

Лексикалык жактан «чоро» сөзү жардамчы, коштоочу, баатырдын жакын ишенимдүү адамы деген мааниге ээ. «**Чоро**» сөзүнүн тарыхый тамыры терең, этимологиясы боюнча байыркы түрк жана монгол тилдеринен келип чыккан. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, «**чоро**» сөзү «**чороон**» же «**чоруг**» деген сөздөрдөн трансформацияланган. Бул сөздөр аскердик терминологияда «күзөтчү», «шерик», «баатырдын жандоочусу» деген маанилерди берген. «Чоро» термини орто кылымдарда хандын, кагандын же бектин жеке гвардиясы, ишенимдүү аскерлери деп аталып, алардын өзгөчө статусун көрсөткөн. Ошондой эле иран тилинде кездешкен «чухра» сөзү да жан жигит, жолдош маанисин берет. Демек, «чоро» сөзү түрк тилдеринде жардамчы, кызматташ, баатырдын коштоочусу деген мааниде колдонулат. Эпостун контекстинде чоролор Манастын эң жакын, ишенимдүү жоокерлери жана дос-туугандары катары сүрөттөлөт. Тагыраак айтканда, «кырк чоро» — Манастын эң жакын өнөктөштөрү.

Эпосто чоролордун саны кырк деп айтылганы менен, алардын аткарган кызматы жана Манаска жакындыгы ар түрдүү болгон, ушул жагдайлары боюнча шарттуу түрдө эки топко бөлүп карасак болот:

1. Ички кырк чоро: Булар Манас баатырдын эң ишенимдүү, күнү-түнү жанында жүргөн, ордодогу коопсуздукту жана маанилүү иштерди башкарган чоролор болуп эсептелет. Алардын башында **Ажыбай** (элчи, дипломат) жана **Бакай** турат.

Бакай эпосто:

Атка минсе ак жолтой,

Атышкан жоого сан колдой.

Жортуп чыкса ак жолтой,

Жоого тийсе сан колдой.

Арстан Манас баатырдын,

Абакеси Бакай кан,

Айбаты катуу бу бир жан, – деп айтылат [2, 109].

Бакай – Манастын акылман кеңешчиси, «караңгыда көз тапкан, капилет жерден сөз тапкан» каарман. Анын негизги сапаттары – сабырдуу жана терең ойлонулган сөздөрдү колдоно билүү, ар кандай кырдаалда макал-лакаптарды мисалдар менен түшүндүрө билүү, диалогдо тең салмактуулукту сактап, урматтоо менен сүйлөшүү. Кыйын кырдаалдарда да акылмандык менен жооп берүү. Демек, Бакай улуттук ички биримдик, ынтымак идеясынын жарчысы катары көрүнөт. Ал «серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла» деп, калкты

бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга үндөп, көсөм акылы менен көпчүлүккө жол көрсөтүп турат. Дагы бир белгилей кетчү нерсе, Алмамбет менен бирге жол чалууга барбай калгандыгына ачууланып, каарданып бараткан Чубакты токтотуп:

Бузулуш бизден чыккан соң,
Бутунан тартып жыккан соң,
Пил да болсок жыгылдык,

Миң да болсок кырылдык, – деп [4, 150] ички ынтымак болбосо «пил да болсо жыгыларын, миң да болсо кырыларын» эскертип айтат. Жол чалганы кеткен Алмамбет менен Сыргакка атаандашып, өзүнүн четте калып калганына намыстанып, каарданат. Аны көргөн Бакай акырын акылга келтирип, токтоо, салмактуу үн менен Алмамбеттин кыргыз элине чын дилинен кызмат аткарып жаткандыгын, кыргыздын кыйырынан чыгып кетпегендигин эскертип:

Бөлүнбө, кыргыз, бөлүнбө
Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,
Бөлүнүп калды кыргыз деп,
Бөлөк элге кеп кетет.
Куш канаты менен учуп
Куйругу менен конуучу,
Манастын Манас болмогу

Экөөбүздөн болуучу, – деп, аста акылга чакырат [4, 150]. Бир жаралчу ийгиликтин аркасында көп адам турарын, ага акылгөйлүк менен мамиле жасаларын айтып, жалгыз дарак токой болбосун эскертет. Ал чоролордун ортосундагы ынтымакты сактап, жол көрсөтүп турат. Ошондуктан Манас: «Айтышканда сырдашым, наалышканда муңдашым» – деп, Бакайга ишеним менен карайт.

Ал эми Ажыбай тууралуу эпосто жети түрлүү тон кийген, жетимиш түрлүү тил билген тилмеч экендиги айтылат. Ал элчи, дипломат катары кызмат аткарып, алыскы-жакынкы элдердин ортосундагы байланышта тилмечтик көпүрө болгондугу анык. Ал чыгармада:

Бир убакта карасаң,	Акылына жетпеген,
Алтын таажы башында,	Ак калпак кыргыз кыйласын
Алтымыш нөкөр кашында,	Акыл менен тепсеген,
Үзүлгөнүн улаган,	Кой оозунан чөп албас
Жыгылганын жөлөгөн,	Коңур чечен Ажыбай,
Айрылганын септеген,	Сөзү ширин жагыштуу,
Ажыраганын эптеген,	Өзү ширин накыштуу,
Намыстанып иш кылып,	Акылга дыйкан табыштуу – деп айтылат
Ал баатырлар кыйласы	[4, 44].

Бул саптарга караганда, Ажыбай көп тил билип, тилмечтик ролду гана аткарбастан, сөзгө чечен акылман, адамдын жүйөсүн таап сүйлөгөн, жок жерден үзүлгөнүн улап кеткен, жыгылганын жөлөп кеткен тил билги чоролордун бири. Ошондуктан Манастын:

Тилимди билген журт болсо	Өзүмдү билген журт болсо
Тилим менен келсин деп,	Өзүмдү билип келсин деп,
Тил билбеген журт болсо	Өзүмдү билбей калгандар
Тилмечи жооп берсин деп,	Өкүмөттүү Манас деп

Сөзүмдү билип келсин деп
Кабар салды калкына,

Калың кыргыз жалпыга – деп айтканы бар
[4, 112].

Мындай учурда Ажыбайдын ролу эбегейсиз экендиги көрүнүп турат. Коомдук саясатта, башкача айтканда, эл аралык ички, тышкы карым-катыш маселесинде мамилелерди чындоо жана бекемдөө максатында Ажыбайдын тилмечтиги да, акылмандыгы жана ширин сөздүүлүгү да негизги орунда туруп, эптелбегенди эпке келтирип турган.

Тил билүү өнөрү бүгүнкү күндө да актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет. Дагы бир белгилей кетчү каарман – жаш Айдар. Ал жөнүндө:

Ар жумушка дилгирген,
Алтымыш түрлүү тил билген,
Ары тилмеч, ары акын,
Ар жакшыга көп жакын.
Ыраакы жакын иш кылсак,
Ыкчылдыгы бар эле,
Жалпы кыргыз журтунда,

Жакшы болчу бала эле.
Жаман, жакшы сөз келсе,
Жатык жооп кайтарган,
Тыңчылдыгы бар эле,
Усталарга кошулса,
Сырчылдыгы бар эле,
Узактан сөздү көп айткан,
Ырчылыгы бар эле [2, 68].

Мында кырк чоронун ичиндеги жаш Айдардын тилмечтиги менен бирге мүнөзү, билими кошо көрсөтүлүп жатат. Айтылуу Көкөтөй кандын ашында улуу элдин учуна, кыска элдин кыйырына кабар жеткирип чакыруу дал ушул Айдарга жүктөлөт. Айтыла турган ойду, бериле турган буйрукту, кеңеше турган маселени туура, так которуп жеткизип, түшүндүрө билүүдө булардын орду ат көтөргүс салмактуу экендиги чындык. Ажыбай баатыр бир нече тил билип, улуу муундун атынан чыкса, алтымыш түрлүү тил билген жаш Айдар кичүү муундун өкүлүн толуктап турат. Азыркы түшүнүк менен алганда, булар өз заманынын полиглоттору.

2. Тышкы кырк чоро: Булар согуш учурунда кошулган, ар кайсы уруулардан келген баатырлар. Алар негизинен аскердик күч катары кызмат кылышат. Чоролордун ичинде кадимкидей аскердик жана коомдук тартип орнотулган. Алардын башында Бакай, Сыргак, Алмамбет менен Чубак турат.

Алмамбет чыгармада трагедиялуу каарман катары берилсе да, өз ишин так аткарган, ар кандай кырдаалда адилеттүүлүк менен калыстыкты алдыңкы орунга коюп, чынчылдыкты жогору баалайт. Анын образы – эрдиктин, акылмандыктын жана достуктун символу. Ал бир эле убакта адилеттикти издеп, күч менен акылдуулукту айкалыштырып, достукка жана ишенимдүүлүккө чоң маани берген каарман болуп эсептелет. «Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок» деп арман кылган Алмамбет акыры издеген акыйкатын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди» деп ичинен тымызын Аккан досун эңсеп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, алысты ойлоп иш кылган акылман экенин байкап, «кызыл найза желегим, Кытайдан келген белегим» - деп, аны менен ажырагыс дос болот. Чоролордун кол башчысы, стратегиялык акылман жана Манастын эң жакын досу Алмамбеттин образы достукка берилгендиктин туу чокусу катары сүрөттөлөт.

Ал тууган болсоң кырк баатыр, тутууга келдим мен акыр. Жибектен алган өөнүм бар, жигиттен калган көөнүм бар, ырас мени тур десен, ынтымак сурайм көбүндөн, кудай берсе ынтымак, куусаң кетпейт ырыс-бак, мени коё салыңар, ынтымактуу жүрүүгө бата кылгын баарыңар, - деп Манаска келгенде ынтымак сурайт [2, 755].

Ал эми Чубак өтө намыскөй жана эр жүрөк баатыр, Алмамбеттен кийинки эле эң негизги күч. «Акбалтанын Чубагы, арстандын бири бу дагы» делип, чоролордун арасында өзүнчө кадыр-баркы жогору каарман катары белгиленет. Чыканактап калбаган, чырма этип уйку салбаган каарман – Сыргак. Ал ыкчамдыгы, чалгынчылык өнөрү жана шамдагайлыгы, керектүү учурда жүйөсүн таап сөз сүйлөй билгендиги менен айырмаланып турган баатыр.

Негизинен Манас өз тегерегине тил билги, билимдүү, өнөрлүү чоролорду топтогон. Билимдүү, өнөрлүү, алысты болжоп көрө билген адамдар менен иш алып баруу бир топ жеңилерээк, натыйжалуу болорун эң жакшы билген. Ал улутуна караган эмес, сапатына көңүл бурган. Ошондуктан башкы душманы Алоокенин уулун өзүнө чоро кылып алат. Эпосто: “Алооке уулу Бооке экен, атканды жазбас мергени”, – деп айтылат [2, 433].

Ал эми мега менталдык арифметиканын башатын түптөгөн Манастын чоросу – Кошабыш. Эпосто: “Кошабыш деген эр экен, кошу болсо, кол болсо, а дегиче аскердин эсебин алчу неме экен” – деп айтылат [2, 433]. Манас мега менталдык арифметиканын башатын түптөгөн Коңгуроолу Байдын уулу Кошабышка кызыгып, өзүнө чоро кылып алган.

Кырк чоро – эпостогу коомдук түзүлүштүн символу. Ар бир чоро Манастын жанындагы өз алдынча каарман, ошол эле учурда бирдиктүү максатка кызмат кылган жамааттын мүчөсү. Бул философиялык түшүнүктө кыргыздардын дүйнө таанымындагы жамааттык жоопкерчилик, адилеттик, берилгендик идеялары камтылган. Манастын күчү жалгыз анын баатырдыгында эмес, аны колдогон жана ишенимдүү коштогон кырк чоросунун биримдигинде экендиги белгиленет. Бул кыргыз философиясындагы «жекелик менен көптүктүн айкалышы» принцибин чагылдырат. Мисалы:

Кырк миң аскер камаса,
Кыйналбай турган кырк баатыр.
Билимдүү болгон сөздөрү,
Бири миңге тийгенден
Коркпой турган өздөрү [3, 398].

Эпосто белгилегендей, «кырылган сайын күчөгөн, түгөнгөн сайын түтөгөн» философиясы кимди да болсо кайдыгер калтырбаган. Ошондой эле: «Эми урушарга жайы жок, эси чыккан шайы жок» - деп [3, 459], өлүм менен жашоонун ортосундагы тең салмакты сактаган Кырк чоро Манастын өмүрү менен бирге кыргыз элинин да өмүрүн сактоо үчүн жанын да, күчүн да арнашат. Бул түшүнүк кыргыз руханий маданиятындагы коллективдүү жоопкерчилик идеясын ачып берет. Ар бир чоро – достуктун, адилеттүүлүктүн жана жоокердик кайраттуулуктун образы. Намыс алдырбоо идеясы ар бир чоронун көңүл борборунда турган

Арбак урган капырга,
Мен барайын, балдар – деп.
Чабалдык кылып окустан,
Чаптырып ийип кокустан.

Жаман болор бекен – деп,
Аяп турду балдарды.
Тыя албай жатса аларды,
Кыйкырган бойдон Кыргыл чал,

Аскерден чыга калганы [3, 337].

Чоролордун жаштыгын аяп, кабыргасы майышып калбасын деп Бакайдын аяп турганы – анын тымызын ички тынчсыздануусу. Чабалдык кылып, намысты алдырып койбосо экен деп, ичтен сызып, намысты алдыңкы орунга койгону Бакайдын ички эмоциялык абалы. Бул моралдык-этикалык баалуулуктар - алардын ортосундагы мамиле, ынтымак, бири-бирин аёо сыяктуу элдик философиядагы «акыл менен күчтүн айкалышы» концепциясына үндөш. Дагы бир белгилей кетчү нерсе, жети түрлүү тон кийген, жетимиш уруу сөз билген Ажыбайы, кырк чоронун ийрисин түзөгөн, жаманын оңдогон иш билги, капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан Бакайы, элди батасы менен байыткан Кошою, үзүлгөнүн улоого, чачылганын жыйноого жол көрсөткөн, ак эмгекке үндөгөн Акбалтасы, курама жыйып журт кылган айкөл Манасы бар үчүн кырк чоро кебелбей биримдикти сактап турган. «Кой аксагы менен жүз» дегендей, кырк чоронун да ар биринин өзүнө жараша кемчиликтери болбой койгон эмес. Чынында да адам баласы бирине-бири окшобогон өзгөчө жан. Алардын кемчиликтерине карап отура берсе, бир максатка кол созуп жете алышмак эмес. Алардагы эң башкы нерсе – адам кандай болсо, дал ошондой кабыл алышкандыгы, мына ушундай сапат гана бир багытка жол көрсөтө алган. Дал ушул кебелбеген биримдик, «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган» ынтымак, темирдей бекем тартип кыргыздарга көз кыйыгын салган кас-достун көңүлүн бурдурбай койгон эмес. Ошондуктан Анжиянды жердеп, бийлигин жүргүзүп турган кытай каны Алооке:

Түрк уулунун элинде,
Түркстандын жеринде
Анда Манас жеңдирбейт,
Жеңдирмек түгүл а жерде
Атаң-анаң дедирбейт.

Кармашкан менен Манаска

Каруу келер неме эмес,
Кара көлдүн үстүндө
Кара шамал учурса
Оодарылар кеме эмес, – деп баа берет [3, 239].

«Кырк» саны түрк дүйнөсүндө жана кыргыз маданиятында толуктук, бүтүндүк, туруктуулук символу катары колдонулуп келген. Элдик маданиятта жана эпостук дүйнөтаанымда «кырк» түшүнүгү медициналык-дарылык мааниге да ээ. Мисалы, кырк күндүк тазалануу. Элдик медицинада «кырк күндүн ичинде» дене толук сакайып, тазаланат деп ишенишкен. Бул убакыт физиологиялык реабилитация менен байланышкан.

Айрым изилдөөчүлөр кырк чоронун сандык образы адамдын ички дүйнөсү жана дене мүчөлөрүнүн символдук көрүнүшү катары чечмелешет. Кырк жоокер — организмдин бүтүндүгү сыяктуу, башкача айтканда, «кырк тамыр» - организмдеги бардык каналдардын символу. Элдик түшүнүктө адамдын денесинде кырк тамыр бар, алардын ар бири организмдин иштешине жооп берет. Бул тамырлар аркылуу кан гана эмес, «жан», «кубат», «көңүл», «жакшылык» жүрөт деп ишенишкен. Негизинен адам денесинде жүздөгөн кан тамырлар, нервдер жана лимфа системалары бар. Бирок элдик медицинада баарын бириктирип «кырк тамыр» деген түшүнүк жалпылап айтышат.

Кырк чоронун дээрлик бардыгы эпосто асман менен тең, тоо менен теңешкен, күчү суу кечпеген, жоо кармаган, найза сунган жоокерлер катары сүрөттөлөт. Бул медицинада спорттук булчундары өнүккөн, энергиясы жогорку адамдар. Узак согуштарда жана жүрүштөрдө жогорку чыдамкайлык талап кылынат. Бул – жүрөк-кан тамыр жана дем алуу

органдарынын жакшы иштегендигин билдирет. Найза ыргытуу, кылыч кармоо аракеттери булчуң жана скелет системасынын мыкты иштешин талап кылат. Кырк чоронун ар бири күчтүү, чыдамкай, согушка туруктуу болуп сүрөттөлөт. Бул кыргыз элинин саламат жашоо философиясынын эпикалык чагылдырылышы.

«Манас» эпосундагы кырк чоро образы көп кырдуу мааниге ээ. Лексикалык жактан ал толуктук менен бүтүндүктү билдирсе, философиялык жактан коомдук биримдиктин жана адилеттиктин модели болуп саналат. Ал эми элдик медицина жана салттык түшүнүктөрдө кырк чоро адамдын организмдеги толуктук менен гармонияны чагылдырган символ катары чечмеленет. Ошентип, бул образ кыргыз элинин маданий дүйнө таанымындагы тилдик, философиялык жана салттык-медициналык түшүнүктөрдүн биримдигин айгинелейт. Демек, кырк чоронун образы — кыргыз дүйнө таанымындагы көп кырдуу универсалдуу символ.

Лексикалык жактан ал тилде жолдоштук, биримдик жана көптүктү туюндурса, философиялык жактан — жамааттык акылдын, адилеттүүлүктүн жана достуктун идеалы, ал эми медициналык жактан — организмдин бүтүндүгүн жана элдик саламаттык түшүнүгүн чагылдырат. Демек, кырк чоро жөн гана Манастын жан сакчылары эмес, кыргыз элинин руханий жана маданий дүйнөсүнүн лексикалык, философиялык жана медициналык модели.

Адабияттар:

1. Манас. Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда. I том. – Б.: «Турар», 2022. – 758 б.
2. Манас. Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда. II том. – Б.: «Турар», 2022, - 762 б.
3. Манас. Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда. III том. – Б.: «Турар», 2022, - 696 б.
4. Манас. Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда. IV том. – Б.: «Турар», 2022, 504 б.
5. Каратаев М. Манас жана кыргыз философиясынын негиздери / М. Каратаев – Фрунзе: «Илим», 1985

УДК: 82/821(575.2) (04)

Илешбекова С.И.

Түп районундагы Жумабек Бахтияров атындагы орто мектеби
**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА АНИМАЛИСТИК ОБРАЗДАРДЫН ПАЙДА
БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ**

Илешбекова С.И.

Средняя школа им. Жумабека Бахтиярова Тюпского района
**ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В
КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Ileshbekova S.I.

Secondary school named after Zhumabek Bakhtiyarov Tyupsky district
**THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ANIMALISTIC (ZOOMORPHIC)
IMAGES IN KYRGYZ LITERATURE**

Аннотация: Бул макалада адам менен жаныбарлардын ортосундагы мамилелердин философиялык, экологиялык жана маданий аспекти кенери талдоого алынат. Айрыкча жаныбарларга карата гумандуу мамиле жасоонун зарылдыгын белгилөө менен бирге, адамзаттын турмушунда жаныбарларды толук пайдаланбай коюу мүмкүн эместигин негиздейт. Ошол эле учурда коомдо жаныбарларга карата ырайымсыз мамилелерди чектөө жана алардын түрлөрүн сактоо башкы милдеттердин бири экендиги баса белгиленет. Макалада байыркы адамдардын мифологиялык аң-сезиминде жаныбарлардын орду, тотемдик түшүнүктөр жана алардын адам менен тең каралгандыгы мисалдар аркылуу көрсөтүлөт. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы, айрыкча “Манас” эпосу сыяктуу эпостордогу анималисттик образдардын ролу, баатырлар менен жаныбарлардын тыгыз байланышы талданат. дүйнөлүк адабияттагы жаныбарлар темасы да салыштырылып каралат. Жыйынтыгында, адам менен жаныбарлардын ортосундагы мамиле коомдук илимдерге караганда адабиятта тереңирээк жана көркөм чагылдырылганы белгиленип, бул тема маданий жана руханий мурастын маанилүү бөлүгү катары бааланат.

Түйүндүү сөздөр: анималисттик образ, улуттук адабият, жомок, уламыш, экология, зооцентристтик, зоофилдик, тотемисттик мамилелер.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируются философские, экологические и культурные аспекты взаимоотношений человека и животных. Особое внимание уделяется необходимости гуманного отношения к животным, при этом обосновывается невозможность полного отказа от их использования в жизни человека. Вместе с тем подчёркивается, что ограничение жестокого обращения с животными и сохранение их видов являются одними из важнейших задач современного общества. В статье рассматривается

место животных в мифологическом сознании древних людей, анализируются тотемистические представления и примеры восприятия животных как равных человеку. Особое внимание уделено роли анималистических образов в кыргызском устном народном творчестве, в частности в эпосах, таких как «Манас», где показана тесная связь героев с животными. Также проводится сравнительный анализ темы животных в мировой литературе. В результате делается вывод о том, что взаимоотношения человека и животных более глубоко и художественно отражены в литературе, чем в общественных науках, и рассматриваются как важная часть культурного и духовного наследия.

Ключевые слова: анималистический образ, национальная литература, сказка, легенда, экология, зооцентристский, зоофильный, тотемистические отношения.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the philosophical, ecological, and cultural aspects of the relationship between humans and animals. The author emphasizes the importance of a humane attitude toward nature, particularly animals, while also arguing that it is impossible for humanity to completely отказаться от their use in everyday life. At the same time, special attention is given to limiting cruelty toward animals and preserving biodiversity as one of society's key responsibilities. The article also examines the role of animals in the mythological consciousness of ancient people, including totemic beliefs and the perception of animals as beings equal to humans. Using the Kyrgyz epic Manas epic as an example, the study highlights the significance of animalistic imagery and the close connection between heroes and animals. In addition, comparisons are made with works of world literature that reflect similar themes. In conclusion, the article argues that human-animal relationships are more vividly and profoundly represented in literature than in the social sciences, making this theme an essential part of cultural and spiritual heritage.

Keywords: animalistic image, national literature, fairy tale, legend, ecology, zoocentric, zoophilic relations, totemistic relations.

Көпчүлүк окумуштуулар учурда экологиялык мамилелерди калыптандыруу үчүн жаратылышты, биринчи кезекте жан-жаныбарларды моралдык, нравалык нормативдерге кошуу керектигин белгилеп жүрүшөт. Муну айтууга оңой болгону менен практикалык жактан ишке ашыруу жеңил эмес. Анткени жаратылыш, өзгөчө айбанаттар, айлана-чөйрөдөгү кооз нерселер гана эмес, адамдын жашоосунун бирден бир булагы болуп саналат. Адам моралдык, нравалык принциптерден улам өзүнүн керектөөлөрүнүн айрым түрлөрүнөн баш тартуусу, чектеши, же болбосо алардын турмушуна анча терс таасирин тийгизбеши мүмкүн, бирок адамдарды айбанаттарды көмөкчү, жардамчы күч катары (унаа ж.б) азык-түлүк катарында пайдалануудан эч ким биротоло баш тарттыра албайт. Биздин оюбузча адамдарга карата андай максималисттик талап коюунун өзү туура эмес жорук болмок. Анткени азырынча адамзат айбанаттардын продукцияларын толук алмаштырып, көмөкчү, жардамчы катарында пайдаланылуучу азыктарды, ишенимдүү каражаттарды таба элек.

Бирок коомдун айбанаттарга карата мамилелерин мүмкүн болушунча жумшартып, гумандаштырып, аларга карата жырткычтык жоруктарга чек коюп, ал гана эмес алардын тукумдарынын түрлөрүн сактоо ыйык милдет болуп саналат. Мифологиялык түшүнүктө, аң-сезимде жашаган байыркы адамдарга жандууларды жаратылыштан бөлүп карап, өздөрүн айбанаттарга карама-каршы коюу мүнөздүү болгон эмес. Анын ачык-айкын далили катарында байыркы маданий эстеликтерди көрсөтсө болот.

Кыргыз элинин «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпостору да белгилүү өлчөмдө мифологиялык аң-сезимдеги адамдардын жаратылыш жөнүндөгү түшүнүктөрүн чагылдырып турат. Мындан, албетте, байыркы адамдардын экологиялык аң-сезимдери, мамилелери жогорку деңгээлде болгон дегендей жалпыланган жыйынтык келип чыкпайт. Тескерисинче, ал жаш наристе өзүн айлана-чөйрөдөн бөлүп карай албагандай эле, байыркы адамдардын жаратылыш жөнүндөгү түшүнүктөрү чектелүү болгондугун, же айлана-чөйрөнү таанып билүүдө «балалык» мамиле жасашкандыктарын гана айгинелейт. Анткени эмне дебейли, байыркы мезгилде айбанаттарга гумандуу мамиле жасоо жалпыга мүнөздүү, типтүү көрүнүш эмес, айрым алдыңкы адамдардын гана көз караштары болгон. Ал убакта, андан кийинки мезгилдерде деле айбанаттар түгүл адамдардын көпчүлүгүнүн биринин экинчисине жырткычтардай мамиле жасашып, тилсиз макулдуктарды физиологиялык керектөөлөрүн канааттандырууга гана эмес, жапайы көңүл ачууларга, оюн тамашаларга да пайдалануу көнүмүш нерселерден болгон.

Эгер тарыхка кайрылсак, адам менен айбанаттардын ортосундагы мамилелер коомдук илимдерге караганда адабиятта көбүрөөк чагылдырылгандыгына ишенебиз. Алыска барбай улуттук адабиятты алсак, тигил же бул деңгээлде адам менен айбанаттардын ортосундагы мамилелерди сүрөттөбөгөн жомокту, же легенданы, элдик эпосту, же уламышты табуу кыйын. Элдик эпостордо айбанаттар адам менен бирдей деңгээлде сүрөттөлүп, алардын кылык-жоруктарын, сапаттарын чагылдырууга айрым баатырларга караганда көбүрөөк орун берилет.

Маселен, Алгара, Сур эчки, Телтору ат жана башкалар. Мындай көрүнүш кыргыздардын гана эмес, башка элдердин оозеки чыгармачылыгына басымдуу көпчүлүгү анималисттик тематикада жаралган десек аша чапкандык болбойт.

Жаныбарлардын анималдык, же терморфтик элемент катарындагы мифологиялык системадагы ролу эбегейсиз. Адамзаттын эволюциялык тарыхындагы алардын маанисин үч аспектте кароого болот. Биринчиси - адам өзү табияттан, жан-жаныбарлардан билбей, синхрондуу абалда кабыл алган мезгили. Бул доордо адамдар коому, же тобу жаныбарларды өздөрү менен бирдей деңгээлде, ал гана эмес иерархиялык баскычтын жогорку тепкичине коюп, аларды духтардын пантеонуна көтөрүшкөн. Экинчи диахрондуу аспектте - белгилүү бир уруулук коллективдин келип чыгыш себебин жаныбарлардын катышуусуна байланыштырып, аларды уруунун, элдин түпкү атасы, же энеси образында эсептелет. Булар тотемдик культта уруунун ичине гана айтылып, түшүндүрүлө турган сакралдык мүнөздөгү генеалогиялык легенда болуп, кийинки тарыхый доорлордо элдин, уруунун зоболосун көтөрүүдө уламыштык деңгээлге түшүп, улам жаңы версияларга айланып, жаңы тарыхый каармандарга көчүп жүрүп отурган. Тотемдик культтун элементтерин чагылдырган зоантроморфтик образдардын синхрондуу жана диахрондуу кабылдануу стадиясы адамзат аң-сезиминин коомдук өнүгүүсүндөгү мифтик доорго туура келет. Ал эми, айбандардын образына кишилик сапаттарды салыштыруу аркылуу алардын терс ипостасында бааланган үчүнчү аспекттеги онтологиялык мамиле, албетте, тарыхый доордо пайда болгон. Азыркы айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун генезисин дагы ушул онтологиялык ой жүгүртүүнүн символдуу-образдык моделдеринен издешет. Ошондой эле жазма адабияттагы тамсил жанрынын типологиясы, көркөм аллегориялык структурасы кечээ эле калыптанбагандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү [1, 304-6].

Ушундан улам XIX кылымдын ортосунда жашаган бабаларыбыздан Валиханов жазып кеткен мотивдеги Сары тайгандын мифтик образын таануу аны профанациялоого алып барууда. Арийне, абалкы мифтик доордогу ит жаныбардын сакралдуулугу, анын кереметтүү касиеттерин ырастоочу уламыштар да сөз казынабызда сакталып келди. Буларга иттин пири Кумайык тууралуу мифтик мазмундагы аңыздар, аңчылык доордун турмуштук кырдаалына байланышкан иттин сырттаны Көк дөбөт жөнүндөгү уламышты атасак болот.

Белгилүү манас таануучу Р.З. Кыдырбаеванын айтуусунда, кандай гана элдик оозеки чыгармачылык болбосун жаныбарлардын образы, кадимки эле, же мифтик жаныбарлар болбосун дайыма олуттуу роль ойноп келет, маселен, «Маркумдун образы анын чын дүйнөгө кетиши адатта антитезалык жана строфикалык параллелизмдин жардамы менен салыштырылып берилет, маркумду ак шумкарга, ак тулпарга, карлыгачка, бийик белге теңегени көрүнөт. Мындай поэтикалык образдар акындык искусствонун булагы гана болбостон, ал оозеки адабияттын дээрлик бардык жанрына таандык калыптанган поэтика болуп эсептелет» [4, 94], - деп, образдын аткарган кызматын белгилеген.

Бөрү тотеминин качан жаралганы жөнүндө белгилүү бир доорду айтуу кыйын. Бул боюнча илимде азыркыга чейин абдан ишеничтүү табылга жок. Бирок, Европада үңкүр боорундагы сүрөттөрдө бөрүнүн образынын болушу, Түштүк Сибир, Алтай жана Борбордук Азия элдеринин коло дооруна тиешелүү аска таш сүрөттөрүндө бөрү тибиндеги жаныбардын образынын болушу алмустакта эле бөрү тотеми пайда болуп, узак заман ичинде «калыптануу» баскычын басып өткөн делип айтылат.

Бөрү тотеми ареалы боюнча дүйнөлүк масштабда Борбордук Азия жана Түштүк Сибирдеги түрк тилдүү калктардын ата-бабалары арасында жаралган жана жайылган.

Мындай болгондон кийин бөрү тотеми талашсыз түрдө түрк тилдүү калктардын ата-бабаларына таандык.

Жаныбарлар дүйнөсүнүн конкреттүү айбанаттары эпикалык каармандардын минген аттарынын образдарын сыпаттоодо да салыштыруунун образы катары кеңири колдонулат. Мисалы, «нардай болгон чоң, Кула», «желмаяндай чоң, Кула», «бугудай мойнун бураган», «маралдай төшү салынып», «кундуздай жүнү жылтылдап», «эликтей буту сайылып», «ач күсөндөй түйүлүп», «кулжадай көзү кызарып», «учкан куштай зыпылдап», «аркардай колу сайылып», «тайгандай ичи тартылып», «аккуудай мойну созулуп» ж.б.

...Эпостун окуяларында баяндалып жаткан ар түрдүү айбанаттардын элестерин сүрөттөөдө да, өз ара бири-бирине салыштыруу менен көркөм каражат катары маанилүү милдет аткарат. Мисалы, «маралдары инектей», «аттай кара балыктар», «өгүздөй кара балыктар», «чымыны бар чымчыктай», «торгою бар улардай», «чычканы бар күчүктөй», «кыргоолу короздой», «зор өгүздөй каман бар» ж.б.

Азыркы күндө кыргыз фольклорунун кара сөз казынасында жаныбарлар, айрыкча Бугу эне (же Мүйүздүү байбиче) тууралуу генеалогиялык уламыштын өзөгүндөгү мифтик түшүнүк ушул ынанымда. Эл ичинен XIX кылымдын экинчи жана XX кылымдын биринчи жарымында жыйналган бул сюжеттин ар түрдүү версиясында үч-төрт вариантын али да эл оозунан угууга болот. Алар өз кезегинде Ч.Валиханов, Б.Солтоноев тарабынан да фиксацияланган. С.М. Абрамзон, Т. Баялиева өндүү этнографтар жана фольклористтер Б. Кебекова жана башкалар өз изилдөөлөрүндө талдоого алган.

Анималисттик тема дүйнөлүк классикалык адабиятта да чоң орунду ээлейт. Алсак, орустун улуу жазуучулары Лев Толстойдун «Холстомер» жана И.Тургеневдин «Муму», А.Чеховдун «Каштанка», Э. Хемунгуэйдин «Старик и море» деген классикалык чыгармалары, А.Куприндин, Н.Некрасовдун, В.Маяковскийдин, Б.Корниловдун, С.Есениндин, А.Блоктун бир катар аңгемелери, ырлары, ал эми 50-80 жылдарындагы В.Курочкиндин «Урод», А.Ткаченконун «Одиночество», Г.Федосееванын «Смерть меня подождет», «Злой дух Ямбуя» деген аңгеме, повесттери түздөн түз адам менен айбанаттардын ортосундагы мамилелерди ачып берүүгө арналган. «Конкреттүү элдин айбанаттардын тигил же бул түрү менен болгон мамилесинин интенсивдүүлүгү, же сейректиги, өз ара карым-катнаштын мүнөзү, тоталисттик түшүнүктөрү түздөн түз географиялык, климаттык шарттарга, өндүрүштүк каражаттардын деңгээлине байланыштуу болот. Афинада эчки ыйык деп эсептелсе, фифалыктар койду ошондой касиетке ээ деп ойлошкон. Көп убакыттарга чейин немецтер менен француздар карышкырда, итте жана казда сыйкырдуу сапаттар бар деп келишкен. Афинада жана Азиянын көп өлкөлөрүндө адамдын негизги жардамчысы катарында төө эсептелинсе, мурдагы европалыктар жана көчмөн элдер атсыз турмушту элестете алышкан эмес. Кайсыл эл күндөлүк турмушунда кандай жаныбарга жакын болсо, анын элдик оозеки чыгармаларында да ошол жаныбар адекваттуу интерпретацияланган» [3, 53-б.], - деп айткандай эле, орус жана кыргыз адабиятындагы анималисттик чыгармалардын өзөктүү темасын түзүп келаткан нерсе - бул адам менен аттын ортосундагы мамиле болуп саналат. Эки миң жылдан ашык тарыхынын дээрлик бардыгын көчмөн жоокерчилик турмушта өткөрүп келаткан кыргыз үчүн аттан зарыл, андан кымбат жаныбар болгон эмес. Маселен, Манасты Аккуласыз, Семетейди Тайбуурулсуз, Эр Төштүктү Чалкуйруксуз, Алманбетти Сараласыз, Коңурбайды Алгарасыз элестетүүгө мүмкүн эмес.

Элдик оозеки чыгармалардын башкы каармандары үчүн сүйгөн айрылуу өлүмгө тете көрүнүш катарында эсептелген. Мисалы, Телторусу жок барган Курманбек алгачкы эле чабышта жеңилүүгө учурайт. Ал эми сууга бараткан Семетейдин абалы төмөнкүдөй сүрөттөлөт.

Эсин жыйып алганда,
Энесинче зыңгырап
Тайбуурулду жоктоду:
Суу ичинде өлөмбү,
Армандуу болдун кызталак,
Тайбуурулду көрөмбү?
Ээй, айанайын Тайбуурул,
Биттейинде биригип
Бармактайда баш кошкон.
Кедей күндө кезиккен,
Керишке миңген бууданым.
Атам, Манастан калган аколпок
Кийе турган күн барбы?
Нардай болгон Буурулдун
Үстүнө минер күн барбы? [5, 178-179-б.].

Эгерде Семетейдин мындай чакырыгын укпаса, ээсинин оор абалда калганын жүрөгү менен туйбаса, Тайбуурул баатырга татыктуу ат катарында эсептелмек эмес.

Жылкы ичинде ал буудан
Семетей үнүн угуптур
Окуранып шокшоктоп,
Кара жерди токмоктоп,
Көкүлүн көккө ыргытып,
Туягын жерге мымытып,
Окуранып ич тартып,
Турган экен Тайбуурул,
Өрдөктөй мойнун койкойтуп,
Ийген экен кар Буурул,
Семетейдин сууда экенин
Билген экен Буурул ат,
Семетейди көргөндө
Кулунун көргөн немедей
Ачып жаткан дайрага
Алты жети кишенеп .
Кирген экен Буурул Ат [5, 179-б.].

Көчмөн кыргыздын күндөлүк тиричиликтеринде кой, эчки, уй, сыяктуу жаныбарлар деле чоң роль ойногон. Бирок эмнегедир элдик оозеки чыгармаларда аларга анча көңүл бөлүнбөйт. Кокус алар уламыш жомокторго персонаж катарында кирип калышса, адатта кой жоош, момундун, уй андан өткөн бечаранын кейпин даанарак ачып берүүгө гана жардамдашып турушат. Аларга атка окшош адам менен бир катардагы орун берилбейт.

Анималисттик теманы иликтеген окумуштуунун изилдөөсүнө ылайык 18-20-кылымдардагы ири орус акындарынын айбанаттар жөнүндөгү лирикалык ырларынын дээрлик жарымысы ат, жылкы жөнүндө болсо, андан кийинки орундарды ит, жылан, карышкыр туралуу жазылган ырлар ээлейт.

«В системе анималистических образов русской поэзии конь, безусловно занимает главенствующее место» [6, 92-б.]. Мындай көрүнүштөрдүн себептери эмнеде? Биринчиден, ат - адам менен күндөлүк тиричиликте да бирге иштешип, ээси менен ысык, суукту чогуу баштан өткөрүп, согушта тагдырлаш болгон өнөктөш. Техниканын доорунда ат өзүнүн статусун көп жерде жоготту, бирок биздикидей тоолуу айыл жеринде аттын ролу мурдагыдай бойдон калды. Элибиз эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап ат айыл турмушунун атрибуттарынын бирине айланып баратат.

Экинчиден, ат кыргыз эли эмес башка элдер үчүн да сулуулуктун, энергиянын жана күчтүн символу болуп саналат. Бул туралуу окумуштуу-фольклорист А.Н.Афанасьев төмөндөгүдөй ойлорду айтат: «Как олицетворение порывистых ветров, бури и летучих облаков, сказочные кони кадеются крыльями, что роднит их с мифическими птицами.....огненный, огнедышащий конь служит поэтический образом то светозарного солнца, то блистающей молнией тучи....Вообще богатырские кони наших былии и сказочного эпоса с такою личностью и быстротою скачут с горы на гору, через моря, озера и реки, отличаются такою величиною происхождения и сродства с обожествленными стихиями» [2, 147-148-бб.].

Мындай сулуулукту, күчтү алып жүргөн жаныбарга ээлик кылуу ар кандай адам үчүн коомдун алдында да, өз абийиринин алдында да өзгөчө сыймык болгон. Андай күчтүн өзүнө баш ийип кызмат кылышы адамдын социалдык статусун жогорулаткан, андай адамда атка карата жакшы сезимди пайда кылбай койгон эмес. Анын натыйжасы катарында элдик оозеки чыгармаларда, эпостордо жана акындардын ырларында, прозалык чыгармаларда жылкынын жүздөгөн, миндеген мыкты образдары түзүлгөн. Бирок, чынын айтыш керек, акыркы убактарга чейин элдик оозеки чыгармаларда түгүл, жазма адабияттарда да аттын образын чагылдырууда бүтүндүк болбогондугун, анын бир жагы гана сүрөттөлүп келгендигин моюнга алышыбыз керек.

Маселен: А.Пушкин, М.Лермантов, А.Блок, С.Есенин сыяктуу акын, жазуучулар атты сүрөттөөгө келгенде анын күчүнө, сулуулугуна гана басым жасашса, тескерисинче, Н.Некрасов «О погоде», «Мороз красный нос», Л.Толстойдун «Холстомер», Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» чыгармаларында арыган, жүдөгөн аттар гана чагылдырылат.

Жыйынтыктап айтканда, адам менен айбанаттардын ортосундагы мамилелер коомдук илимдерге караганда адабиятта көбүрөөк чагылдырылгандыгына ишенебиз. Алыска барбай улуттук адабиятты алсак, тигил же бул деңгээлде адам менен айбанаттардын ортосундагы мамилелерди сүрөттөбөгөн жомокту, же легенданы, элдик эпосту, же уламышты табуу кыйын.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы этногентические и этнокультурные связи / С.М. Абрамзон. – Ф.: 1990. – 304 с.
2. Афанасьев А.Н. Древо жизни / А.Н. Афанасьев. – М.: 1983.
3. Дүйшөнбаев П. Чынгыз Айтматовдун экологиялык этикасы / П. Дүйшөнбаев. – Б.: Шам, 2005. – 53 б.

4. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр / Р.З. Кыдырбаева. – Б.: 2009.
5. «Семетей». 2-китеп. – Ф.: 1989.
6. Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной / М.Н. Эпштейн. – М.: 1990.
7. Айтматов Ч.Т. 2-том. Гүлсарат / Ч.Т. Айтматов. – Бишкек: Учкун, 2009
8. Айтматов Ч.Т. 5-том. Кыямат / Ч.Т. Айтматов. – Бишкек: Учкун, 2009.
9. Айтматов Ч.Т. 3-том. Ак кеме / Ч.Т. Айтматов. – Бишкек: Учкун, 2009.
10. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү / Л. Үкүбаева. – Б.: 2008

УДК: 494.3:8.08

Бешкемпирова А.И.,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
К. БАЙЖИГИТОВДУН ИЛИМИЙ СТИЛИ ЖАНА ТИЛДИК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ («Башталуу» монографиясынын негизинде)

Бешкемпирова А.И.,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына
НАУЧНЫЙ СТИЛЬ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ К.БАЙЖИГИТОВА (на
материале монографии «Башталуу»)

Beshkempirova A.I.,
J. Balasagyn Kyrgyz National University
SCIENTIFIC STYLE AND LINGUISTIC FEATURES OF K.BAIJIGITOV (Based
on the Monograph “Bashtaluu”)

Аннотация: Макалада изилдөөнүн объектиси катары Калыбек Байжигитовдун «Башталуу» аттуу монографиясынын илимий стили жана тилдик өзгөчөлүктөрү каралат. Автордун тексттеринде логикалуулук, терминологиялык тактык, синтаксистик татаалдык жана объективдүү модалдуулук айкын байкалат. Илимий ой жүгүртүүнүн үзгүлтүксүз чынжыры, себеп-натыйжа байланыштары жана хронологиялык-логикалык ырааттуулук монографиянын өзөгүн түзөт. Лексика жана терминология системалуу колдонулуп, илимий контекстте тактыкты камсыз кылат. Автор орус тилиндеги илимий аппаратты кыргыз тилине ийкемдүү адаптациялап, модалдык конструкциялар аркылуу негизделген ой жүгүртүүнү жеткирет. Макала илимий тексттин логикалык бүтүндүгүн, объективдүүлүгүн жана кыргыз адабий сынынын дискурстук өнүгүшүнө кошкон салымын көрсөтөт. Мындан тышкары, эмгекте илимий дискурсту түзгөн функционалдык-стилистикалык каражаттар каралат. Абстракттуу лексика, терминологиялык айкаштар жана татаал синтаксистик түзүлүштөрдүн ролу талданып, алардын ойдун жүйөлүүлүгүн камсыз кылуусу белгиленет. Интертекстуалдуулук жана илимий булактарга таянуу изилдөөнүн ишенимдүүлүгүн арттырат көрсөтүлөт. Жалпысынан, тексттин тилдик уюшулушу автордук позицияны так берүүгө жана бирдиктүү илимий картина түзүүгө өбөлгө түзөт.

Түйүндүү сөздөр: илимий стиль, логикалык ырааттуулук, терминологиялык тактык, синтаксистик татаалдык, объективдүүлүк, модалдуулук, илимий дискурс, адабий сын, интертекстуалдуулук, дискурстук өнүгүү.

Аннотация: В статье в качестве объекта исследования рассматриваются научный стиль и языковые особенности монографии Калыбека Байжигитова «Башталуу». В текстах автора отчетливо проявляются логичность, терминологическая точность, синтаксическая сложность и объективная модальность. Непрерывная цепь научного мышления, причинно-следственные связи и хронологически-логическая последовательность составляют основу монографии. Лексика и терминология используются системно, обеспечивая точность в научном контексте. Автор гибко адаптирует научный аппарат русского языка к кыргызскому, передавая обоснованное рассуждение посредством модальных конструкций. Статья демонстрирует логическую целостность и объективность научного текста, а также его вклад в дискурсивное развитие кыргызской литературной критики. Кроме того, в работе рассматриваются функционально-стилистические средства, формирующие научный дискурс. Анализируется роль абстрактной лексики, терминологических сочетаний и сложных синтаксических конструкций в обеспечении аргументированности изложения. Подчеркивается, что интертекстуальность и опора на научные источники повышают достоверность исследования. В целом, языковая организация текста способствует точной передаче авторской позиции и формированию целостной научной картины.

Ключевые слова: научный стиль, логическая последовательность, терминологическая точность, синтаксическая сложность, объективность, модальность, научный дискурс,

литературная критика, интертекстуальность, дискурсивное развитие.

Abstract. The article examines the scientific style and linguistic features of Kalybek Baizhigitov's monograph "Bashtaluu" as the object of research. The author's texts clearly demonstrate logical coherence, terminological precision, syntactic complexity, and objective modality. A continuous chain of scientific reasoning, cause-and-effect relationships, and chronological-logical consistency form the core of the monograph. Vocabulary and terminology are used systematically, ensuring precision within the academic context. The author flexibly adapts the Russian scientific apparatus into Kyrgyz, conveying well-grounded reasoning through modal constructions. The article highlights the logical integrity and objectivity of

the scientific text, as well as its contribution to the discursive development of Kyrgyz literary criticism. In addition, the study considers functional-stylistic means that shape the scientific discourse. It analyzes the role of abstract vocabulary, terminological combinations, and complex syntactic structures in ensuring argumentative clarity. It is emphasized that intertextuality and reliance on scholarly sources enhance the reliability of the research. Overall, the linguistic organization of the text contributes to the precise expression of the author's position and the formation of a coherent scientific perspective.

Key words: scientific style, logical coherence, terminological precision, syntactic complexity, objectivity, modality, scientific discourse, literary criticism, intertextuality, discursive development.

Илимий стиль – илимий ой жүгүртүүнүн мазмунун гана эмес, анын формасын, логикалык уюшулушун, тилдик чагылдырылышын аныктаган функционалдык стиль. Илимий стиль маселеси өзгөчө мааниге ээ болуп, ал илимий тексттердин сапатын, алардын илимий коммуникациядагы ролун аныктоочу негизги факторлордун бири болуп саналат. Илимий ой жүгүртүүнүн калыптанышы жана өнүгүшү илимий тексттин тили менен түздөнтүз байланыштуу. Ар бир окумуштуунун илимий мурасы анын идеялары аркылуу гана эмес, ошол идеялар берилген тилдик форма аркылуу да бааланат. Ушул өңүттөн алганда, кыргыз адабий сынынын калыптанышына салым кошкон Калыбек Байжигитовдун илимий тексттеринин тилдик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн талдоо бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуулукка ээ изилдөө багыты болуп саналат. Ошондуктан окумуштуунун кыргыз адабиятындагы жана сынындагы аркалаган мезгилдерин изилдөө зарылдыгы бар [1, 5-6].

Анын «Башталуу» аттуу монографиясы кыргыз адабий сынынын тарыхый, теориялык жана методологиялык маселелерин камтыган фундаменталдуу эмгек. Аталган эмгекте окумуштуу адабий процессти илимий негизде чечмелеп, сынчыл ой жүгүртүүнүн үлгүсүн көрсөтөт. К.Байжигитовдун илимий стили функционалдык жактан классикалык илимий стилге таандык. Анын тексттеринде илимий баяндоого мүнөздүү тактык, логикалуулук жана далилдүүлүк биринчи орунга чыгат. Окумуштуу өз изилдөөлөрүндө көркөм образдуулукка же публицистикалык экспрессияга эмес, илимий аргументтүүлүккө таянат. Монографияда баяндоо акырындык менен өнүгүп, ой жалпы теориялык маселелерден конкреттүү жыйынтыктарга карай ырааттуу багытта берилет. Бул стиль илимий ой жүгүртүүнүн системалуулугун көрсөтөт жана автордун методологиялык так позициясын айгинелейт.

Белгилүү тилчи А.К.Демидова өзүнүн «Пособие по русскому языку. Научный стиль речи» аттуу эмгегинде илимий стилдин негизги экстралингвистикалык белгилери катары логикалуулукту, тактыкты жана объективдүүлүктү белгилеп, төмөнкүчө билдирет: «...Научное произведение – это оформленное содержание (смысл) научных фактов, явлений, гипотез, теорий или открытий. Отличается строгой логичностью изложения, значительным числом специальных терминов, определенными особенностями синтаксиса. Отчетливо выражена тенденция к однозначности употребляемых слов и терминов» [2, 96-

98-бб.]. К.Байжигитовдун тексттеринде ар бир ой ушул белгиленген талаптарга толук жооп берет.

Илимий логикалуулук – бул ойдун үзгүлтүксүз чынжыры. Автордун монографиясындагы ар бир параграф мурунку айтылган ойду тереңдетип, кийинки тыянакка жол ачат. Алсак, кыргыз адабий сынынын предметинин түзүлүшүн изилдөөдө автор башында революциячыл идеялар жана Октябрь революциясынын таасирин, андан соң социализмдин идеологиялык таасири жана анын орус-кыргыз коомундагы орду каралып, кийин адабияттагы конкреттүү өзгөрүүлөр, алардын мазмуну, структурасы, улуттук көркөм практикадагы таасири, адабий сынга тийгизген ролун иреттүү баяндайт. Бул окурмандын маалыматты системалуу кабыл алуусуна шарт түзөт. Илимий текст илимий ой жүгүртүүнүн тилин, стилистикалык нормаларын чагылдырат. Бул жагынан алганда илимий стилдин негизги белгилери катары объективдүүлүк жана модалдуулук өзгөчө мааниге ээ. Объективдүүлүк илимий маалыматты бейтарап формада берүү менен байланыштуу болсо, модалдуулук автордук бааны, мамилени, илимий жыйынтыкты кыйыр формада билдирүүгө кызмат кылат. Окумуштуунун текстинде ой бири-биринен логикалык түрдө келип чыгат. Мисалы, монографиянын киришүүсүндө автор мындай дейт: «Сөз өнөрүнүн... алгалашы, эстетикалык жаңы бийиктиктерди багындырышы... жалаң гана акын-жазуучулардын изденүү аракеттерине эмес, ошондой эле сынчы-адабиятчылардын чыгармачылык ишмердигинин көрсөткүчтөрүнө да тикеден-тике байланыштуу» [3, 3-б.]. Бул жерде автор себеп-натыйжа чынжырын түзүп, адабияттын өнүгүшүн сындын өнүгүшү менен байланыштырып, логикалык тезис коюп жатат.

Монографияда биринчи жактагы формалар дээрлик колдонулбайт. Автор өз оюн түздөн-түз билдирбестен, илимий фактыларды, теориялык түшүнүктөрдү жана жалпыланган тыянактарды алдыңкы планга чыгарат. Мындай ыкма автордук позицияны жеке көз караш катары эмес, илимий коомчулукта кабыл алынган пикир катары берүү максатын көздөйт. Натыйжада текст субъективдүүлүктөн арылып, нейтралдуу илимий баяндоого ээ болот.

Объективдүүлүк монографияда далилге таянуу принциби аркылуу да ишке ашат. Автор адабий көрүнүштөрдү баалоодо жеке пикирге эмес, илимий анализге жана логикалык негиздемелерге таянат. Ар бир ой ырааттуу өнүгүп, корутундулар логикалык байланышта чыгарылат. Бул илимий тексттин ишенимдүүлүгүн жогорулатат.

К.Байжигитовдун илимий тилинде модалдуулук өзгөчө роль ойнойт. Автор илимий жыйынтыктарды абсолюттук формада эмес, шарттуу, негизделген түрдө берет. Бул максатта «деп айтууга негиз бар», «илимий жактан негиздүү», «маанилүү орун ээлейт», «маанилүү деп эсептелет», «байкоого болот» сыяктуу модалдык конструкциялар колдонулат. Мындай тилдик каражаттар автордук бааны жумшартып, тексттин илимий тактыгын арттырат. Бул конструкциялар автордук көз карашты түз билдирбестен, илимий формада, шарттуу, негизделген түрдө жеткирүүгө мүмкүндүк берет.

Илимий стиль объективдүүлүктү талап кылганы менен, К.Байжигитовдун жеке стилдик өзгөчөлүгү автордук модалдуулук аркылуу байкалат. Окумуштуу илимий гипотезаларын кескин буйрук формасында эмес, далилге таянган жана логикалык жактан негизделген формада сунуштайт. Мисалы: «Бул маселеге башка өңүттөн кароо мүмкүнчүлүгү бар экендигин четке кагууга болбойт» же «Келтирилген аргументтер бизди төмөнкүдөй тыянакка багыттайт» [3, 96-б.]. Бул жерде автордук позиция интеллектуалдык

маданият жана илимий этика менен айкалышкан. Мындай мамиле кыргыз илимий дискурсуна академиялык сылыкты камсыздаган маанилүү үлгү катары бааланат.

Модалдуулук көбүнчө жыйынтыктоочу бөлүктөрдө жана аналитикалык ой жүгүртүүлөрдө активдүү колдонулат. Автор адабий процесстин маанисин, ролун же өзгөчөлүгүн аныктоодо абсолюттук тыянактарды берүүдөн качып, илимий шарттуулукту сактайт. Бул илимий стиль үчүн мүнөздүү болгон тактыкты көрсөтөт. Башкача айтканда, алар теориялык корутундуларды илимий формада бекемдөөгө кызмат кылат. Натыйжада текст логикалык жактан ишенимдүү кабыл алынат.

К.Байжигитовдун «Башталуу» эмгегиндеги лексикалык курам илимий функционалдык стилдин талаптарына толук жооп берет. Монографиянын тили нейтралдуу илимий мүнөздө болуп, терминдер жөн гана түшүнүк эмес, концептуалдык өзөк катары кызмат кылат. Автор экспрессивдүү жана образдуу каражаттардан алыс болуп, илимий-теориялык жана абстракттуу лексиканы артык көрөт. К.Байжигитовдун илимий тилинин негизин терминологиялык лексика түзөт. Анын эмгектеринде адабий сынга тиешелүү төмөнкүдөй терминдер туруктуу жана системалуу колдонулат: адабий процесс, эстетикалык принцип, фрагментардуу, сынчыл ой жүгүртүү, көркөм табит, методологиялык негиз, адабий аң-сезим, руханий мурас сыяктуу адабий сынга тиешелүү терминдер системалуу жана туруктуу колдонулат. Бул терминдер контекстке жараша маанисин өзгөртпөстөн, илимий түшүнүк катары пайдаланылып, автордун ой жүгүртүүсүнүн тактыгын жана теориялык маданиятын көрсөтөт.

Монографиядагы терминология жалпы илимий (процесс, структура, анализ, система), тармактык адабият таануу (сюжет, жанрдык форма, көркөм образ) жана адистешкен (дискурсивдик талдоо, сынчыл парадигма) терминдерден турат. Ошону менен катар «жаңылануу», «өнүгүү», «калыптануу» сыяктуу абстракттуу түшүнүктөрдүн жыш колдонулушу илимий жалпылоого умтулуусун айгинелейт.

Илимий-популярдуу тексттерге өзгөчөлүк катары тилдин көркөмдүк жана баамдоо мүмкүнчүлүктөрү ар түрдүү колдонулат, бул проблемага көңүл бурууну жана автордун өз пикирин билдирүүнү камсыз кылат [4, 29-б.]. Автор орус тилиндеги илимий аппаратты кыргыз тилине түз кабыл алуу, калькалоо жана контексттик синонимдерди түзүү аркылуу ийкемдүү ыңгайлаштырат. Түздөн-түз кабыл алууда (транслитерация) автор илимий коомчулукка түшүнүктүү болгон эл аралык терминдерди өзгөртүүсүз колдонот. М: «спецификалуу», «структура», «функция», «фактографиялык», «субъективизм», «идеология». Байжигитов бул сөздөрдү жөн эле колдонбостон, аларды кыргыз тилинин синтаксисине «структуралык түзүлүшү» деп ийкемдүү айкалыштырат. Бул тексттин илимий деңгээлин көтөрөт. Калькалоодо орус тилиндеги татаал илимий түшүнүктөрдү кыргызча маанилик эквиваленттери менен берүү. М: «сынчыл ой жүгүртүү» (критическое мышление), «көркөм табит» (художественный вкус), «дөөлөттөрдү пропагандалоо» (пропаганда ценностей). Бул жерде автор терминдин сырткы формасын эмес, ички маңызын кыргыз тилинин лексикасы менен бере алган. Контексттик синонимдерди түзүүдө автор бир эле терминди кайталай бербестен, анын маанисин ачуучу айкаштарды колдонот. М: «Сын» терминин кээде «чыгармачылык ишмердиктин көрсөткүчү», кээде «адабий-эстетикалык аң-сезимдин формасы» деп ар түрдүү өңүттөн сыпаттайт. Бул илимий тексттин тилин байытып, монотондуулуктан сактайт. Автор терминдерди колдонууда алардын маанилик тактыгына өзгөчө көңүл бурат. Алсак, «адабий сын» термини текстте жөн гана

чыгарманы баалоо эмес, ал «тарыхый-маданий контексттеги интеллектуалдык ишмердүүлүк» катары интерпретацияланат. Бул болсо илимий стилдин дефинициялоо (аныктама берүү) функциясын ишке ашырып, тексттин илимий мүнөзүн бекемдеп, функционалдык багытын аныктайт.

Илимий стилдин мүнөздүү белгиси болгон абстракттуулук, жалпылык эмгектин текстинде морфологиялык деңгээлде ачык көрүнөт. Биринчиден, автор этиштин учур чак жана келер чак формаларын көбүрөөк колдонот. М: «аныкталат», «мүнөздөлөт», «ишке ашат», «далилдейт». Бул формалар окуянын конкреттүү бир убакытта болгонун эмес, кубулуштун дайыма ошондой мыйзам ченемдүүлүккө ээ экенин (универсалдуулугун) билдирет.

Экинчиден, кыймыл атоочтордун жыштыгы өтө жогору: *изилдөө, талдоо, өнүктүрүү, калыптандыруу*. Бул тилдик каражаттар процессти предметтештирип, ойдун логикалык бүтүндүгүн камсыз кылат. Автордук «биз» формасы болсо жеке позицияны эмес, илимий коомчулуктун (биздин көз карашыбызда, биз байкагандай) жалпы көз карашын билдирет.

Автордун тексттеринде илимий стилге мүнөздүү синтаксистик өзгөчөлүктөр айкын көрүнөт. Биринчиден, себеп–натыйжа байланышындагы татаал, көп компоненттүү сүйлөмдөр («себеби», «ошондуктан», «анткени», «натыйжада») кеңири колдонулуп, логикалык ырааттуулукту жана далилдүүлүктү камсыз кылат. Синтаксистик өзгөчөлүк илимий анализдин тереңдигин жана системалуулугун чагылдырат. Монографияда айрым сүйлөмдөр узун жана көп компоненттүү түзүлүшкө ээ. М: 1. *«Бирок ошол учурда эле, улуттук көркөм сөздүн алгачкы үлгүлөрү кыргыз окурмандарына жетишпей жаткан шартта, автор аналитикалык жактан талдап, алардын тарыхый жана маданий маанисин системалаштыруу зарылдыгын белгилейт*. 2. *«Ошол себептен ХХ кылымдагы орус сынынын чеберлеринин бири А.В.Луначарский: «Чыныгы жазуучулар менен чоң таланттуу адабий сынчылардын кызматташтыгынын натыйжасында гана дайыма чыныгы улуу адабият жаралган жана мындан ары да жарала бермекчи», - деп абдан таамай белгилеген»* [3, 3-б.]. А.В. Луначарскийге таянган мисалдар жана так берилген шилтемелер (*«Кожин В. Размышления о русской литературе. –М.: Современник, 1991. – С. 262»*.) [3. 104-б.] илимий стиль үчүн милдеттүү болгон булактын тактыгы илимий принциптин сакталганын көрсөтөт. Сүйлөмдөрдүн узактыгы илимий ой жүгүртүүнүн жалпыланган, теориялык мүнөзүн чагылдырат.

Экинчиден, кириңди сөздөрдүн («биринчиден», «экинчиден», «кыскасы», «биздин пикирибизде», «арийне») мисалы: *«Биринчиден, кыргыз адабий сынынын тарыхый процесси социалдык шарттарга таянат; экинчиден, анын өнүгүүсү маданий факторлор менен тыгыз байланышта»* деген кириңди сөздөр ойдун этап-этабы менен өнүгүшүн жана талдоонун системалдуулугун камсыз кылат. Мисалы, автор мындай дейт: *«Арийне, улуттук сынчыл ой жүгүртүүнүн алгачкы этабында... мындай спецификалуу түрүнөн талап кылуу да туура эмес»*. Бул жерде автор «арийне» кириңди сөзүн колдонуу менен, илимий модальдуулукту (автордук позицияны) билдирип жатат. Мындай синтаксистик курулмалар ойду тыгыз, далилдүү жана объективдүү берүүгө мүмкүндүк берет.

Үчүнчүдөн, пассивдүү конструкциялар («маселе каралат», «жыйынтык чыгарылат») иш аткаруучуга эмес, объективдүү илимий процесске көңүл бурат. Бул синтаксистик

каражаттар ойду тыгыз, далилдүү жана объективдүү берүүгө шарт түзөт жана илимий стилдин талабына толук жооп берет.

К.Байжигитовдун стили узун, логикалык жактан татаал курулган сүйлөмдөрү менен айырмаланат. Айрым сүйлөмдөрдүн узактыгы окууну татаалдатканы менен, илимий стиль үчүн табигый көрүнүш. Анткени мындай түзүлүштөр жалпыланган ой жүгүртүүнү, теориялык тыгыздыкты чагылдырат. Монографиянын тили концептуалдык бүтүндүктү түзүп, ар бир бөлүм бири-бирин логикалык түрдө улантат. Башкача айтканда, тексттеги тема-рема байланышы (эски маалыматтан жаңы маалыматка өтүү) өтө кылдат сакталган. Маселен, К.Байжигитов кыргыз адабий сынынын тарыхын изилдөөдө хронологиялык гана эмес, логикалык трансформацияны да тилдик каражаттар менен бере алган. Анын стилинде «тилдик үнөмдөө» принциби сакталган. Ашыкча эпитеттер, метафоралар, көркөм сүрөттөөлөр дээрлик жок. Ар бир сөз өзүнүн атоо кызматында так колдонулган.

Жыйынтыктап айтканда, К. Байжигитовдун «Башталуу» монографиясы илимий стилдин негизги нормалары ийгиликтүү ишке ашкан текст катары бааланат. Эмгектин тили логикалык ырааттуулукка, терминологиялык тактыкка, синтаксистик татаалдыкка жана объективдүү автордук модалдуулукка негизделген. Бул илимий ой жүгүртүүнүн системалуу жана рационалдуу берилүүсүн камсыз кылат.

Семантикалык жактан текстте бүдөмүк түшүндүрмөлөргө жол берилбейт. Ар бир түшүнүк контекст аркылуу так аныкталып, илимий мааниде колдонулат. Эмоционалдык-экспрессивдик элементтер чектелген, адабий баа берилген учурларда да рационалдуу анализ басымдуулук кылат. Маселелер туура коюлуп, ар тараптуу талданып, жыйынтыкта теориялык тыянактар чыгарылат. Ар бир абзац логикалык ырааттуулукта бири-бирине байланышып, тексттин тематикалык бүтүндүгүн камсыз кылат.

Илимий дискурс деңгээлинде монография автордун логикалык ой жүгүртүүсүн, илимий коомчулук менен кыйыр диалогун, өз көз карашын жалпы илимий контекстке шайкеш келтиргенин көрсөтөт. Лингвистикалык жактан алганда, К. Байжигитов илимий тилдин мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдаланып, объективдүүлүк, модалдуулук жана логикалык уюштурууну ырааттуу сактаган. Натыйжада, «Башталуу» монографиясы кыргыз адабий сынынын илимий дискурсуна өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, илимий стилдин багыттарын аныктоодо маанилүү үлгү болуп берет.

Адабияттар:

1. Тилекова Н.Д. Тарыхый темадагы драмаларды окутуунун заманбап технологиялары / Н.Д. Тилекова // Эл агартуу, 2022. – №11-12. – С. 2-6.
2. Демидова А.К. Пособие по русскому языку. Научный стиль. Оформление научной работы / А.К. Демидова. – Москва: Русский язык, 1991. – 201 с.
3. Байжигитов К. Башталуу / К. Байжигитов. – Бишкек: Айат, 2007.
4. Рыспек кызы Айжамал. Научно-популярные тексты как одна из разновидностей функционального стиля языка / Айжамал Рыспек кызы // Эл агартуу. – Б., 2022. – №3-4. С. 28-30-66.

УДК: 37.013

*Дуйшеев Ж.А., Сулайманова Д.К.,
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети*
**12 ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ГУМАНИТАРДЫК
САБАКТАРДЫН РОЛУ**

*Дуйшеев Ж.А., Сулайманова Д.К.,
Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова*
**РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В УСЛОВИЯХ 12-ЛЕТНЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

*Duisheev J.A., Sulaymanova D.K.,
K.Sh. Toktomamatov International University*
THE ROLE OF HUMANITIES IN THE 12-YEAR EDUCATION SYSTEM

Аннотация: Макала 12 жылдык билим берүү системасы киргизилген шартта гуманитардык циклдагы сабактардын өнүгүү келечегин талдоого арналган. Жаңы изилдөөлөрдү жүргүзүү жана дисциплиналар аралык долбоорлорду ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү, ошондой эле реформанын коомдун маданий жана улуттук аң-сезиминин калыптанышына тийгизген таасири каралат. Реформаны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн окуу программаларын жаңыртуунун, педагогикалык кадрларды даярдоонун жана маданий мурастарды сактоонун маанилүүлүгү баса белгиленет. Гуманитардык сабактардын мекенчилдикти бекемдөөдөгү, тилдик көп түрдүүлүктү өнүктүрүүдөгү жана ата мекендик жетишкендиктерди дүйнөлүк илимий мейкиндикке жалгаштыруу (интеграциялоо) үчүн шарттарды түзүүдөгү ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Макалада бул багыттагы кыйынчылыктар жана аларды жеңүү жолдору ачылып, мамлекеттик структуралардын, педагогдордун жана коомдун өз ара аракеттенүүсүн камтыган комплекстүү мамиленин зарылдыгы баса белгиленет. Жыйынтыктар 12 жылдык билим берүүнү киргизүү гуманитардык илимдерди өнүктүрүү жана өлкөнүн маданий өзгөчөлүгүн бекемдөө үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөрүн, ал эми реформаны ийгиликтүү ишке ашыруу бардык кызыктар тараптардын координацияланган аракеттерине көз каранды экенин көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: гуманитардык сабактар, 12 жылдык билим берүү, маданий мурас, улуттук аң-сезим, билим берүү реформалары, дисциплиналар аралык изилдөөлөр, педагогикалык кадрлар, маданий өнүгүү, илимий долбоорлор, социалдык-маданий өнүгүү.

Аннотация: Статья посвящена анализу перспектив развития гуманитарных дисциплин в условиях внедрения 12-летнего образования. Рассматриваются возможности проведения новых

исследований и реализации междисциплинарных проектов, а также влияние реформы на формирование культурного и национального самосознания общества. Подчеркивается важность обновления учебных программ, подготовки педагогических кадров и сохранения культурного наследия для успешной реализации реформы. Особое внимание уделяется роли гуманитарных дисциплин в укреплении патриотизма, развитии языкового многообразия и создании условий для интеграции отечественных достижений в глобальное научное пространство. В статье также раскрываются вызовы и возможные пути их преодоления, подчеркивается необходимость комплексного подхода, включающего взаимодействие государственных структур, педагогов и общества. Итоги показывают, что внедрение 12-летнего образования создаёт новые возможности для развития гуманитарных дисциплин и укрепления культурной идентичности страны, а успешная реализация реформы зависит от скоординированных усилий всех заинтересованных сторон.

Ключевые слова: гуманитарные дисциплины, 12-летнее образование, культурное наследие, национальное самосознание, образовательные реформы, междисциплинарные исследования, педагогические кадры, культурное развитие, научные проекты, социально-культурное развитие.

Abstract: This article analyzes the prospects for the development of humanitarian disciplines in the context of the implementation of the 12-year education reform. It explores opportunities for new research, interdisciplinary projects, and the impact of the reform on fostering cultural and national consciousness. Emphasis is placed on updating curricula, training teachers, and preserving cultural heritage to ensure successful reform implementation. The role of humanitarian disciplines in strengthening patriotism,

developing linguistic diversity, and integrating national achievements into the global scientific community is highlighted. The article also discusses challenges and potential solutions, emphasizing the need for a comprehensive approach involving government agencies, educators, and society. The findings indicate that the 12-year education reform offers new opportunities for the growth of humanitarian disciplines

and cultural identity, with successful implementation depending on coordinated efforts of all stakeholders.

Keywords: humanitarian disciplines, 12-year education, cultural heritage, national consciousness, educational reforms, interdisciplinary research, teaching staff, cultural development, scientific projects, socio-cultural development.

Киришүү. Билим берүү ар кандай коомдун келечегин калыптандырууда, анын өнүгүү деңгээлин, маданиятын жана туруктуулугун аныктоодо негизги ролду ойноору бышык [6]. Кыргызстанда акыркы жылдары жалпы билим берүү системасын реформалоо активдүү талкууланып, анын максаты 11 жылдыктан 12 жылдык окутуу системасына өтүү болуп саналат [1]. Бул кадам жаш муунду терең жана ар тараптуу өнүктүрүү зарылчылыгы, ошондой эле заманбап дүйнөнүн талаптарына ыңгайлашуу менен шартталган, анда билим жана көндүмдөр тынымсыз жаңыланууну жана кеңейүүнү талап кылат. Мында гуманитардык сабактарды өнүктүрүү өзгөчө мааниге ээ, алар улуттук иденттүүлүктү сактоого жана бекемдөөгө, маданий каада-салттарды өнүктүрүүгө жана жарандык жоопкерчиликти калыптандырууга жардам берет. Гуманитардык дисциплиналар – бул өткөн жана азыркы жөнүндөгү билимдердин булагы гана эмес, сын көз караш менен ой жүгүртүүнү, этикалык баалуулуктарды жана маданияттар аралык диалогду (полилогду) калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат.

Кыргызстандагы билим берүү системасынын тарыхы жана азыркы абалы (учурдагы системага кыскача баяндама). Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы билим берүү системасы мектепке чейинки, жалпы, кесиптик жана жогорку билимди камтыйт. Жалпы билим берүү башталгыч, негизги жана орто мектептер аркылуу ишке ашырылып, 6 жаштан 17 жашка чейинки окуучуларды камтыйт. Жалпы орто мектептин алкагында окуу процесси адатта 11 жылга созулат: башталгыч мектеп – 4 жыл, орто мектеп – 5 жыл жана жогорку мектеп – 2 жыл. Системада окуу программаларынын мазмунун, педагогдорду даярдоону жана билим берүүнүн сапатын көзөмөлдөөнү жөнгө салуучу мамлекеттик стандарттар ишке ашырылат. Акыркы жылдары окуу программаларын модернизациялоо, электрондук окуу китептери жана интерактивдүү доскалар сыяктуу жаңы технологияларды киргизүү жана педагогдордун квалификациясын жогорулатуу боюнча иштер жүргүзүлдү. Бирок эскирген усулдар, окутууну жекелештирүүнүн жетишсиздиги жана окуучулардын практикалык даярдыгынын төмөн деңгээли менен байланышкан айрым кемчиликтер сакталып калды.

Билим берүүнүн 12 жылдык системасына өтүүнүн себептери жана максаттары. 12 жылдык билим берүү системасына өтүү глобалдык тенденциялар жана өлкөнүн ички муктаждыктары менен шартталган. Негизги себептердин бири – бүтүрүүчүлөрдүн эл аралык деңгээлде атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу зарылчылыгы. Мисалы, Европа Биримдигинин жана АКШнын өлкөлөрүндө мектеп программаларынын көбү 12 жылга эсептелген, бул студенттерге жогорку билимге жана кесиптик ишмердүүлүккө толук даярданууга мүмкүндүк берет. Глобалдашуу жана дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине интеграциялоо шартында жаштардын ар тараптуу өнүгүүсүн камсыз кылуу, окуу материалын кеңейтүү жана негизги компетенцияларды калыптандыруу үчүн көбүрөөк убакыт берүү маанилүү. Өтүүнүн максаттарынын арасында – билим берүүнүн сапатын жакшыртуу, эрте кесиптик багыт алуу үчүн шарттарды түзүү. Мисалы, жаңы системанын

алкагында жогорку класстарда окуучулар гуманитардык багыттар, технологиялар же искусство сыяктуу профилдик предметтерди тандай алышат, бул аларга келечектеги кесиби боюнча жакшыраак аныктоого жардам берет. Ошондой эле жаштар арасындагы жумушсуздуктун деңгээлин төмөндөтүү маанилүү милдет болуп саналат, анткени толук даярдалган бүтүрүүчүлөргө жумуш табуу оңой. Натыйжада, жаңы система окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн жана жарандык жоопкерчилигин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт деп болжолдонууда, бул өлкөнүн жигердүү жана маалыматтуу жарандарын калыптандыруу үчүн өзгөчө маанилүү.

Окутуунун гуманисттик теориясын иштеп чыккан педагог К.Роджерс билим берүүдө эң башкы нерсе – “инсан” жана анын ички мотивациясы экендигин баса белгилеген. Анын айтымында, педагогикалык процессте окуу ишмердүүлүгү борбор эмес, окуучу, тактап айтканда, инсан борбор болушу керек [7, 73].

12 жылдык билим берүү системасында гуманитардык сабактардын мааниси. Гуманитардык сабактар окуучулардын инсандык калыптанышында маанилүү орунду ээлейт [2; 3], аларга өз маданиятын, тарыхын, жарандык укуктары менен милдеттерин түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле сынчыл ой жүгүртүүсүн жана маданий сабаттуулугун өнүктүрөт. 12 жылдык билим берүү системасынын алкагында бул дисциплиналар коомдун жашоосуна активдүү катыша алган жана улуттук каада-салттарды сактай алган гармониялуу өнүккөн жарандарды тарбиялоонун негизи болуп саналат. Гуманитардык дисциплиналардын жарандык иденттүүлүктү калыптандыруудагы ролу да зор. Гуманитардык сабактар студенттердин өз өлкөсүнө жана маданиятына таандык экендигин сезүүсүнө өбөлгө түзөт. Мисалы, Кыргызстандын тарыхын изилдөө аркылуу окуучулар Манас сыяктуу улуу инсандар, мамлекеттүүлүктү калыптандырган негизги окуялар, меймандостук, улууларды сыйлоо жана каада-салттарды сактоо сыяктуу улуттук баалуулуктар жөнүндө билишет. Бул билимдер жаштардын өзүнүн ким экендигин жана өлкөнүн келечеги үчүн жоопкерчиликти сезүүсүнө жардам берет. Коом таануу курсу окуучуларды жарандардын укуктары жана милдеттери, демократия жана жарандык жоопкерчиликке үйрөтөт. Бул алардын өз укуктарына жана аларды коомдо кантип ишке ашырууга боло тургандыгына аң-сезимдүү мамиле жасоосуна өбөлгө түзөт. Мисалы, шайлоо жана жарандык демилгелерге катышуу жөнүндөгү сабактар жаштарды өлкөнүн жашоосуна катышууга түрткү берет, мисалы, ыктыярчылык (волонтердук) долбоорлор же жаштар парламенттик форумдарына катышуу аркылуу, англис, орус жана башка тилдерди үйрөнүү маданияттар аралык өз ара аракеттенүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтет. Глобалдашуу шартында мындай билим студенттерге ачык, толеранттуу болууга жана башка элдердин баалуулуктарын түшүнүүгө жардам берет. Бул көп кылымдык этностор аралык байланыштары бар өлкө катары Кыргызстан үчүн өзгөчө актуалдуу. Гуманитардык билимдердин сынчыл ой жүгүртүүнү, маданиятты жана каада-салттарды өнүктүрүүгө кошкон салымы байкалбаган менен эбегейсиз күчкө ээ. Гуманитардык сабактар аналитикалык жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө көмөктөшөт, бул азыркы коомдо ийгиликтүү иштөө үчүн зарыл. Мисалы, Чыңгыз Айтматовдун же Алыкул Осмоновдун чыгармалары сыяктуу кыргыз адабиятын изилдөөдө окуучулар сюжеттерди, каармандарды, тарыхый контекстти талдоого, моралдык жана этикалык баалуулуктарды аныктоого үйрөнүшөт. Бул өз алдынча ой жүгүртүү жана аргументтөө жөндөмүн калыптандырууга жардам берет. Тарыхты изилдөө революциялар, согуштар, улуттук кыймылдар сыяктуу

негизги окуялардын себептерин жана кесепеттерин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, 2005, 2010, же 2020-жылдардагы кыргыз коомчулугундагы саясий окуяларды талдоо окуучуларга жана студенттерге социалдык өзгөрүүлөрдүн себептерин жана аларда жарандардын ролун түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет, бул жарандык жоопкерчиликти өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Элдик ырлар, бийлер жана ырым-жырымдар сыяктуу маданий предметтер улуттук иденттүүлүктү бекемдейт жана маданий каада-салттарды сактайт. Мисалы, Нооруз сыяктуу майрамдарга же салттуу ырым-жырымдарга катышуу жаштарга маданий мураска тиешелүүлүгүн сезүүгө жардам берет. Фольклор жана искусство сабактарынын алкагында окуучулар өз каада-салттарынын уникалдуулугун баалоого үйрөнүшөт, бул улуттук сыймыкты жана өз ара урматтоону бекемдөөгө көмөктөшөт. Кошумчалай кетсек, гуманитардык сабактар эмпатияны жана толеранттуулукту өнүктүрөт. Ар кандай маданияттарды жана диндерди изилдөө толеранттуулукту өнүктүрүүгө көмөктөшөт [4]. Бул Кыргызстан сыяктуу көп улуттуу өлкөдө өзгөчө маанилүү.

Гуманитардык циклдагы сабактар үчүн 12 жылдык билим берүүнү киргизүүнүн артыкчылыктары. 12 жылдык билим берүү системасын киргизүү гуманитардык дисциплиналардын өнүгүшү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бул ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандырууга жана улуттук иденттүүлүктү бекемдөөгө өбөлгө түзөт. Бул ыкманын негизги артыкчылыктарын карап көрөлү.

1. *Окуу программаларын кеңейтүү.* Негизги артыкчылыктардын бири – гуманитардык дисциплиналар боюнча окуу программаларын кеңейтүү жана тереңдетүү. 12 жылдык билим берүүнүн алкагында Кыргызстандын тарыхын, адабиятын, тилин жана маданиятын, ошондой эле маданияттар аралык байланыштарды кененирээк изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул студенттерге базалык билим алууга гана эмес, аналитикалык ой жүгүртүүнү, сын көз менен талдоо көндүмдөрүн жана маалыматты өз алдынча издөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, жогорку класстарда "XXI кылымдагы кыргыз адабияты", "Кыргыз этносунун тарыхы" же "Кыргызстан элдеринин маданияты жана каада-салттары" сыяктуу кошумча курстар жана тандоо сабактары каралган. Мунун аркасында окуучулар өзүнүн улуттук маданиятын тереңирээк изилдеп, анын өзгөчөлүктөрүн жана азыркы дүйнөдөгү маанисин түшүнө алышат.

2. *Кыргыз тарыхын, тилин, адабиятын тереңдетип окутуу.* 12 жылдык билим берүү системасында кыргыз тарыхын, тилин жана адабиятын тереңдетип окутууга өзгөчө көңүл бурулат. Бул жаштардын улуттук иденттүүлүгү менен сыймыктануусуна жана тарыхый мурасты түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Мисалы, окуу программалары байыркы кол жазма булактарды, археологиялык эстеликтерди, ошондой эле кыргыз авторлорунун заманбап чыгармаларын изилдөөнү камтыйт. Адабият курстарынын алкагында окуучулар авторлордун чыгармалары менен таанышып, кыргыз адабиятынын өнүгүүсүн жана анын улуттук маданиятты калыптандыруудагы ролун түшүнүүгө жардам берет. Ошондой эле кыргыз тилин тереңдетип окутуу заманбап лингвистикалык аспектилерди, диалектилерди жана жазуу өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Бул тилди маданий мурастын маанилүү элементи катары сактоого өбөлгө түзөт.

3. *Мекенчилдикке жана жарандык жоопкерчиликке тарбиялоо.* Дагы бир маанилүү артыкчылыгы – жаштардын мекенчилдигин жана жарандык жоопкерчилигин өнүктүрүү. 12 жылдык билим берүү системасынын алкагында жарандык позицияны бекемдөөгө багытталган тарбиялык программаларга, долбоорлорго жана демилгелерге көбүрөөк көңүл

бурулат. Мисалы, окуучулар тарыхый эстеликтерди сактоо боюнча долбоорлорго, волонтердук кыймылдарга, экологиялык акцияларга, улуттук майрамдарга жана эстелик даталарга арналган иш-чараларга катышат. Тарых жана коом таануу сабактарынын алкагында жарандык укуктар жана милдеттер, демократия, улуттар аралык ынтымак темалары активдүү талкууланат. Мындан тышкары, кеңейтилген программалар лидерлик сапаттарды, командада иштөөнү жана социалдык жоопкерчиликти өнүктүрүүгө багытталган долбоорлорду ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Мунун баары өз өлкөсү менен сыймыктанган жана анын өнүгүшүнө активдүү катышууга даяр болгон жоопкерчиликтүү жаранды калыптандырууга өбөлгө түзөт. «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» уңгу жолу, «Кыргыз Жараны» концепциясы терең түшүнүлөт.

12 жылдык билим берүү реформасын ишке ашыруудагы кыйынчылыктар жана көйгөйлөр: 12 жылдык билим берүү реформасын ишке ашыруу бир катар маанилүү кыйынчылыктар жана көйгөйлөр менен коштолот, алар системалуу мамилени жана тынымсыз өркүндөтүүнү талап кылат. Бул маселелер гуманитардык сабактар үчүн өзгөчө актуалдуу, анткени алардын өнүгүшү программаларды жаңыртуу, адистерди даярдоо жана маданий каада-салттарды сактоо менен түздөн-түз байланыштуу.

Окуу программаларын жаңыртуу. Негизги көйгөйлөрдүн бири – окуу программаларын түп-тамырынан бери жаңыртуу зарылчылыгы, алар жаңы стандарттарга жана заман талаптарына жооп бериши керек. Маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшү, глобалдашуу жана маданияттар аралык алмашуу шартында программалар улуттук өзгөчөлүктү сактап, ошол эле учурда заманбап билимдерди интеграциялоо үчүн ылайыкташтырылышы керек. Бирок көбүнчө салттуу баалуулуктарды жана заманбап тенденцияларды айкалыштырган актуалдуу, тең салмактуу программаларды түзүүдө кыйынчылыктарга туш болобуз. Мисалы, тарыхый жана адабий материалдарды окутуунун заманбап ыкмаларына которууда, ошондой эле өлкөнүн бардык аймактарында сапаттуу окуу материалдарына бирдей жеткиликтүүлүктү камсыз кылууда кыйынчылыктар жаралат.

Педагогикалык кадрларды даярдоо. Дагы бир маанилүү маселе – педагогдордун жаңы программалар жана талаптар боюнча иштөөгө жетиштүү даяр эместиги. Гуманитардык сабактардын мугалимдери терең билимге гана ээ болбостон, заманбап педагогикалык көндүмдөргө, инновациялык окутуу ыкмаларын, маалыматтык технологияларды жана долбоордук ишмердүүлүктү колдоно билүүгө тийиш. Көптөгөн окутуучулар тынымсыз кесиптик өнүгүүгө муктаж, бул кошумча ресурстарды жана системалуу колдоону талап кылат. Мисалы, айрым аймактарда квалификациялуу педагогдордун жетишсиздиги байкалат, айрыкча алыскы райондордо, бул гуманитардык сабактарды окутуунун сапатына терс таасирин тийгизет.

Материалдык-техникалык базаны камсыздоо. Заманбап окутуу шарттарын камсыздоо дагы бир маанилүү чакырык. Жаңы программаларды натыйжалуу киргизүү үчүн заманбап материалдык-техникалык база керек: компьютерлер, мультимедиа каражаттары, интернетке кирүү, актуалдуу адабияттар менен китепканалар. Компьютердик сабаттуулукту жана медиадидактикалык каражаттар менен жасалма интеллектти билим берүү процессинде колдонуу жагын да колго алуу зарыл. Булардын зарылдыгын жана аларды кандай колдонуу керектигин А.Э. Жумаева менен Нургүл Тайир кызы “Эл агартууга” жарыялаган макаласында көрсөтүп берген [9; 10]. Бирок айрым мектептерде, айрыкча айылдык жана алыскы райондордо мындай ресурстардын жетишсиздиги байкалат.

Бул интерактивдүү окутуу ыкмаларын, электрондук окуу куралдарын жана санариптик билим берүү платформаларын киргизүүгө тоскоолдук жаратат.

Улуттук өзгөчөлүктөрдү жана каада-салттарды эске алуу. Жаш муундун руханий жана адеп-ахлактык калыптанышында элдик педагогиканын ролу чоң [5; 8]. Окуу программаларын модернизациялоодо улуттук өзгөчөлүктөрдү, каада-салттарды жана тилди сактоо жана өнүктүрүү татаал маселелердин бири болуп саналат. Глобалдашуу шартында билим берүү стандарттарын унификациялоо коркунучу бар, бул маданий өзгөчөлүктүн жоголушуна алып келиши мүмкүн. Бардык эле мектептерде жана аймактарда элдик кол өнөрчүлүк, фольклор, салттуу ырым-жырымдар сыяктуу маданий компоненттерди киргизүү үчүн жетиштүү материалдык-техникалык база жана педагогикалык кадрлар бар эмес. Буга байланыштуу модернизация менен уникалдуу маданий баалуулуктарды сактоонун ортосунда тең салмактуулукту табуу зарылчылыгы келип чыгат.

12 жылдык билим берүү шартында гуманитардык сабактар өнүгүү келечеги.

1. Жаңы изилдөөлөр жана долбоорлор үчүн мүмкүнчүлүктөр:

Окуу программаларын кеңейтүү жана гуманитардык сабактарды тереңдетип окутуу үчүн шарттарды түзүү илимий изилдөөлөрдүн жана практикалык долбоорлордун өнүгүшүнө түрткү берет. Студенттер жана окумуштуулар тарых, тил, адабият, маданият таануу, этнография жана башка тармактарды камтыган сабактар аралык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алышат. Мисалы, улуттук каада-салттарды сактоо, тилдик мурастарды жана тарыхый эстеликтерди изилдөө боюнча долбоорлорду активдештирүү илимий ишмердүүлүктүн маанилүү багыты болуп калышы мүмкүн. Ошондой эле жаңы маалыматтык ресурстарды, электрондук архивдерди жана маалымат базаларын түзүүгө кызыгуу артууда, бул санариптик гуманитардык сабактардын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Негизги келечектер болуп илимий конференцияларды, басылмаларды, гранттык программаларды жана эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү саналат, бул илимий изилдөөлөрдүн деңгээлин жогорулатууга жана кыргыз гуманитардык илимин глобалдык илимий коомчулукка интеграциялоого мүмкүндүк берет.

2. Коомдун маданий жана улуттук өзүн-өзү аң-сезимине тийгизген таасири: 12 жылдык билим берүү системасын ишке ашыруу жаштардын күчтүү маданий жана улуттук өзүн-өзү аң-сезимин калыптандырууга өбөлгө түзөт. «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» унгу жолу жана «Кыргыз Жараны» концепциялары аркылуу тарыхты, тилди жана адабиятты тереңдетип үйрөнүү жаштарга өзүнүн ким экендигин, баалуулуктарын жана каада-салттарын жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Натыйжада мекенчилдиктин, жарандык жоопкерчиликти жана өз өлкөсү менен сыймыктануунун деңгээли жогорулайт. Бул улуттук жана эл аралык иштерге активдүү катышууга даяр, биримдиктүү жана маданий жактан бай коомду түзүүгө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, 12 жылдык билим берүүнүн алкагында гуманитардык илимдерди өнүктүрүү тилдик көп түрдүүлүктү бекемдөөгө, кыргыз маданиятын жана каада-салттарын сактоого жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, бул дүйнөлөшүү жана маданий чакырыктар шартында өзгөчө маанилүү.

Корутунду. 12 жылдык билим берүү реформасын ишке ашыруу өлкөнүн билим берүү системасын, айрыкча гуманитардык сабактар жаатында модернизациялоодогу маанилүү кадам болуп саналат. Реформанын жүрүшүндө программаларды жаңыртуу, педагогикалык кадрларды даярдоо, материалдык-техникалык жактан камсыздоо жана улуттук каада-салттарды сактоо менен байланышкан негизги көйгөйлөр аныкталды.

Кыйынчылыктарга карабастан, гуманитардык изилдөөлөрдү өнүктүрүү, жаштардын маданий жана улуттук аң-сезимин бекемдөө, ошондой эле атаандаштыкка жөндөмдүү жана гармониялуу өнүккөн инсанды калыптандыруу үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылууда. Жаңы шарттарда гуманитардык сабактарды өнүктүрүүнүн келечеги илимий долбоорлорду активдештирүүнү, дисциплиналар аралык изилдөөлөрдү кеңейтүүнү жана ата мекендик жетишкендиктерди глобалдык илимий процесстерге интеграциялоону билдирет. Маанилүү аспект – бул күчтүү улуттук аң-сезимди жана жарандык жоопкерчиликти калыптандырууга көмөктөшүүчү маданий мурасты сактоо жана өнүктүрүү. Реформаны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн комплекстүү мамиленин мааниси зор. Мында педагогдордун, окумуштуулардын, өкмөттүк эмес уюмдардын, мамлекеттик структуралардын жана жалпы коомдун өз ара аракеттенүүсүн камтыган комплекстүү мамилени колдонуу зарыл. Окуу программаларын модернизациялоону, педагогдордун кесиптик өнүгүүсүн, материалдык-техникалык базаны жаңылоону жана маданий баалуулуктарды сактоону камсыз кылуучу шарттарды түзүү маанилүү. Бардык кызыктар тараптардын координацияланган аракеттери менен гана реформанын натыйжалуулугун камсыз кылууга, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана жаштарды заманбап дүйнөнүн чакырыктарына даярдоого болот. Бул өнөктүк системалуу мамилени, узак мөөнөттүү стратегиялык пландоону жана натыйжаларды тынымсыз көзөмөлдөөнү талап кылат.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө Мыйзамы” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/112665/edition/46645/kg>
2. Дүйшеев Ж.А. Жогорку мектептеги коомдук сабактар / Ж.А. Дүйшеев // Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы Международной научно-практической онлайн-конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан: / Под общей редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Евразийский гуманитарный институт, 2021. – С. 68-70.
3. Дүйшеев Ж.А. Билим берүү тутумунда коомдук-гуманитардык сабактардын ээлеген орду / Ж.А. Дүйшеев // Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Market” Materials of the V International Scientific-Practical Conference, October 21-23, 2020. – Toronto, Canada, 2020. – Pp. 113-117.
4. Дүйшеев Ж.А. Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн окуучуну тарбиялоого таасири / Ж.А. Дүйшеев // 11-Эл аралык “Түрк дүйнөсүнүн социалдык билим-дер конгресси”, 10-16-июнь, 2013. – Стамбул, 2013.
5. Абдураимова З.С. Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсүндө элдик педагогиканын ролу / З.С. Абдураимова // Эл агартуу, 2024. – №3. – С. 40-43.
6. Бруне Д. Процесс образования / Д. Бруне. – М.: Просвещение, 1977. – С. 208.
7. Сияев Т.М. 5Е үлгүсү менен окутуунун методологиялык негиздери / Т.М. Сияев // Эл агартуу, 2025. – №5. – С. 71-75.
8. Мусалиева К.К. Этнопедагогика инсанды руханий-адеп-ахлактык тарбиялоонун каражаты катары / К.К. Мусалиева, А. Иманалиев // Эл агартуу. – Б., 2026. – №1. С. 70-77
9. Жумаева А.Э. 12 жылдык билим берүүдө компьютердик сабаттуулукту калыптандырууда GOOGLE FORM жана SOCRATIVE тиркемелеринин актуалдуулугу / А.Э. Жумаева // Эл агартуу. – Б., 2025. – №5. – С. 117-123.
10. Тайыр кызы Нургүл Медиадидактикалык каражаттар менен жасалма интеллект билим берүүдө колдонуу / Нургүл Тайыр кызы // Эл агартуу. – Б., 2025. – №5. – С. 95-104.

УДК:37022/11

Солодова О.О., Дононбаев Д.Б., Недугов Р.В.

Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н.Ельцина

ПЕДАГОГИКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Солодова О. О., Дононбаев Д. Б., Недугов Р. В.

Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДАГЫ ПЕДАГОГИКА: УЧУРДАГЫ АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ

Solodova O.O., Dononbaev D.B., Nedugov R.V.

Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N.Yeltsin

EDUCATION INSTITUTIONS: CURRENT STATE, PROBLEMS, AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и методологические основы педагогики высшей школы в условиях модернизации системы образования. Анализируются современные тенденции развития высшего образования, связанные с переходом к компетентностной модели подготовки специалистов, цифровизацией образовательной среды и внедрением инновационных педагогических технологий. Раскрываются особенности организации образовательного процесса в вузе, роль активных и интерактивных методов обучения, а также значение самостоятельной работы студентов в формировании профессиональных компетенций. Особое внимание уделяется трансформации роли преподавателя в условиях цифровой образовательной среды, его новым профессиональным функциям и требованиям к педагогической компетентности. Рассматриваются ключевые проблемы современного высшего образования, включая несоответствие образовательных программ требованиям рынка труда, недостаточную практико-ориентированность обучения, перегруженность учебных планов и проблемы цифровой инфраструктуры. Обоснованы перспективные направления развития педагогики высшей школы, связанные с внедрением гибких образовательных траекторий, развитием системы непрерывного образования, интеграцией науки и практики, а также использованием цифровых и интеллектуальных технологий. Сделан вывод о необходимости комплексной модернизации педагогического процесса в вузах с учётом современных социально-экономических и технологических условий.

Ключевые слова: педагогика высшей школы, компетентностный подход, инновационные технологии, цифровизация образования, преподаватель вуза, модернизация образования.

Аннотация. Макалада жогорку окуу жайлардагы педагогиканын теориялык жана

методологиялык негиздери билим берүү системасын модернизациялоо шартында каралат. Жогорку билим берүүнүн өнүгүшүнүн заманбап тенденциялары, анын ичинде компетенттүүлүккө негизделген окутуу моделине өтүү, билим берүү чөйрөсүн санариптештирүү жана инновациялык педагогикалык технологияларды киргизүү талданат. Университеттеги окуу процессин уюштуруунун өзгөчөлүктөрү, активдүү жана интерактивдүү окутуу методдорунун ролу, ошондой эле студенттердин өз алдынча ишинин кесиптик компетенцияларды калыптандыруудагы мааниси ачылат. Санариптик билим берүү чөйрөсүндө окутуучунун ролунун өзгөрүшүнө, анын жаңы кесиптик функцияларына жана педагогикалык компетенттүүлүккө коюлган талаптарга өзгөчө көңүл бурулат. Заманбап жогорку билим берүүнүн негизги көйгөйлөрү, атап айтканда билим берүү программаларынын эмгек рыногунун талаптарына шайкеш келбеши, практикалык багыттын жетишсиздиги, окуу пландарынын ашыкча жүктөлүшү жана санариптик инфраструктура маселелери каралат. Жогорку билим берүүнүн педагогикасын өнүктүрүүнүн келечектүү багыттары, анын ичинде ийкемдүү билим берүү траекторияларын киргизүү, өмүр бою билим алуу системасын өнүктүрүү, илим менен практиканы интеграциялоо жана санариптик технологияларды колдонуу негизделет.

Түйүндүү сөздөр: жогорку билим берүүнүн педагогикасы, компетенттүүлүк ыкмасы, инновациялык технологиялар, санариптик билим берүү, университет окутуучусу, модернизация.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of higher education pedagogy in the context of modernization of the educational system. It analyzes current trends in the development of higher education, including the transition to a competence-based model of specialist training, digitalization of the educational environment,

and the introduction of innovative pedagogical the study reveals the specifics of organizing the educational technologies. process at universities, the role of active and interactive teaching methods, and the importance of students' independent work in developing professional competencies. Special attention is given to the transformation of the teacher's role in a digital learning environment, new professional functions, and requirements for pedagogical competence .The article also addresses key problems of modern higher education, such as the mismatch between educational programs and labor market demands, insufficient practical orientation, overloaded curricula, and

challenges related to digital infrastructure, directions for the development of higher education pedagogy are substantiated, including flexible learning pathways, lifelong education systems, integration of science and practice, and the use of digital and intelligent technologies .The conclusion emphasizes the need for comprehensive modernization of the pedagogical process in universities in accordance with contemporary socio-economic and technological conditions.

Keywords: *higher education pedagogy, competence-based approach, innovative technologies, digitalization of education, university teacher, modernization of education.*

Введение. Современная система высшего образования находится в состоянии глубоких структурных преобразований, обусловленных глобализацией, развитием цифровых технологий и изменениями социально-экономических условий. В этих условиях педагогика высшей школы приобретает особую значимость как научная основа организации образовательного процесса.

Переход к компетентностной модели образования требует пересмотра традиционных методов обучения, усиления практической направленности подготовки и внедрения инновационных технологий. Одновременно возрастает значение цифровизации образовательной среды, обеспечивающей гибкость и доступность обучения.

Целью настоящей статьи является комплексный анализ современного состояния педагогики в высших учебных заведениях, выявление ключевых проблем и определение перспектив её развития [1, с.15–38; 5, с.10–33].

1. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИКИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Педагогика высшей школы представляет собой отрасль педагогической науки, изучающую закономерности обучения, воспитания и профессиональной подготовки студентов. Её специфика обусловлена особенностями взрослой аудитории, профессиональной направленностью обучения и интеграцией науки и образования [1, с.15–38, 2, с.22–45; 7, с.34–57].

Основными принципами педагогики высшей школы являются: научность; системность; профессиональная направленность; гуманизация образования; интеграция теории и практики.

Современная педагогика ориентирована на формирование компетентной, социально ответственной и профессионально мобильной личности [1, с.15–38; 9, с.21–42].

2. КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Компетентностный подход рассматривается как ведущая парадигма современного высшего образования. Его сущность заключается в ориентации на результаты обучения, выраженные в сформированных компетенциях. Более подробно вопросы компетенции и видов компетенций рассматриваются в научной статье Б. К. Оторбаева [14].

Компетенции включают:

- профессиональные [9, с.21–42];
- общекультурные [3, с.12–30];
- коммуникативные [11, с.30–55];
- цифровые [4, с.5–28];
- исследовательские [12, с.12–40].

Реализация данного подхода требует:

- обновления образовательных стандартов [5, с.10–33];
- пересмотра содержания дисциплин [6, с.14–50];
- внедрения практико-ориентированных методов [11, с.30–55];
- использования современных форм оценки знаний [12, с.12–40].

Компетентностная модель обеспечивает подготовку выпускника, способного адаптироваться к быстро меняющимся условиям профессиональной деятельности [3, с.12–30; 9, с.21–42].

3. ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ.

Внедрение инновационных технологий является необходимым условием повышения качества подготовки специалистов.

3.1. Активные методы обучения. Проблемное обучение стимулирует развитие аналитического мышления. Проектный метод формирует навыки самостоятельной деятельности и командной работы. Кейс-технологии моделируют реальные профессиональные ситуации и способствуют принятию управленческих решений [7, с.34–57].

3.2. Смешанное и дистанционное обучение. Смешанное обучение сочетает традиционные формы занятий с цифровыми ресурсами. Дистанционные технологии обеспечивают доступность образования и индивидуализацию обучения [4, с.5–28].

Преимущества данных форм:

- гибкость [4, с.5–28];
- персонализация [6, с.14–50];
- развитие самостоятельности [11, с.30–55];
- расширение образовательного пространства [12, с.12–40].

3.3. Оценка эффективности инноваций в педагогике. Оценка эффективности педагогических инноваций является ключевым этапом их внедрения и распространения. Любая инновация в образовательном процессе — будь то новая методика обучения, технология, форма организации занятий или система оценки — должна быть не только внедрена, но и тщательно проанализирована с точки зрения ее результативности. Без объективной оценки невозможно определить, достигнуты ли поставленные цели, улучшилось ли качество образования и оправданы ли затраты времени, ресурсов и усилий преподавателей.

Цели оценки эффективности инноваций. Основной целью оценки является определение того, насколько внедрённое нововведение способствует улучшению образовательного процесса. В педагогической практике выделяют несколько ключевых задач оценки эффективности инноваций:

- определение степени достижения образовательных целей;
- выявление изменений в уровне знаний, умений и навыков студентов;
- анализ влияния инновации на мотивацию и вовлеченность обучающихся;
- оценка удобства и практической применимости новой технологии;
- выявление трудностей и барьеров при внедрении инновации.

Оценка позволяет не только определить успешность нововведения, но и скорректировать его содержание, формы и методы применения.

Критерии эффективности педагогических инноваций. Для объективной оценки инноваций используются определённые критерии. Наиболее распространёнными являются следующие:

Педагогическая результативность. Оценивается уровень усвоения учебного материала, качество знаний, сформированность компетенций, практических умений и навыков.

Мотивационный критерий. Анализируется изменение интереса студентов к занятиям, их активность, самостоятельность, участие в обсуждениях, проектах и практических заданиях.

Психологический комфорт. Определяется уровень эмоционального благополучия студентов, снижение тревожности, формирование положительного отношения к учебному процессу.

Организационная эффективность. Оценивается удобство использования инновации для преподавателя, рациональность затрат времени, ресурсов и усилий.

Социальный эффект. Рассматривается влияние инновации на коммуникативные навыки, командную работу, культуру взаимодействия и общую образовательную среду.

Методы оценки эффективности инноваций. Для получения объективных данных используются различные методы педагогической диагностики:

- *Педагогическое наблюдение.* Позволяет выявить изменения в поведении студентов, уровне активности и взаимодействии на занятиях.

- *Анкетирование и опросы.* Помогают определить отношение студентов и преподавателей к внедрённой инновации, уровень удовлетворённости и восприятия нововведения.

- *Тестирование и контрольные работы.* Используются для сравнения уровня знаний до и после внедрения инновации.

- *Анализ учебных достижений.* Сравняются оценки, результаты экзаменов, зачётов, практических заданий.

- *Экспертная оценка.* Включает мнение специалистов, методистов, преподавателей, участвующих в апробации инновации.

- *Этапы оценки эффективности инновации*

Оценка проводится поэтапно:

- *Диагностический этап.* Определяется исходный уровень знаний, мотивации и навыков студентов до внедрения инновации.

- *Формирующий этап.* Проводится внедрение инновации и текущий мониторинг ее воздействия.

- *Контрольный этап.* Сравняются результаты до и после внедрения инновации, анализируются количественные и качественные показатели.

- *Количественные и качественные показатели.*

Оценка эффективности должна сочетать два типа показателей:

Количественные:

- средний балл студентов;
- процент успеваемости;
- результаты тестов;
- количество выполненных заданий.

Качественные:

- уровень интереса к предмету;
- степень самостоятельности студентов;
- качество выполнения практических заданий;
- развитие коммуникативных навыков.

Практический пример оценки инновации.

Например, при внедрении упражнения «Эмоциональный компас» в учебный процесс можно использовать следующую схему оценки:

- до начала занятий проводится анкетирование уровня эмоциональной осознанности студентов;
- в течение семестра осуществляется наблюдение за их реакциями, поведением и взаимодействием;
- после завершения курса проводится повторная диагностика;
- результаты сравниваются и анализируются.

Если отмечается снижение конфликтности, повышение уверенности, улучшение взаимодействия в группе и рост учебной активности, можно говорить о положительном эффекте инновации.

Значение оценки эффективности инноваций.

Систематическая оценка педагогических инноваций позволяет:

- повышать качество образования;
- корректировать образовательные технологии;
- распространять успешный опыт;
- предотвращать неэффективные или неподходящие нововведения;
- обосновывать необходимость изменений в образовательной практике.

Таким образом, оценка эффективности инноваций является неотъемлемой частью современного педагогического процесса. Она обеспечивает научную обоснованность нововведений, способствует повышению качества обучения и формированию профессиональных компетенций студентов.

4. ЦЕЛИ И ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА.

Организация образовательного процесса начинается с определения целей обучения. В современных вузах цели формулируются в контексте компетентностного подхода, который ориентирован не только на передачу знаний, но и на формирование практических навыков, профессионального мышления и способности к самостоятельной деятельности.

К основным принципам организации образовательного процесса относятся: научность; системность и последовательность; доступность; активность обучающихся; индивидуализация и дифференциация; практико-ориентированность; интеграция инновационных технологий.

Особое значение имеет принцип активности, согласно которому студент становится не пассивным слушателем, а активным участником образовательного процесса. В условиях инновационного обучения роль преподавателя трансформируется: он выступает не только источником знаний, но и организатором, модератором, наставником.

4.1. Формы организации учебной деятельности. Формы организации образовательного процесса определяют структуру взаимодействия преподавателя и студентов. В вузе традиционно выделяются следующие формы:

Лекционные занятия. Современная лекция трансформируется в интерактивную форму: используются презентации, видеоматериалы, проблемные вопросы, элементы дискуссии.

Семинарские и практические занятия. Предполагают активное участие студентов: обсуждения, анализ кейсов, решение профессиональных задач.

Лабораторные работы. Направлены на формирование практических навыков и применение теоретических знаний.

Самостоятельная работа студентов. Является важной составляющей образовательного процесса и включает подготовку проектов, рефератов, исследовательских работ.

Проектная деятельность. Позволяет интегрировать знания из разных дисциплин и формировать исследовательские и аналитические навыки.

Инновационный подход предполагает активное использование смешанного обучения, цифровых платформ и интерактивных технологий.

4.2. Методы и технологии обучения. Организация образовательного процесса невозможна без выбора адекватных методов обучения. В условиях модернизации образования широко применяются: проблемное обучение; кейс-метод; проектный метод; модульное обучение; дистанционные образовательные технологии; игровые технологии; рефлексивные практики.

Использование данных методов способствует развитию критического мышления, самостоятельности и профессиональной компетентности студентов.

4.3. Планирование и структурирование учебного процесса.

Планирование включает:

- разработку рабочей программы дисциплины;
- определение тематики занятий;
- распределение учебных часов;
- выбор форм контроля;
- определение критериев оценивания.

В условиях инноваций планирование становится более гибким. Важную роль играет модульная структура курса, позволяющая адаптировать содержание к уровню подготовки студентов.

Структурирование учебного занятия обычно включает:

- Мотивационный этап
- Изучение нового материала
- Практическую деятельность
- Рефлексию
- Контроль и оценку результатов

Такой подход обеспечивает логическую завершенность и системность обучения.

5. ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА И ЦИФРОВИЗАЦИЯ.

Современная организация образовательного процесса невозможна без формирования цифровой образовательной среды. Используются: электронные образовательные платформы; мультимедийные средства обучения; онлайн-курсы; виртуальные лаборатории; интерактивные сервисы.

Цифровизация расширяет возможности доступа к информации, обеспечивает гибкость обучения и индивидуализацию образовательной траектории.

Контроль и обратная связь. Эффективная организация образовательного процесса предполагает постоянную обратную связь. Контроль выполняет не только оценочную, но и развивающую функцию.

Формы контроля: текущий; промежуточный; итоговый; формирующий контроль; самооценка. Обратная связь позволяет своевременно корректировать учебный процесс, устранять пробелы в знаниях и повышать мотивацию студентов.

Роль преподавателя. Преподаватель: организатор, наставник, модератор [13, с.15–32; 7, с.34–57]. Требуется: цифровая компетентность, педагогическое мастерство, инновационная активность. Проблемы: высокая нагрузка, выгорание, необходимость постоянного профессионального развития.

Проблемы и перспективы развития. Развитие педагогических инноваций является необходимым условием модернизации системы образования. Однако процесс внедрения нововведений в образовательную практику сопровождается рядом трудностей и противоречий. Анализ проблем и перспектив позволяет определить направления дальнейшего совершенствования педагогического процесса и повысить эффективность образовательных реформ.

5.1. Основные проблемы внедрения педагогических инноваций. Несмотря на активное внедрение новых технологий и методов обучения, образовательные учреждения сталкиваются с рядом системных проблем.

1. Недостаточная готовность преподавателей к инновациям

Одной из главных проблем является психологическая и профессиональная неготовность части преподавателей к внедрению новых технологий. Многие педагоги привыкли к традиционным формам обучения и испытывают трудности при переходе к интерактивным, цифровым и компетентностно-ориентированным методам.

Причины: отсутствие системной подготовки по инновационным методикам; недостаток курсов повышения квалификации; страх перед новыми технологиями; высокая учебная нагрузка.

2. Недостаточная материально-техническая база

Для внедрения современных образовательных технологий необходимы технические ресурсы: компьютеры, мультимедийное оборудование, стабильный интернет, специализированные программы. Во многих образовательных учреждениях эти условия либо отсутствуют, либо находятся на недостаточном уровне.

3. Формальный подход к внедрению инноваций

Иногда инновации внедряются формально — «для отчётности», без глубокого понимания их сущности. В таких случаях новые технологии используются эпизодически и не оказывают реального влияния на качество обучения.

4. Перегруженность учебных программ

Большой объём учебного материала не оставляет времени на использование активных и инновационных методов обучения. Преподаватели вынуждены ориентироваться на передачу информации, а не на развитие компетенций.

5. Недостаточная мотивация участников образовательного процесса

Внедрение инноваций требует активного участия как преподавателей, так и студентов. Однако: преподаватели не всегда получают стимулирование за инновационную

деятельность; студенты не всегда готовы к самостоятельной работе и активным формам обучения.

6. Отсутствие единой системы оценки инноваций

Во многих образовательных учреждениях отсутствуют чёткие критерии и механизмы оценки эффективности внедрённых инноваций, что затрудняет их анализ и совершенствование.

Социально-педагогические противоречия современного образования. Современное образование развивается в условиях ряда противоречий: между традиционной системой обучения и требованиями цифрового общества; между объёмом информации и возможностями её усвоения; между необходимостью индивидуального подхода и массовым характером образования; между потребностями рынка труда и содержанием образовательных программ.

Эти противоречия стимулируют поиск новых педагогических решений и формируют основу для инновационного развития.

6. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ

Несмотря на существующие трудности, современное образование обладает значительным потенциалом для инновационного развития.

1. Цифровизация образовательного процесса

Широкое внедрение цифровых технологий открывает новые возможности:

- дистанционное обучение;
- онлайн-курсы;
- виртуальные лаборатории;
- интерактивные платформы.

Цифровая среда позволяет сделать обучение более гибким, доступным и индивидуализированным.

2. Развитие компетентностного подхода

В образовательной практике всё большее значение приобретает формирование профессиональных и универсальных компетенций:

- критическое мышление;
- коммуникативные навыки;
- способность к самообразованию;
- командная работа.

3. Индивидуализация образовательных траекторий

Перспективным направлением является создание условий для формирования индивидуального образовательного маршрута каждого студента. Это возможно благодаря:

- модульным программам;
- выборным дисциплинам;
- онлайн-курсам;
- гибким формам контроля.

4. Интеграция образования, науки и практики

Современное образование ориентируется на тесную связь с профессиональной деятельностью. Это проявляется в:

- проектном обучении;
- стажировках;
- участии студентов в научных исследованиях;
- сотрудничестве вузов с работодателями.

5. Повышение квалификации преподавателей

Перспективой развития является создание систем непрерывного профессионального развития педагогов:

- курсы повышения квалификации;
- методические семинары;
- стажировки;
- участие в научных и инновационных проектах.

6. Развитие педагогических исследований и экспериментов

Педагогические инновации требуют научного обоснования. Поэтому важным направлением является:

- проведение педагогических экспериментов;
- разработка новых методик;
- анализ эффективности образовательных технологий.

6.2. *Условия успешного внедрения инноваций.* Для эффективного развития педагогических инноваций необходимо создание определённых условий:

- поддержка со стороны руководства образовательных учреждений;
- наличие современной материально-технической базы;
- системное повышение квалификации преподавателей;
- разработка чётких критериев оценки инноваций;
- создание благоприятного психологического климата в коллективе;
- стимулирование инновационной деятельности педагогов.

Выводы. Проведённый анализ проблемы внедрения педагогических инноваций в образовательный процесс позволяет сформулировать следующие выводы. Во-первых, современное образование развивается в условиях глобальных социально-экономических и технологических изменений, что обуславливает необходимость модернизации традиционной системы обучения. Педагогические инновации выступают важнейшим инструментом повышения качества подготовки специалистов, обеспечивая переход от передачи знаний к формированию профессиональных компетенций, критического мышления и способности к самообразованию.

Во-вторых, эффективность инновационной деятельности во многом определяется научной обоснованностью, системностью и целенаправленностью её внедрения. Инновации должны быть интегрированы в структуру образовательного процесса, включать чёткое планирование, продуманную организацию учебной деятельности, современные методы обучения и объективную систему оценки результатов.

В-третьих, организация образовательного процесса в условиях инновационного развития предполагает изменение роли преподавателя и обучающегося. Преподаватель выступает организатором, наставником и модератором учебной деятельности, а студент становится активным субъектом обучения. Использование интерактивных методов, проектной деятельности, цифровых технологий и рефлексивных практик способствует повышению мотивации и формированию устойчивых профессиональных навыков.

В-четвёртых, оценка эффективности педагогических инноваций должна носить комплексный характер и включать количественные и качественные показатели. Применение таких методов, как педагогический эксперимент, тестирование, анкетирование, наблюдение и экспертная оценка, позволяет получить объективные данные

о результативности внедрённых нововведений и своевременно корректировать образовательный процесс.

В-пятых, выявлены основные проблемы инновационного развития образования: недостаточная готовность преподавателей к внедрению новых технологий, ограниченность материально-технических ресурсов, формальный подход к реализации инноваций и отсутствие системной оценки их эффективности. Решение данных проблем возможно при условии повышения квалификации педагогических кадров, совершенствования нормативно-методической базы и создания благоприятной инновационной среды в образовательных учреждениях.

В перспективе развитие педагогических инноваций будет связано с дальнейшей цифровизацией образовательного пространства, индивидуализацией обучения, интеграцией образования, науки и практики, а также усилением компетентностной направленности подготовки специалистов. Комплексное и системное внедрение инновационных подходов позволит повысить качество образовательного процесса и обеспечить подготовку конкурентоспособных выпускников, отвечающих требованиям современного общества и рынка труда.

Таким образом, педагогические инновации являются не временной тенденцией, а стратегическим направлением развития высшего образования, требующим научного осмысления, методического сопровождения и практической реализации на всех уровнях образовательной системы.

Литература:

1. Андреев В.И. Педагогика высшей школы / В.И. Андреев. — М.: Академия, 2018. — С. 15–38, 54–76.
2. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования / С.Д. Смирнов. — М.: Аспект Пресс, 2019. — С. 22–45, 67–89.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. — 2020. — №3. — С. 12–30.
4. Роберт И.В. Цифровизация образования: тенденции и перспективы / И.В. Роберт. — М., 2021. — С. 5–28, 45–60.
5. Болонский процесс и модернизация высшего образования / Под ред. Н.А. Селезневой. — М., 2017. — С. 10–33, 48–65.
6. Полат Е.С. Новые педагогические технологии / Е.С. Полат. — М., 2019. — С. 14–50, 72–90.
7. Каган М.С. Педагогика высшей школы: теория и практика / М.С. Каган. — СПб.: Питер, 2020. — С. 34–57, 80–102.
8. Фролова Т.В. Инновационные методы обучения в вузе / Т.В. Фролова // Вестник педагогики. — 2021. — №2. — С. 18–36.
9. Михайлова Л.П. Компетентностный подход в образовании / Л.П. Михайлова. — М.: Изд-во Юрайт, 2020. — С. 21–42, 65–88.
10. Масамиров Б.С. О сущности понятий «компетенция» и «компетентность» в системе образования / Б.С. Масамиров // Эл агартуу. — Б.: — 2021. №2. — 48 с.
11. Иванов А.В. Цифровизация образования: опыт и перспективы / А.В. Иванов // Педагогическое образование. — 2022. — №1. — С. 7–25.
12. Никифорова Е.С. Методы активного обучения в вузе / Е.С. Никифорова. — М., 2019. — С. 30–55, 78–95.
13. Петренко В.А. Современные образовательные технологии / В.А. Петренко. — М.: Просвещение, 2020. — С. 12–40, 61–83.
14. Оторбаев Б. Компетенция, компетенциялардын түрлөрү, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өзөктүк компетенциялар негизинде өнүктүрүү / Б.Оторбаев // Эл агартуу. — Б., 2020. — №11-12. — С. 6-12

УДК 8.82.091.1

Жусупов Б.М.

Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева

**ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ И СЮЖЕТНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ:
К МЕТОДИКЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ УСТНЫХ ВЕРСИЙ**

Жусупов Б.М.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

**ЭПИКАЛЫК ФОРМУЛАЛАР ЖАНА СЮЖЕТТИК ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО:
ООЗЕКИ ВЕРСИЯЛАРДЫ САЛЫШТЫРМА ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫНА
КАРАЙ**

Zhusupov B.M.

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**EPIC FORMULA AND PLOT TRANSFORMATION:
TOWARD A METHODOLOGY FOR THE COMPARATIVE STUDY
OF ORAL VERSIONS**

Аннотация. В статье рассматриваются методологические основы сопоставительного анализа вариантов эпического сказания на материале «Камбар-батыр» и других образцов тюркской устной традиции. Теоретическую базу исследования составляют концепция формулы Милман Пэрри и Альберт Бейтс Лорд, а также подходы отечественных фольклористов к проблеме «общих мест». Показано, что сопоставительный метод, апробированный в трудах М. Пэрри и А. Б. Лорда, сохраняет высокую эвристическую ценность при анализе многократно зафиксированных версий одного и того же сказания. Объектом анализа являются три варианта исполнения сказания «Камбар-батыр», записанные в разные периоды и в различных коммуникативных условиях. Исследование проводится по ряду параметров: сюжетно-композиционные изменения, трансформация сюжетобразующих мотивов, тематическая динамика, формульные вариации, поэтическая синонимия, лексико-грамматические и фонетические сдвиги. Особое внимание уделяется соотношению устойчивых («типовых») мест и переходных фрагментов, а также механизмам их сокращения, расширения, контаминации и обновления. В результате установлено, что так называемые «общие места» не являются неизменным структурным ядром эпического текста. Они подвержены редукции, стилистической трансформации и частичной замене под влиянием памяти сказителя, историко-культурного контекста и коммуникативной ситуации исполнения. Делается вывод о необходимости пересмотра представлений об абсолютной устойчивости формульных комплексов, а также о продуктивности комплексного текстологического подхода к изучению вариативности устной эпической традиции.

Ключевые слова: эпос, «Камбар-батыр», сопоставительный анализ, формульная теория, общие места, вариативность, устная традиция, текстология.

Аннотация: Макалада «Камбар-баатыр» эпикалык жомогунун материалдарына жана түрк оозеки салтынын башка үлгүлөрүнө негизделген эпикалык дастандын варианттарын салыштырма-типологиялык талдоо үчүн методологиялык негиздер каралат. Изилдөөнүн теориялык негизин М. Пэрри менен А. Б. Лорддун формулдук концепциясы, ошондой эле орус фольклористтеринин «жалпы жерлер» маселесине болгон мамилеси түзөт. М.Пэрри менен А.Б.Лорддун эмгектеринде сыналган салыштырма метод бир эпостун бир нече вариантын талдоодо жогорку эвристикалык маанини сактай тургандыгы көрсөтүлгөн. Талдоо объектиси болуп «Камбар-баатыр» эпосунун ар кайсы мезгилде жана ар кандай коммуникативдик шарттарда жазылган үч варианты саналат. Изилдөө бир катар параметрлер боюнча жүргүзүлөт: сюжеттик жана композициялык өзгөрүүлөр, сюжет түзүүчү мотивдердин трансформациясы, тематикалык динамика, формулдук вариациялар, поэтикалык синонимия, лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык жылыштар. Туруктуу («типтүү») эпизоддор менен өткөөл фрагменттердин ортосундагы өз ара байланышка, ошондой эле аларды азайтуу, кеңейтүү, булгануу жана жаңылануу механизмдерине өзгөчө көңүл бурулат. Натыйжада «типтүү жерлер» деп аталгандар эпикалык тексттин өзгөрбөс структуралык өзөгүн түзбөй тургандыгы аныкталган. Алар айтуучунун эс-тутумунун, тарыхый-маданий контексттин, аткаруунун коммуникативдик кырдаалынын таасири астында редукцияга, стилдик трансформацияга, жарым-жартылай алмаштырууга дуушар болот. Формулалык комплекстердин абсолюттук туруктуулугу

жана оозеки эпикалык салттын өзгөрмөлүүлүгүн изилдөөгө комплекстүү текстологиялык мамиленин өндүрүмдүүлүгү жөнүндөгү ойлорду кайра карап чыгуу зарылчылыгы жөнүндө тыянак чыгарылат.

Түйүндүү сөздөр: эпос, «Камбар-батыр», салыштырмалуу талдоо, формулдук теория, туруктуу (типтүү) эпизоддор, вариативдүүлүк, оозеки салт, текстология.

Abstract. The article examines the methodological foundations of the comparative analysis of epic narrative variants based on *Kambar-batyr* and other examples of the Turkic oral tradition. The theoretical framework of the study is grounded in the theory of formulaicity developed by Milman Parry and Albert Bates Lord, as well as in the approaches of national folklorists to the problem of «common places». It is demonstrated that the comparative method, tested in the works of Milman Parry and Albert B. Lord, retains strong heuristic value in the analysis of multiple recorded versions of the same epic narrative. The object of analysis comprises three recorded performances of *Kambar-batyr*, documented in different periods and under varying communicative conditions. The research

is conducted according to a range of parameters: plot and compositional changes, transformations of plot-forming motifs, thematic dynamics, formulaic variations, poetic synonymy, and lexical, grammatical, and phonetic shifts. Particular attention is given to the correlation between stable («typical») passages and transitional fragments, as well as to the mechanisms of their reduction, expansion, contamination, and renewal. The findings show that the so-called «common places» do not constitute an immutable structural core of the epic text. They are subject to reduction, stylistic transformation, and partial substitution under the influence of the performer's memory, historical and cultural context, and the communicative situation of performance. The study concludes that the notion of the absolute stability of formulaic complexes requires reconsideration and that a comprehensive textological approach remains productive for investigating variability within the oral epic tradition.

Key words: *epic, Kambar-batyr, comparative analysis, formulaic theory, common places, variability, oral tradition, textology.*

В текстологии и эпосоведении сопоставительный метод признан наиболее эффективным для изучения фольклора. Исследования М.Пэрри, А.Б.Лорда и А.Амзулеску доказали его ценность при анализе многократных записей эпических певцов. Изданные ими многотомные сборники позволяют детально проследить процесс варьирования сказаний [1, с. 37]. К сожалению, у нас подобные опыты не осуществляются.

Методика включает дешифровку текстов, записанных в разное время, и их последующее сравнение. Классическим примером служит работа А. Б. Лорда: он сопоставил отрывки сказаний сербского гуслера с разницей в 15 лет, используя графики для демонстрации устойчивости формул и тем. К сожалению, подобные глубокие сопоставительные опыты в нашей практике пока не проводятся [2, с. 76]. Далее сравниваются их темы. В виде графики приводятся зачины шести текстов одного и того же сказания, записанных из уст сказителя из Герцеговины Петара Видича, и еще одного варианта с фонографа [2, с. 88–93].

Метод А. Б. Лорда наглядно фиксирует тематические изменения в версиях одного сказителя через многорядные столбцы. Анализ формул и тем выявляет трансформацию строф, расширение изобразительных средств и добавление деталей. Такой подход позволяет проследить контаминацию сюжетов, пропуски или замену эпизодов в рамках живой эпической традиции, сохраняющей гармонию формы [2, с. 141].

Результаты исследования. Исследованы три версии сказания «Бегей-батыр» в исполнении Ж. Елеусинова, записанные с разным интервалом (17 дней и 5 лет) и составом слушателей. Сопоставительный анализ по методу «от частного к общему» позволил изучить динамику текста. Применялись апробированные методики для выявления устойчивости и вариативности эпического произведения в зависимости от условий перформанса:

- сюжетные изменения;
- композиционные изменения;

- изменения в сюжетобразующем мотиве;
- тематические изменения;
- соответствия типовых «общих» мест;
- объединенные места (контаминация);
- формульные изменения;
- соответствия и несоответствия в поэтической синонимике.

Все это рассматривается в четырех уровнях измененности, по степени:

- а) сохранения;
- б) расширения;
- в) добавления заново;
- г) отклонения и распада.

Данные методы классифицируются по нескольким уровням:

- *сюжет и композиция*: различия в темах, контаминация, альтернативные ходы, перестановки и пересказ вместо пения.

- *Исполнение*: «сказительская синкопа» (пропуски из-за забывчивости или настроения), импровизация, использование пауз и смена лица повествователя.

- *Текстура и форма*: отступления от формул, изменение метрики, варьирование количества строк и строф, лексические и фонетические трансформации.

- *Стиль*: динамика эпических сравнений, замена союзов и фразеологизмов, специфика прямой речи и использование служебных слов.

Эти уровни позволяют детально анализировать механизмы вариативности и трансформации эпического текста в процессе его живого бытования.

В мировом эпосоведении понятие «общие места» интерпретируется по-разному. По классификации А. Булдыбаева, который специально занимался этим вопросом [3], у Е.М.Мелетинского они определены как «общие места» [4], у Ю. Смирнова – как «уподобляющие описания» [5], у К.Садыкова – «устойчивые фразы» [6], В.В.Илларионов же называет их «суммой нескольких формул» [7]. А.И.Уланов предлагает встречаемую в двух вариантах сказания идентичную строку назвать «типическим местом» [8]. А.Булдыбаев предлагает считать устойчивые строки казахского эпоса (описания коня, батыра, красавицы) «типичными общими местами», кочующими из сказания в сказание: «На веки словно ложится снег, / На ресницах застывает лед»; красавицы-героини: «На чёрную землю падает снег, / Смотри на порошу и на моё белоснежное тело...»; описание скакуна: «Копытами не касаясь земли, / На горы и камни взбирается он» и др. [3, с. 86-87].

А.Ф.Гильфердинг разделил былинный текст на «устойчивые» и «переходящие» места. Одни сказители воспроизводят фрагменты дословно (автономные общие места), другие – запоминают лишь канву. Во втором случае певец каждый раз варьирует язык и объем куплетов, фактически перепевая произведение заново, что превращает текст в систему «переходящих» мест [9, с. 144].

Б.Н.Путилов, относясь критически к сказанному, указывал, что отмеченные «устойчивые» и «переходящие» места не имеют строгого разграничения; вопрос о том, относил ли исследователь к «общим местам» весь свод эпических формул или часть этих формул, остаётся открытым [9, с. 145].

В своё время профессор Н.С.Смирнова, исследовавшая сказание «Камбар-батыр», «общими местами» в версии А. Диваева назвала: сборы батыра на охоту, испрашивание

помощи от духов предков, описание его доспехов, боевого коня и его скача, некоторые поединки героя, картины схватки, сбор батыра в поход, прощание с народом и сородичами, разговор батыра с боевым конем [10, с. 276–287]. Ж. Ракышева такие места, как обращение Назым к Камбару, сватовская речь Келмембета, а также прощание батыра с народом и матерью в структуре сказания «Камбар», причисляет к устойчивым картинам, встречающимся во всех вариантах [11, с. 14]. Хотя данное мнение приведено как доказательство полистадиальности эпоса, можно заметить его косвенную причастность к «общим местам».

Опираясь на теорию Гильфердинга, в сказании «Камбар-батыр» выделено восемь «устойчивых мест»: от сбора на охоту и молитвы до прощания с народом и финальных сражений. Сравнительный анализ «Варианта-1957» и версии Калдаша через таблицу наглядно фиксирует текстовые соответствия, пропуски и лакуны, демонстрируя динамику эпической традиции в разных исполнениях:

«Вариант-1957»	«Калдаш-1»
1-й эпизод. Сбор батыра на охоту	
1а. Дав коню вороному Лыске корм, На нем каждый день скакал. Сказав, что у Камбара тулпар есть, Слух прошел по Алашу.	
5 «Ты бедняк», – если кто говорил, Не мстил тому батыр. Выезженному скакуну Когда давал выстояться, С летящей птицей состязался,	
10 Как вихрь, пыль поднимал, Как спущенная стрела мчался, Делал близким путь далекий. Из серебра надев ошейник, Взяв борзую собаку,	
15 Камбар выехал на охоту.	
16. На выстойку коня поставил, Вороного Лыски-тулпара Отпустил батыр повод, Привязал, засыпал корм – изюма.	16. Не сходя, как снег, С утра до вечера скакал он, Объезженный конь, на воздухе, Вихрем неся, скакал он,
5 Ноги спутал коню Путами из чистого шелка. Люди дивились, видя Из серебра застежки на путах. А у стремян нет шерсти,	5 Поотбил о камни копыта, В своем поту утопал конь, Уложив гриву, разгладив, ох, ох, Расчесал хвост.
10 Начисто голая кожа коня, Исхудал, отощал Лыска. Его веки слиплись, как снег. С утра до вечера с коня не сходил, Неважной была уж посадка.	
15 Вихрем неся, скакал он; Поотбил о камни копыта, В своем поту утопал конь, Уложив гриву гребнем, Расчесал хвост,	
20 Подхвостник из золота подвесив, Конский набор изготовил. Из кожи куралай Надел тулуп-тайжаки. Как стрела, что в лук вложили,	
25 Сел на тулпара крепко.	Ай, из кожи куралай Надел тулуп-тайжаки. Как стрела, что в лук вложили,

[illegible]

Если примешь ты мое слово. 5 Соколу с золотыми когтями Дать схватить приехал я На озере гусей твоих, уток. На твою красную алтайскую лису Пустить задумал я 10 Мою крылатую скакунью-борзую. Прошу белую юрту расставить, Незаселенные твои луга, болота. Послал меня правитель с приказом, С этого места не сойду, 15 Пока что ищу – не найду». [789–803]	А, богач, если примешь ты мое слово. ----- ----- ----- На твою красную алтайскую лису Пустить задумал я 10 Мою крылатую скакунью-борзую. Ай, еще пришел просить твои пастбища, Незаселенные твои луга, болота. ----- С этого места не сойду я, 15 Пока что ищу – не найду». [580–589]
5-й эпизод. Подготовка батыра к походу на врага	
Как Келмембет уехал, у батыра Тоска наполнила душу, Подумал об одиночестве, И лицо, как цветок, увяло. 5 В крупных кольцах кольчугу На себя батыр надевает. Понавесив свое оружие, В путь собирается, Шлем из кованой стали 10 Батыр на голову надевает. Сидя в своей орде, Вдоволь вина выпивает. [1544–1555]	Ай, Как Келмембет уехал, у батыра Тоска наполнила душу, ----- ----- ----- ----- ----- Шлем из кованой стали 10 Батыр на голову надевает. Ей, батыр, сидя в своей орде, Вдоволь вина выпивает. [1044–1049]
6-й эпизод. Прощание батыра с народом	
Подняв руки, сказав «аминь», Только Богу себя поручает. У сородичей просит совета. «Прощай!» – говоря Камбару, 5 Десяносто юрточные тобырцы, Шестидесяти юрточные голодающие, Говоря на прощание: «Чтобы льву здоровому вернуться», – молвив, Все молитвы о нем совершили. [1556–1564]	Подняв руки, сказав «аминь», ----- У сородичей просит совета: ----- ----- ----- Ай, сказанным своим обещанием Батыром рожденный Камбарбек Выходит, в удачную среду. [1050–1054]

Сравнение показало, что версия «Калдаш-1» значительно короче «Варианта -1957» (98 строк против 168). Наибольшему сжатию подвергся второй эпизод (молитва перед схваткой), сократившись с 22 до 6 строк. Существенные пропуски отмечены в описании сборов на охоту, сражения с калмыками и прощания с народом. Исключением стал седьмой эпизод, который, напротив, расширился с 18 до 22 строк. Такая динамика наглядно иллюстрирует индивидуальную манеру сказителя в работе с устойчивыми местами эпоса.

В варианте А.Диваева традиционные описания доспехов и оружия заменены общими фразами. Сокращение «общих мест» объясняется утратой героических эпических форм и бытовой детализацией (например, эпизод с вином). Устойчивые мотивы здесь выглядят лишь разрозненными сегментами, плохо сохранившимися в памяти певца, что лишает образ Камбара былой воинственности [13, с. 280].

В версии А.Диваева бытовые детали поздней эпохи (папироса, сравнение с козлодраньем) вытесняют героику. Смирнова отмечает: традиционный сюжет дополнен поздними мотивами и приземленными описаниями (шея коня – палка, копыта – пиалы). Это столкновение эпох разрушает классический эпический образ, заменяя воинскую правду бытовыми зарисовками повседневной жизни [13, с. 281].

Наслоение поздних книжных дастанов на традиционные формы изменило манеру сказителя Калдаша. В версии А. Диваева авторы отходят от устойчивых канонов, заменяя героические «общие места» жанровыми зарисовками. Например, традиционное описание стремительного бега коня Каракаски дополняется реалистичными деталями: от топота птицы прячутся в камышах, а утки ныряют в воду. Такие вставки «правды жизни» усиливают конкретность образа, превращая эпическую условность в живую бытовую картину, что характерно для позднего этапа развития эпоса.

Сокращения в варианте Калдаша обусловлены не только волей певца, но и состоянием его памяти после долгого перерыва. Утрата эпитетов, сокращение описаний доспехов и дефекты в сценах прощания могут быть как следствием забывчивости, так и адаптацией под аудиторию. Это опровергает мнение о неизменности «общих мест».

Теория Пэрри-Лорда стала фундаментальной, так как предложила анализировать структуру через «эпические формулы» – устойчивые стилеобразующие строки, составляющие канву произведения. Именно от сохранности таких строк зависит, останется ли эпизод стержневым элементом или трансформируется. Таким образом, устойчивые места в эпосе динамичны и подвержены изменениям в процессе живого исполнения.

Наука не терпит фальши. Справедливо отметить, что понятие формул в фольклористике имело место и до Пэрри-Лорда. Б. Н. Путилов отметил, что «Понятие формул как стилистического стереотипа (клише), закрепляющего и обобщающего различные слагаемые поэтического изображения, описания, наррации и т. д., давно уже укрепились в фольклористике. Формулы обычно рассматривались как обязательная принадлежность «поэтики тождества», характерной для фольклора, и одновременно как способ выражения различных сторон мировоззрения среды, творящей и потребляющей эпос» [9, с. 150].

А. И. Зайцев подчёркивает, что стереотипные формулы – от эпитетов до целых сцен – изучались задолго до М. Пэрри. Еще Ф. Вольф и Э. Дреруп связывали гомеровские клише с устным народным творчеством, сопоставляя их с поэзией славян и финнов. Это доказывает универсальность формульного метода в мировом эпосе [14, с. 343].

М. Пэрри отказался от терминов «клише» и «стереотип» из-за их ограниченности. Вместо них он ввёл понятие «*эпическая формула*», определив её как группу фраз, передающих конкретную мысль в рамках определённого метра.

Этот подход сместил акцент с повторения целых эпизодов на повторяющиеся словосочетания. Понятие формулы расширило научный инструментарий, освободив фольклористику от негативного оттенка «застывших форм». Теперь исследователи могли анализировать живую структуру стиха, где формула является не механическим повтором, а конструктивной единицей эпического языка, обеспечивающей гибкость и устойчивость традиции [15, с. 42].

Заключение. Понятие «эпических формул» стало ключевым в теории устной традиции. Для воссоздания текста сказитель должен владеть «поэтической грамматикой» – набором готовых фраз, которые он варьирует в живом контексте. А. Б. Лорд дополнил это термином «формульные выражения», означающим строки, создаваемые по готовым моделям. Таким образом, исполнитель не просто заучивает текст, а свободно конструирует его в момент пения, используя устойчивый фонд эпического языка.

Литературы:

1. Кирдан Б.П. Варьирование кобзарем М. Кравченко думы «Бедная вдова и три сына» / Б.П. Кирдан. – Текстологическое изучение эпоса. – М.: Наука, 1971. – 229 с.
2. Путилов Б.Н. Послесловие // А.Б. Лорд. Сказитель. / пер. с англ. и коммент. Ю.А.Клейнера и Г.А.Левитона. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 368 с.
3. Бүлдыбаев А. Өшпөс өнөр өрісі / А. Бүлдыбаев. – Алматы: Ғылым, 1994. – 173 б.
4. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа / Е.М. Мелетинский. – М.: Наука. 1986. – 320 с.
5. Смирнов Ю.И. Славянские эпические традиции. Проблемы эволюции / Ю.И. Смирнов. – М.: Наука. 1974. – 267 с.
6. Садыков К. Акын-жыраулар / К. Садыков. – Алматы: Ғылым, 1974. – 239 б.
7. Илларионов В. Сказительство в системе фольклорной традиции народа Саха. Автореф. дис. ... док. филол. наук. / В. Илларионов. – Якутск, 1997. – 53 с.
8. Уланов А.И. Бурятские улигеры (исполнение, композиция, изображение человека) / А.И. Уланов. – Улан-Удэ: Бурят.кн.из-во. 1968. – 74 с.
9. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: типология и этническая спецификация / Б.Н. Путилов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 294 с.
10. Смирнова Н.С. Основные версии «Камбара»: очерк. // Камбар-батыр = Камбар батыр / Н.С. Смирнова. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1959. – 426 с.
11. Рақышева Ж. «Камбар батыр» жыры және оның варианттары: филол. ғыл. канд. дис. ... автореф / Ж. Рақышева. – Алматы, 2006. – 25 б.
12. Камбар батыр. Қазақ эпосы. I-кітап / Қаз ССР ҒА Тіл және әдебиет институты / баспаға дайындағандар: Н. С. Смирнова, М. Ғ. Ғұмарова. – Алматы, 1957. – 118 б.
13. Смирнова Н.С. Основные версии «Камбара»: очерк. // Камбар-батыр = Камбар батыр / Н.С. Смирнова. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1959. – 426 с.
14. Зайцев А. Книга А.Б.Лорда «Сказитель» и гомеровский эпос // Лорд А.Б. Сказитель / А. Зайцев. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 368 с.
15. Lord A.B. The Singer of Tales / A.B. Lord. – Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1960. – 309 p.

УДК: 37.00

Калдыбаев С.К.,

педагогика илимдеринин доктору, профессор,

*Ала-Тоо эл аралык университетинин социалдык иштер жана мамлекеттик
тил боюнча проректору*

МЕКТЕП МУГАЛИМИНИН МКТ-КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ: РОЛҮ ЖАНА МААНИСИ

Калдыбаев С.К.

Международный университет Аралык-Тоо

ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТЬ ШКОЛЬНОГО УЧИТЕЛЯ: РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ

Kaldybaev S.K.

Ala-Too International University

ICT COMPETENCE OF A SCHOOL TEACHER: THE ROLE AND SIGNIFICANCE

Аннотация: Коомду санариптештирүү шартында республиканын жарандарынын маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар менен камсыз болушуна жана алар менен максаттуу иш алып баруусуна өзгөчө маани берилет. Бул багытта жарандардын компетенцияларынын жогору болуусу маанилүү. Мындай компетенцияларды калыптандырууда мектеп мугалимдери дагы жогорку деңгээлде бул компетенцияларга ээ болуусу зарыл. Макала ушул маселенин актуалдуу экендигин баса белгилейт. Макалада МКТ-компетенттүүлүктүн билим берүү системасындагы ролу, мектеп мугалимдеринин компетенттүүлүктөрүнүн мааниси чечмеленген. МКТ-компетенттүүлүктүн маңызын аныктоого карата окумуштуулардын эмгектери, Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектебинин мугалиминин МКТ-компетенттүүлүгүнө коюлган квалификациялык талаптары талдоого алынган. Мектеп мугалиминин МКТ-компетенттүүлүгүнүн мазмуну жана МКТ компетенциясы калыптанган мугалимдин иш-аракеттери белгиленген. Мугалимдин бул компетенттүүлүгүн калыптандырууга карата талаптар келтирилген. Макала мектеп мугалимдеринин МКТ-компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда усулдук жардам көрсөтө алат.

Түйүндүү сөздөр: жалпы билим берүүчү мектеп, мугалим, санариптик технологиялар, санариптик сабаттуулук, МКТ технологиялар, МКТ-компетенттүүлүк, талаптар, мазмун.

Аннотация. В условиях цифровизации общества особое значение придается обеспечению граждан Республики информационными и коммуникационными технологиями и целенаправленной работе с ними. Важно, чтобы у граждан были высокие компетенции в этом направлении. При формировании таких компетенций школьные учителя также должны обладать этими компетенциями на высоком уровне. В статье подчеркивается актуальность этого вопроса. В статье рассматривается роль ИКТ-компетенций в

системе образования, значение компетенций школьных учителей. Проанализированы работы ученых по определению сущности ИКТ-компетентности, квалификационные требования к ИКТ-компетентности учителя общеобразовательной школы Кыргызской Республики. Анализировано содержание ИКТ-компетенции школьного учителя и деятельность учителя, у которого сформирована ИКТ-компетенция. Приведены требования к формированию данной компетенции учителя. Статья может оказать методическую помощь в формировании ИКТ-компетенций школьных учителей.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, учитель, цифровые технологии, цифровая грамотность, ИКТ-технологии, ИКТ-компетентность, требования, содержание.

Abstract. In the context of the digitalization of society, special importance is attached to providing citizens of the Republic with information and communication technologies and purposeful work with them. It is important that citizens have high competencies in this area. When forming such competencies, school teachers should also possess these competencies at a high level. The article highlights the relevance of this issue. The article examines the role of ICT competencies in the education system, the importance of the competencies of school teachers. The work of scientists on the definition of the essence of ICT competence, qualification requirements for ICT competence of teachers of secondary schools of the Kyrgyz Republic is analyzed. The content of the ICT competence of a school teacher and the activity of a teacher who has formed an ICT competence are analyzed. The requirements for the formation of this teacher's competence are given. The article can provide methodological assistance in the formation of ICT competencies of school teachers.

Keywords: general education school, teacher, digital technologies, digital literacy, ICT technologies, ICT competence, requirements, content.

Киришүү. Коомду маалыматташтыруу азыркы учурда коомдун өнүгүүсүнүн бирден бир маанилүү багыттарынан болуп калды десек жаңылышпайбыз. Анткени маалыматтык, санариптик технологиялар коомдун бардык тармактарында колдонулууда. Маалыматтык технологиялар жана маалыматтар менен камсыз болгон адам ой жүгүртүүнүн башкача, жаңы стилине ээ болот, проблеманы баалоого, өз ишмердүүлүгүн уюштурууга башкача мамиле кылат. Азыркы күндө заманбап мектепти маалыматтык технологияларысыз заманбап мектеп деп атоого болбойт. Мугалимдер окуучуларга кызыктуу окуу чөйрөсүн түзүү үчүн компьютерлер, планшеттер, смартфондор, акыл такталар сыяктуу технологияларды эффективдүү колдоно билиши керек. Алар ошондой эле окутуунун эффективдүүлүгүн камсыз кылууга жана окуучулардын жетишкендиктерин көзөмөлдөөгө жардам берүүчү билим берүү программалары менен тааныш болушу керек [1; 2; 3].

МКТны колдонуу – бул курчап турган чөйрөнү таанып билүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, сабак өтүү үчүн презентация, слайд-шоу, видеофрагменттерди даярдоо менен жаңы көрсөтмөлүүлүктөрдү колдоно алуу жана окуучуларды өнүктүрүү үчүн маалыматтарды берүүнүн жаңы каражаттарын иштеп чыгуу.

Жалпы орто билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты окутуу процессинде МКТ технологияны активдүү колдонуу зарылдыгын белгиледи. Ал үчүн мектептер заманбап компьютердик техникалар менен жабдылышы зарыл, окутуунун мазмунун, методдорун, формаларын өзгөртүү, электрондук билим берүү чөйрөсүн түзүү, тиешелүү адистерди даярдоо, мугалимдердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу зарыл.

Бирок, тажрыйба көрсөткөндөй, мугалимдер сабактарда МКТны активдүү колдоно алышпайт жана бул бир катар объективдүү себептер менен шартталган:

- бардык эле мугалимдер билим берүү процессинде МКТны колдонууга психологиялык жактан даяр эмес;
- конкреттүү теманы окутууда мугалимдин педагогикалык маселелерин адекваттуу чечүүгө жөндөмдүү электрондук каражаттар жетишсиз;
- даяр электрондук окутуу каражаттарын сабакта пайдалануу боюнча так методикалык сунуштар жок;
- өздүк электрондук окутуу каражаттарын (презентацияларды, электрондук окуу китептерин, тренажерлорду ж. б.) түзүү үчүн программалык каражаттарды билүү деңгээлдери төмөн;

- мугалимдин өзүнүн электрондук дидактикалык материалын түзүүгө, ошондой эле окутуунун жаңы компьютердик методикаларын үйрөнүүгө, иштеп чыгууга жана ишке киргизүүгө убакыты жетишпейт.

Бирок предметтик мугалимдерге кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк бербей турган негизги себептердин бири болуп, алардын бул технологияларды колдонууга даярдыгынын деңгээлинин төмөндүгү саналат.

Заманбап педагогикада МКТ-компетенттүүлүк түшүнүгү. Азыркы дүйнөдө жогорку технологиялык маалыматтык системалар мугалимдердин жана окуучулардын жашоосуна сиңип кирүүдө. Бүгүнкү күндө санариптик технологиялар бардык тармактарда колдонулууда, ошол себептен компьютерди колдонуу көндүмдөрүсүз айлана-чөйрөнүн талаптарына жооп берүү өтө кыйын. Демек, МКТ билим берүү үчүн абдан маанилүү болуп саналат жана педагогика мындай абалды көз жаздымдан калтырбоосу тийиш. Илимде МКТ түшүнүгүнүн ар кандай чечмелөөлөрү орун алган. Ал эми бул түшүнүктүн айланасында «МКТ-сабаттуулук», «МКТ-компетенттүүлүк» деген түшүнүктөр пайда болду жана бул түшүнүктөрдү чечмелөөгө карата көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. МКТ сабаттуулук менен МКТ компетенттүүлүк эки башка түшүнүк экени белгилүү. Адабияттарды иликтөөнүн натыйжасында МКТ сабаттуулук – бул маалыматтык технология (анын ичинде компьютер) жөнүндөгү, программалык продуктулар, компьютердик тармак тууралуу (анын ичинде Интернет) билимге ээ болуу, аларды баштапкы деңгээлде колдоно билүү экени маалым болду.

МКТ – маалыматты алуунун, сактоонун, иштетип чыгуунун, жиберүүнүн методдорун, ыкмаларын жана алгоритмдерин баяндоочу жалпыланган түшүнүк. Россиялык изилдөөчү В.Ф. Бурмакина МКТ-компетенттүүлүк – окуу, билим берүү жана башка иштерде пайда болгон маселелерди чечүү үчүн МКТ-сабаттуулугун түзүүчү бардык көндүмдөрдү ишенимдүү өздөштүрүү деп белгилейт [4].

Л.Н. Горбунова, А.М. Семибратов МКТ-компетенттүүлүктүн маңызын педагогдун өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө бул технологияларды өз алдынча жана жоопкерчиликтүү колдонууга даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү катары түшүнүшөт [5].

“МКТ-компетенттүүлүк – бул маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен кесиптик-педагогикалык ишти натыйжалуу жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүүчү педагогикалык компетенттүүлүктүн түрү”, – деп белгилейт А.А. Шамшурина [6, 90-б.].

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектебинин мугалиминин МКТ-компетенттүүлүгүнө коюлган квалификациялык талаптарында МКТ-компетенттүүлүк – бул кесиптик ишмердүүлүгүндө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен байланышкан кесиптик милдеттердин классын чечүүгө карата адистин жеке жөндөмдүүлүгү деп жазылган [7].

Бул аныктамаларды жалпылаштыруунун натыйжасында мугалимдин МКТ компетенттүүлүгү – ар кандай маалыматтык куралдарды педагогикалык ишмердүүлүктө эффективдүү колдоно алуу, башкаларга кеңеш бере алуу деп эсептөөгө болот.

Бүгүнкү күндө МКТ компетенттүүлүк мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Изилдөөлөрдүн натыйжасында МКТ компетенттүүлүктүн негизги компоненттери катары төмөнкүлөр аныкталган [7]:

- 1) компьютердик сабаттуулуктун жетишээрлик жогорку деңгээлинин болушу;
- 2) кесиптик милдеттерди чечүү үчүн өзүнүн билим берүү ишинде МКТны натыйжалуу, негиздүү колдонуу;
- 3) МКТны билим берүүдөгү жаңы парадигманын негизи катары түшүнүү керек, ал – окуучуларды жаңы билимдерди жаратууга жөндөмдүү, интеллектуалдык жана ишмердик натыйжага жетүү үчүн маалымат массивдери менен иштей алган маалыматтык коомдун субъектиси катары өнүктүрүүгө багытталган.

Мугалимдин МКТ компетенттүүлүгүнүн мазмуну катары төмөнкүлөр белгиленген:

- Негизги электрондук окуу куралдарынын тизмесин: электрондук окуу куралын; мектептеги, министрликтеги жана Интернеттеги электрондук окутуу ресурстарынын коллекцияларын билүү;
- Коюлган окуу милдеттерине жараша электрондук окуу ресурстарынан керектүү маалыматтарды табуу, баалоо, тандап алуу жана демонстрациялоо билгичтиктерге ээ болуу;
- Тиешелүү программаларды компьютерге жүктөй билүү, проекциялык технологиялар менен иштей алуу (проектор, акылдуу доска ж.б.), өздүк электрондук дидактикалык материалдарды түзүүнүн методикасын билүү;
- Маалыматтык технологияларды колдонуу менен маалыматтарды окуу курстарына ылайыкташтыруу, өз окуу материалдарын (лекция, практикалык иштер, сабактар) даярдап алуу жана аларды эффективдүү колдоно билүү;
- Программалык жабдылыштарды (редакторлор, буклет, сайт, презентация жасай турган программалар) окуу материалдарын жасалгалоого колдоно алуу үчүн тандап ала билүү;

- Инструменттерди (тестирилөө программалары, электрондук жумушчу дептерлер, окуу платформалары ж.б.) эффективдүү колдоно алуу;
- Электрондук портфолиону (мугалим, окуучу) түзө билүү;
- Маалыматтарды окуучуларга, ата-энелерге, кесиптештерине, мектеп администрациясына жөнөтүүнүн формаларын колдонуу билгичтиктери (электрондук почта, ватсап, социалдык тармактар ж.б.);
- Тармактуу коммуникациялык проекттердин алкагында окуучулардын иштерин уюштуруу (олимпиада, конкурстар, викториналар ж.б.).

Мугалимдин МКТ-компетенттүүлүгүн калыптандыруунун ролу жана мааниси. Заманбап билим берүү жаш муундардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү максатын көздөйт. Жаштар инновациялык, информациялык коомдун шартында жашайт жана эмгектенет. Ошондуктан билим берүү социалдык прогресстин булагы деп аталат.

Азыркы учурда билим берүү окуучулардын интеллектуалдык потенциалын өнүктүрүүгө багытталган, анткени ал окуу предметин өздөштүрүүнү эле көздөбөстөн, маалыматтарды иштетүүнү, колдонууну, жаңы идеяларды табууну көздөйт. Бул максаттар жана милдеттер билим берүү процессине маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардын колдонуусун шарттайт.

Азыркы педагогдор кесиптик жактан тынымсыз өсүп, өз кесибинде жигердүү иштеп, окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуу багытында тынымсыз эмгектенип туруусу зарыл шартка айланды. Бүгүнкү күндө мугалим окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү үчүн санариптик технологияны пайдалануу, ал аркылуу билим берүү процессин өркүндөтүү, кесиптештерине жаңы санариптик куралдарды жана ресурстарды окутуу иш-аракеттеринде колдонууга жардам берүү үчүн алдыңкы катарда болушу керек.

Мугалим санариптик коомдун жараны катары окуучулардын МКТ компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, анын ичинде онлайн ресурстар менен өз ара аракеттенүү маданиятын, сынчыл ой жүгүртүүнү, санариптик сабаттуулукту өнүктүрүүгө түрткү бериши керек [8; 9; 11]. Ал сабак учурунда санариптик инструменттерди колдонуу менен окуучулардын ишмердүүлүгүн калыптандыруу менен бирге, аларды киберкоопсуздуктун негиздери, укуктук жана этикалык нормалар менен тааныштырат.

Заманбап мугалим бүгүнкү күндүн реалдуулугун эске алган окуу-методикалык колдонмолорду иштеп чыгат, билим берүү чөйрөсүндө жекече окутуунун жолдорун түзүүгө мүмкүндүк берет.

Окуучунун МКТ компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана санариптик шаймандарды колдонуу аркылуу мугалим тажрыйба топтойт, ал заманбап технологиялар аркылуу билим берүү процессинин натыйжаларын баалай алат. МКТ аркылуу окутууну жекелештирүү үчүн ар кандай талдоо ыкмаларын айкалыштыра алат.

МКТ компетенциясы калыптанган мугалимдин ишмердүүлүгү төмөнкүдөй иш-аракеттер менен айырмаланат.

1. *Маалыматты издөө жана аны менен иштөө.* МКТ компетенттүү мугалимдин издөө жана интернет боюнча маалыматтарды талдоо жөндөмү калыптанган. Алардын айрымдары санариптик контентти түзүү менен окуучулардын маалыматты издөө көндүмдөрүн калыптандырышат.

3. *Маалыматтарды башкаруу.* Маалыматтарды туура башкаруу маанилүү. Сурамжылоого ылайык, көптөгөн мугалимдер булут сактоо системалары менен тааныш эмес жана кээ бир учурларда үчүнчү жактардын жеке маалыматтары боюнча мыйзамды бузуп жатканын түшүнүшпөйт.

2. *Интернет коопсуздугун камсыз кылуу.* Мугалимдер үчүн Интернетте өздөрүн жана маалыматтарын коргой билүү маанилүү билгичтикке айланды десек болот. Алардын көпчүлүгү киберкоопсуздукка олуттуу мамиле жасай башташты, демек, коопсуздуктун негиздерин билүү өтө маанилүү [10]. Бирок, бул багытта көпчүлүк педагогдордун паролдору корголбойт, маалыматтарды коопсуз сактоого мугалимдер маани беришпейт.

4. *Санариптик чөйрөдө окутууну уюштуруу.* Пандемияга чейин, мугалимдердин жарымынан көбү санариптик ресурстарды ар кандай деңгээлде колдоно алышкан. Пандемияда мугалимдер онлайн окутууну ийгиликтүү уюштура алышты. Бирок, мугалимдердин МКТ-компетенциялары жетиштүү деңгээлде өнүкпөгөндүгү жана онлайн режиминде окутууну дагы тереңдеп үйрөнүү зарыл экендиги аныкталды.

5. *Санариптик чөйрөдө кызматташуу.* Натыйжалуу окутуунун маанилүү факторлорунун бири болуп санариптик чөйрөдөгү жамааттык иш-аракеттер саналат. Мугалимдер кесиптештери, окуучулары жана алардын ата-энелери менен жемиштүү кызматташуу үчүн санариптик куралдарды колдонушу керек экендиги белгилүү.

6. *Санариптик чөйрөдөгү байланыш.* Интернетте окуу үчүн байланыш маанилүү. Мугалимдердин көпчүлүгү байланыш кызматынын ичинде бир нече инструменттерди параллелдүү колдоно алышпайт, ошондой эле бир эле учурда бир нече тиркемелер же кызматтар менен иштөө алар үчүн кыйынга турары белгилүү болгон.

7. Белгисиздикте өзүн-өзү өнүктүрүү. Үзгүлтүксүз окутуу, жаңы компетенцияларды жана көндүмдөрдү алуу, өзүн-өзү өнүктүрүү, квалификациясын жогорулатуу – азыркы дүйнөдөгү бардык адистерге маанилүү талаптар болуп калды.

Мугалимдин МКТ компетенттүүлүгүнө байланыштуу окутуучуларга коюлган негизги талаптар болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Тармактык жана санариптик куралдарды колдонуу менен үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү.

2. Окутуу үчүн санариптик ресурстарды аныктоо, тандоо жана баалоо, окутуу программасынын алкагында маселелерди чечүү үчүн МКТны пайдалануу. Санариптик дүйнөнүн негиздерин билүү менен, мугалим өз убактысын туура бөлүштүрүп, даяр интерактивдүү тапшырмаларды колдонуу менен жеке ресурстарды үнөмдөй алышы зарыл.

3. Окуучулардын ар кандай керектөөлөрүн канааттандырган жана алардын өзгөчөлүктөрүн эске алган автордук окуу-методикалык колдонмолорду түзүү, окуучулардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүчү билим берүү процессин калыптандыруу. Азыркы учурда балдар жаш кезинен эле ар кандай электрондук түзүлүштөрдү кубануу менен пайдаланышат, маалыматтык технологияларды өздөштүрүшөт, ошондуктан аларды билим берүү процессинде колдонуу абдан натыйжалуу.

4. Биргелешип окутууну куруу, жамаат менен өз ара аракеттенүүнү оптималдаштыруу, окуучулардын өз алдынча билим алуусун колдоо үчүн санариптик куралдарды колдонуу.

5. Маалыматтык технологиялардын катышуусу менен баалоо процессин өркүндөтүү.

6. Санариптик дүйнөнүн өкүлүн тарбиялоо, окуучулардын санариптик компетенттүүлүгүн жакшыртуу. Педагог колдонгон ресурстар окуучуларды программаларды, өз сайттарын түзүүгө түрткү берип, жаштарга дүйнөдө өз ордун табууга жардам берет.

Азыркы учурда, педагогдордун аракеттери МКТ жаатында жаңы компетенцияларды тез арада калыптандырууга багытталганын байкоого болот. Мугалимдер тез аранын ичинде бул компетенттүүлүккө окутулушу, өз ара аракеттенүүнүн жана билим берүүнүн жаңы технологияларын жана куралдарын түшүнүшү, ошондой эле окутуунун бардык натыйжалуу жолдорун күнүмдүк ишинде колдонушу керек.

Корутунду. Билим берүү процессинин субъекти катары педагог үчүн МКТ-компетенттүүлүктүн мааниси жогору. Эгерде санариптик шаймандар менен иштөөнү билген мугалим менен кадимки окутуу ыкмасын колдонгон мугалимдин ортосунда тандоо

пайда болсо, анда санариптик МКТ компетенттүүлүгүнө ээ талапкер кызыктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү болот.

Заманбап мугалимдин МКТ-компетенттүүлүгү – бул окутуу ишинде санариптик технологияларды колдонуу билгичтиги. Бул компетенттүүлүккө ээ болгон мугалим МКТнын мүмкүнчүлүктөрүн билет жана аларды окутуу процессинде колдоно алат. Ошону менен бирге, МКТны окутуу процесинде колдонуу аркылуу окутуунун натыйжалуулугун кантип жогорулатууга болору тууралуу өз тажрыйбасы менен бөлүшө алат.

МКТ-компетенттүүлүк азыркы мугалимдин квалификациялык деңгээлин көрсөтүп турат, анын ишин баалоо үчүн маанилүү элементи болуп саналат. Мектептердеги окутуунун деңгээлине коюлган талаптар тынымсыз өсүп жатат. Демек, МКТны өздөштүрүү окуучуларга материалды жакшыраак өздөштүрүүгө жана билимге болгон кызыгуусун арттырууга, ошондой эле керек болсо окуу процессин жекелештирүүгө мүмкүндүк берет.

Азыр дүйнө жүзү боюнча үзгүлтүксүз билим берүүгө басым жасалып жатат жана бул келечектин негизи. Мугалимдердин да, окуучулардын да үзгүлтүксүз билим алуу шартында гана сабаттуу жаңы муун калыптанышы мүмкүн.

Адабияттар:

1. Жумаева А.Э. 12 жылдык билим берүүдө компьютердик сабаттуулукту калыптандырууда Google form жана Socrative тиркемелеринин актуалдуулугу / А.Э. Жумаева // Эл агартуу. – Бишкек, 2025. – № 5. – 117-123 бб.
2. Жусупбек кызы Ж. Информатика мугалиминин кесиптик компетенттүүлүгү / Ж. Жусупбек кызы // Эл агартуу. – Бишкек, 2024. – № 3. – 55-57 бб.
3. Касымалиев М.У. Жалпы билим берүүчү мектептин билим берүү процессиндеги информациялык-коммуникациялык технологиялар / М.У. Касымалиев, С.К. Калдыбаев // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2021. – № 3. – 92-101 бб.
4. Бурмакина В.Ф. МКТ-компетентность учащихся / В.Ф. Бурмакина, И.Н. Фалин [Электронный ресурс] -Режим доступа: <http://www.sitos.mesi.ru/Default.aspx?id=6>
5. Горбунова Л.М. Построение системы повышения квалификации педагогов в области информационно-коммуникационных технологий на основе принципа распределенности / Л.М. Горбунова, А.М. Семибратов // Конференция ИТО. – 2004 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2004/Moscow/Late/Late-0-4937.htm>
6. Шамшурина А.А. Методологические основы формирования информационно-коммуникационной компетентности будущего учителя / А.А. Шамшурина // Современная высшая школа: инновационный аспект. – Челябинск, 2011. – № 1. – С. 86-90.
7. Квалификационные требования к МКТ-компетенции учителя общеобразовательной школы Кыргызской Республики. Приложение к приказу МОН КР 978/1 от 8 июня 2021 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ncg.kg/source/docs/materials/doc_171.pdf
8. Алекова А.Э. Билим берүү процесиндеги санариптик технологиялар / А.Э. Алекова // Эл агартуу. – Бишкек, 2023. – № 3. – 34-40 бб.
9. Кашкабаева Ж.Т. Формирование цифровых компетенций будущих педагогов в области облачных сервисов и искусственного интеллекта / Ж.Т. Кашкабаева, С.К. Калдыбаев // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2025. – № 4. – С. 34-42.
10. Эсеналиева Г.А. Педагогические основы обеспечения кибербезопасности школьников в условиях цифровой трансформации образования / Г.А. Эсеналиева, С.К. Калдыбаев, Л.А. Мальцева // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2025. – № 4. – С. 100-107.
11. Куватов Д.А. Жасалма интеллекттин мугалимдер үчүн артыкчылыктары / Д.А. Куватов, Э.А. Алекова, Н.М. Мадаминава // Эл агартуу. – Бишкек, 2024. – №6. С. 22-31.

УДК: 378.147:004

Жумадинов Ш., Сыдыкова Д.С.

Бишкекский гуманитарный университет им. К. Карасаева,

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕМООБРАЗОВАНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Жумадинов Ш., Сыдыкова Д.С.

К.Карасаева атындагы Бишкек гуманитардык университети

**МУГАЛИМДЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА БИЛИМИН ЖОГОРУЛАТУУНУ
УЮШТУРУУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Zhumadinov Sh., Sydykova D.S.

Bishkek Humanitarian University named after K.Karasayeva

PROBLEMS OF ORGANIZING SELF-EDUCATION OF TEACHERS

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные проблемы организации самообразования преподавателей в условиях современных образовательных преобразований и активной цифровой трансформации системы образования. Особое внимание уделяется анализу факторов, оказывающих влияние на эффективность самообразовательной деятельности педагогов, среди которых выделяются уровень профессиональной мотивации, сформированность цифровых компетенций, доступность современных образовательных и научных ресурсов, а также степень институциональной поддержки со стороны образовательных организаций. Раскрываются основные объективные и субъективные трудности, которые препятствуют системному и непрерывному профессиональному развитию преподавателей в условиях цифровизации образовательной среды. Проведённый анализ позволяет выявить ключевые противоречия между возрастающими требованиями к профессиональной компетентности педагогов и существующими организационными возможностями их профессионального роста. Представлена модель самообразования преподавателя, отражающая взаимосвязь мотивационных, организационных и технологических компонентов профессионального развития. Определены основные условия повышения эффективности самообразовательной деятельности, включая развитие цифровой культуры педагогов, создание благоприятной мотивационной среды, обеспечение доступа к современным образовательным ресурсам и внедрение индивидуальных траекторий профессионального развития. Сделан вывод о необходимости комплексного и системного подхода к организации самообразования преподавателей как важного фактора повышения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: самообразование, преподаватель, профессиональное развитие, цифровые компетенции, образовательная среда, педагогическая культура, мотивация, цифровизация образования, инновационные технологии, профессиональные компетенции.

Аннотация: Макалада заманбап билим берүү трансформацияларынын контекстинде мугалимдердин өз алдынча билим алуусун уюштурууда учурдагы кыйынчылыктар каралат. Өзгөчө көңүл мугалимдердин өз алдынча билим алуусунун натыйжалуулугуна таасир этүүчү факторлорду, анын ичинде кесиптик мотивациянын деңгээлин, санариптик компетенциялардын өнүгүшүн, заманбап билим берүү жана илимий ресурстардын болушун, билим берүү уюмдарынын институционалдык колдоосунун даражасын талдоого бурулат. Билим берүү чөйрөсүн санариптештирүү шартында мугалимдердин системалуу жана үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсүнө тоскоол болгон негизги объективдүү жана субъективдүү кыйынчылыктар аныкталат. Талдоо мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүнө болгон талаптардын жогорулашы менен алардын кесиптик өсүшү үчүн учурдагы уюштуруу мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы негизги карама-каршылыктарды ачып берет. Кесиптик өнүгүүнүн мотивациялык, уюштуруучулук жана технологиялык компоненттеринин ортосундагы өз ара байланышты чагылдырган мугалимдердин өз алдынча билим алуу модели келтирилген. Өз алдынча билим алуунун натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги шарттары аныкталган, анын ичинде мугалимдердин санариптик маданиятын өнүктүрүү, жагымдуу мотивациялык чөйрөнү түзүү, заманбап билим берүү ресурстарына жетүү жана жеке кесиптик өнүгүү траекторияларын ишке ашыруу. Билим берүү процессинин сапатын жогорулатуунун маанилүү фактору катары мугалимдердин өз алдынча билим алуусун уюштурууга комплекстүү жана системалуу мамиле кылуу зарылдыгы жөнүндө тыянак чыгарылат.

Түйүндүү сөздөр: өз алдынча билим алуу, мугалим, кесиптик өнүгүү, санариптик компетенциялар, билим берүү чөйрөсү, педагогикалык маданият, мотивация, билим берүүнү санариптештирүү, инновациялык технологиялар, кесиптик компетенциялар.

Abstract: This article examines current challenges in organizing teachers' self-education in the

context of modern educational transformations and the active digital transformation of the education system. Particular attention is paid to analyzing the factors influencing the effectiveness of teachers' self-education, including the level of professional motivation, the development of digital competencies, the availability of modern educational and scientific resources, and the degree of institutional support from educational organizations. The paper identifies the key objective and subjective challenges that hinder the systematic and continuous professional development of teachers in the context of the digitalization of the educational environment. The analysis reveals key contradictions between the increasing demands on teachers' professional competence and the existing organizational opportunities for their professional growth. The article presents a model of teacher self-education that reflects the interrelationship between the motivational,

organizational, and technological components of professional development. The key conditions for increasing the effectiveness of self-education are identified, including the development of teachers' digital culture, the creation of a favorable motivational environment, access to modern educational resources, and the implementation of individual professional development trajectories. A conclusion is made about the need for a comprehensive and systematic approach to organizing self-education of teachers as an important factor in improving the quality of the educational process.

Keywords: self-education, teacher, professional development, digital competencies, educational environment, pedagogical culture, motivation, digitalization of education, innovative technologies, professional competencies.

Введение. Развитие образовательной системы в условиях цифровизации и модернизации приводит к существенному изменению требований, предъявляемых к профессиональной деятельности преподавателей. Стремительное обновление научных знаний, активное внедрение цифровых технологий и инновационных методов обучения обуславливают необходимость постоянного профессионального развития педагогов. В этих условиях самообразование становится не просто личной инициативой преподавателя, а важной профессиональной обязанностью и одним из ключевых факторов повышения качества образовательного процесса [1, с. 42].

Самообразование способствует формированию педагогической культуры, развитию критического мышления, освоению современных образовательных технологий и методик обучения, а также формирует способность преподавателя активно участвовать в образовательных преобразованиях. Как отмечает Евгения Викторовна Бондаревская, профессиональное развитие педагога невозможно без систематической работы над собственным личностным и профессиональным ростом [1, с. 57].

Вместе с тем организация самообразования преподавателей в современных условиях сталкивается с рядом объективных и субъективных трудностей. К числу наиболее значимых относятся дефицит времени, высокая учебная нагрузка, недостаточный уровень цифровых компетенций, а также ограниченные возможности институциональной поддержки профессионального развития преподавателей [2, с. 115–117]. Эти факторы требуют научного анализа и разработки эффективных механизмов организации и педагогического сопровождения самообразовательной деятельности.

Особую актуальность проблема самообразования приобретает в условиях дистанционного и смешанного обучения. Современный преподаватель должен самостоятельно осваивать цифровые образовательные платформы, интерактивные методы обучения, инструменты сетевого взаимодействия и современные формы онлайн-коммуникации. Однако на практике организация самообразовательной деятельности сталкивается с рядом барьеров — личностных, организационных, методических и технологических.

Цель и задачи исследования. Цель исследования заключается в выявлении и систематизации основных проблем, препятствующих эффективной организации

самообразования преподавателей в условиях цифровой трансформации образования, а также в разработке направлений и механизмов их преодоления.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

- проанализировать сущность и педагогические основы самообразования преподавателя;
- охарактеризовать современные формы и технологии самообразования в цифровой образовательной среде;
- определить ключевые проблемы и противоречия организации самообразовательной деятельности;
- разработать рекомендации по совершенствованию механизмов поддержки профессионального саморазвития преподавателей.

Объектом исследования выступает процесс профессионального самообразования преподавателя в системе высшего образования.

Предмет исследования — проблемы и условия эффективной организации самообразовательной деятельности преподавателя в условиях цифровой трансформации образования.

Теоретические основы самообразования преподавателя. Самообразование преподавателя рассматривается как целенаправленная, систематическая и рефлексивная деятельность, направленная на обновление, углубление и расширение профессиональных знаний, умений и компетенций без непосредственного внешнего руководства. В условиях формирования цифровой образовательной среды данная деятельность приобретает стратегический характер и становится важным компонентом профессиональной деятельности современного преподавателя.

Рисунок 1. Модель самообразования преподавателя в условиях цифровой трансформации образования

Представленная модель отражает основные компоненты процесса самообразования преподавателя и их взаимосвязь. Центральным элементом модели выступает самообразование, рассматриваемое как непрерывный процесс профессионального развития педагога.

Модель включает четыре ключевых компонента:

- *мотивация* — совокупность внутренних и внешних стимулов, побуждающих преподавателя к профессиональному развитию;

- *самоорганизация* — способность планировать, контролировать и оценивать собственную образовательную деятельность;
- *цифровые компетенции* — владение современными информационно-коммуникационными технологиями и образовательными платформами;
- *рефлексия* — осмысление результатов собственной педагогической деятельности и корректировка индивидуальной траектории профессионального развития.

Мотивация выступает исходным условием самообразовательной деятельности и определяет готовность преподавателя к профессиональному развитию и обновлению знаний. *Самоорганизация* обеспечивает планирование, распределение времени и управление процессом самообразования. *Цифровые компетенции* отражают способность преподавателя использовать современные информационно-коммуникационные технологии, онлайн-ресурсы и цифровые образовательные среды. *Рефлексия* позволяет оценивать результаты самообразования, корректировать индивидуальную траекторию профессионального развития и интегрировать полученные знания в педагогическую практику.

Взаимодействие указанных элементов формирует целостную систему непрерывного профессионального роста преподавателя и обеспечивает его адаптацию к изменениям современной образовательной среды.

Основные проблемы организации самообразования преподавателя связаны с изменениями образовательной среды, цифровизацией обучения и возрастанием требований к профессиональной компетентности педагогов. Самообразование является важнейшим условием профессионального роста преподавателя, однако на практике его организация сопровождается рядом трудностей.

Основные проблемы организации самообразования преподавателя. Одним из ключевых механизмов профессионального совершенствования преподавателя является самообразование, однако на практике его организация сопровождается рядом трудностей, обусловленных как объективными условиями образовательной деятельности, так и индивидуальными особенностями педагогов.

Рисунок 2. Основные проблемы организации самообразования преподавателя в цифровой образовательной среде

На рисунке 2 представлены ключевые барьеры, препятствующие эффективной организации самообразования преподавателей в условиях цифровизации образования.

К основным проблемам относятся:

Дефицит времени. Преподаватели испытывают значительную профессиональную нагрузку, совмещая преподавательскую, методическую, научно-исследовательскую и

административную деятельность. В результате самообразование часто носит эпизодический характер и не имеет системного планирования [3, с. 45–52].

Недостаточный уровень цифровых компетенций. Современная образовательная среда требует активного использования электронных образовательных ресурсов и цифровых платформ. Однако не все преподаватели обладают достаточным уровнем подготовки для эффективного применения этих инструментов.

Ограниченный доступ к образовательным ресурсам. Во многих образовательных организациях сохраняется проблема недостаточного доступа к научным базам данных, электронным библиотекам и современным образовательным платформам.

Недостаточная институциональная поддержка. Самообразование преподавателей нередко осуществляется без системной методической помощи со стороны образовательной организации. Недостаток наставничества, консультаций и обмена профессиональным опытом снижает эффективность самостоятельного обучения.

Совокупность этих факторов формирует комплекс проблем, снижающих эффективность профессионального развития преподавателей. Решение указанных проблем требует системного подхода, включающего организационные, технологические и методические меры поддержки педагогов.

Пути решения проблем самообразования. Для повышения эффективности самообразовательной деятельности преподавателей необходим комплекс организационных, педагогических и технологических мер.

Создание системы морального и материального стимулирования, а также включение результатов самообразования в процедуры аттестации и профессиональной оценки способствует повышению активности преподавателей и развитию их профессиональной мотивации [4, с. 64].

Важным направлением является развитие цифровых компетенций преподавателей посредством программ повышения квалификации и освоения современных образовательных платформ и онлайн-курсов [5, с. 112–118; 7, с. 31]. Разработка индивидуальных планов профессионального роста и ведение педагогического портфолио позволяют структурировать самообразовательную деятельность и оценивать достигнутые результаты [6, с. 48].

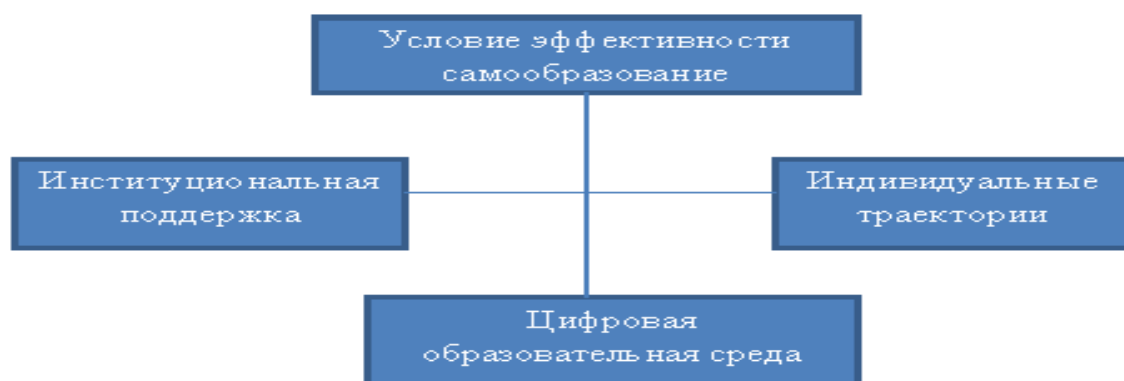

Рисунок 3. Условия эффективной организации самообразования преподавателя

На рисунке 3 представлены основные условия, обеспечивающие эффективность самообразования преподавателей в системе высшего образования. К ним относятся

институциональная поддержка, индивидуальные образовательные траектории и развитая цифровая образовательная среда.

Индивидуальные образовательные траектории позволяют учитывать профессиональные интересы, уровень подготовки и потребности конкретного преподавателя, обеспечивая адресный и целенаправленный характер самообразования. Цифровая образовательная среда выступает как инструментальное условие, обеспечивающее доступ к онлайн-курсам, вебинарам, научным ресурсам и профессиональным сообществам.

Совокупное действие указанных условий способствует формированию устойчивой системы непрерывного профессионального развития преподавателей и повышению качества образовательного процесса в целом.

Таблица 1.

Основные проблемы самообразования преподавателей и пути их решения

Проблема	Проявление	Пути решения
Дефицит времени	высокая учебная нагрузка	планирование времени, распределение нагрузки
Низкая цифровая компетентность	трудности использования LMS и онлайн-платформ	курсы цифровой педагогики
Отсутствие системной поддержки	эпизодическое обучение	создание центров повышения квалификации
Недостаточная мотивация	низкий интерес к обучению	стимулирование и карьерные механизмы
Ограниченный доступ к ресурсам	отсутствие электронных библиотек	развитие цифровой образовательной среды
Отсутствие стратегии развития	бессистемное обучение	индивидуальные планы профессионального роста

В таблице 1 представлены основные проблемы, возникающие в процессе организации самообразования преподавателей, а также их проявления и возможные пути решения. Анализ показывает, что эффективность профессионального саморазвития педагогов во многом зависит от организационных, технологических и мотивационных условий образовательной среды.

Дефицит времени. Одной из наиболее распространённых проблем является недостаток времени для систематической самообразовательной деятельности. Высокая учебная нагрузка, выполнение методической, научно-исследовательской и административной работы существенно ограничивают возможности преподавателей для регулярного профессионального развития. В качестве решения данной проблемы предлагается внедрение эффективных методов планирования рабочего времени, оптимизация учебной нагрузки и распределение профессиональных обязанностей.

Низкая цифровая компетентность. Современная образовательная среда требует активного использования цифровых технологий, систем дистанционного обучения (LMS) и различных онлайн-платформ. Однако недостаточный уровень цифровых навыков у части преподавателей затрудняет применение этих инструментов в образовательном процессе. Решением данной проблемы может стать организация специализированных курсов цифровой педагогики и программ повышения квалификации, направленных на развитие цифровых компетенций педагогов.

Отсутствие системной поддержки. Во многих образовательных организациях самообразование преподавателей осуществляется эпизодически и без чётко выстроенной системы методической поддержки. Отсутствие консультаций, наставничества и профессионального сопровождения снижает эффективность самостоятельного обучения. В этой связи важным направлением является создание центров повышения квалификации, а также развитие институциональных механизмов поддержки профессионального развития педагогов.

Недостаточная мотивация. Низкая заинтересованность преподавателей в самообразовании часто связана с отсутствием стимулирующих механизмов, таких как материальное поощрение, карьерные преимущества или профессиональное признание. Повышению мотивации может способствовать внедрение систем стимулирования, включающих моральное и материальное поощрение, а также учёт результатов самообразования при аттестации и карьерном продвижении.

Ограниченный доступ к образовательным ресурсам. Недостаток электронных библиотек, научных баз данных и современных образовательных платформ ограничивает возможности преподавателей для самостоятельного изучения актуальных научных и методических материалов. Решением данной проблемы является развитие цифровой образовательной среды, расширение доступа к электронным ресурсам и создание институциональных цифровых библиотек.

Отсутствие стратегии профессионального развития. Нередко самообразовательная деятельность преподавателей носит бессистемный характер и не связана с долгосрочными профессиональными целями. В этой связи важным инструментом становится разработка индивидуальных планов профессионального роста, позволяющих структурировать процесс самообразования и отслеживать результаты профессионального развития.

Таким образом, системное решение указанных проблем предполагает комплексный подход, включающий организационные, технологические и мотивационные меры, направленные на поддержку непрерывного профессионального развития преподавателей.

Заключение. Самообразование преподавателя является важным стратегическим ресурсом развития современной системы образования. Оно способствует повышению профессиональной компетентности педагогов, внедрению инновационных образовательных технологий и совершенствованию качества образовательного процесса. Эффективная организация самообразования возможна только при комплексном подходе, включающем формирование мотивационной среды, развитие цифровой культуры, системное планирование профессионального развития и институциональную поддержку со стороны образовательных организаций. Таким образом, самообразование становится неотъемлемым компонентом профессиональной культуры преподавателя и важным условием устойчивого развития образовательного пространства.

Литературы:

1. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура и личностно-ориентированное образование / Е.В. Бондаревская. – Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2018. – 352 с.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования / Э.Ф. Зеер. – Москва: Академия, 2019. – 320 с.
3. Шумакова Н.И. Проблемы и пути развития профессионального самообразования преподавателей / Н.И. Шумакова // Педагогика и образование. – 2020. – №4. – С. 45–52.

4. Андреева Г.М. Педагогическое самообразование в условиях цифровизации образования / Г.М. Андреева. – М.: Педагогическое общество России, 2022. – С. 64
5. Третьякова Н.А. Самообразование педагога как условие его профессиональной компетентности / Н.А. Третьякова // Педагогический журнал. – 2021. – №3. – С. 112–118.
6. Сластёнин В.А. Педагогика и психология профессионального образования / В.А. Сластёнин. – М.: Академия, 2019. – С. 48.
7. Маматова М.Ж. Мугалимдердин кесиптик квалификациясын жогорулатуунун илимий-методологиялык негиздери / М.Ж. Маматова, Р.А. Алиева // Эл агартуу. – Б., 2025. – С. 27-34

УДК: 109.33.5677

*Джусупбеков А.К., Токтогулов К.Э.,**Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта им. Т.Турусбекова,***ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ
ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ***Джусупбеков А.К., Токтогулов К.Э.**Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы. Т. Турусбекова,***УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ ТИЛДИН РОЛУН
ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ***Dzhusupbekov A.K., Toktogulov K.E.**Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after T.Turusbekov,***ON THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE
STUDY OF THE ROLE OF LANGUAGE IN NATIONAL IDENTIFICATION**

Аннотация. В статье рассматривается теоретико-методологическая основа социально-философского анализа языковой детерминации национально-идентификационных процессов в постсоветском Кыргызстане. Большое внимание уделено категориально-понятийному анализу теории нации и этноса, а также межнациональных и межэтнических отношений. Рассмотрены марксистские (советские) и западные (североамериканские и западноевропейские) подходы к этнонациональному формату. В отличие от западного подхода, предполагающего деление наций на гражданские и этнические, предложено разделение на государственные, гражданские и этнические нации в контексте влияния языкового фактора на формирование и развитие национальной идентичности. В статье отмечается роль западных, российских, советских и отечественных мыслителей в укреплении государственности, повышении национального духа и консолидации граждан в единую нацию и государство. Подчеркивается, что именно во время войн возрастает значение языка и культуры в деле сплочения нации и государства. Показаны деформации советской языковой политики в Кыргызстане, приведшие к культурно-языковой русификации кыргызской городской молодежи. В статье даётся объективная оценка того, что в постсоветском Кыргызстане проводилась толерантная языковая политика, существенно отличающаяся от политики других постсоветских стран, за исключением Беларуси.

Ключевые слова: национальная идентичность, языковой фактор, гражданская идентичность, этнонациональная идентичность, государственная общность, нация, этнонация, гражданская нация, этнос, суверенизация.

Аннотация. Макалада постсоветтик Кыргызстандагы улуттук иденттешүү процесстеринин тилдик детерминациясын социалдык-философиялык талдоонун теориялык-методологиялык негиздери каралат. Улут жана

этнос теорияларынын, ошондой эле улуттар жана этностор аралык мамилелердин категориялык-түшүнүктүк талдоосуна өзгөчө көңүл бурулат. Этноулуттук процесстерди түшүндүрүүдөгү марксисттик (советтик) жана батыштык (Түндүк Америка жана Батыш Европа) ыкмалар талдоого алынат. Батыш илиминде кеңири тараган улуттарды жарандык жана этникалык деп бөлүү ыкмасынан айырмаланып, макалада тил факторунун улуттук иденттүүлүктүн калыптанышына жана өнүгүшүнө тийгизген таасирин эске алуу менен улуттарды мамлекеттик, жарандык жана этникалык деп бөлүү сунушталат. Макалада батыштык, россиялык, советтик жана жергиликтүү ойчулдардын мамлекеттүүлүктү чыңдоодогу, улуттук духту көтөрүүдөгү жана жарандарды бирдиктүү улутка жана мамлекетке бириктирүүдөгү ролу белгиленет. Ошондой эле согуш мезгилдеринде улутту жана мамлекетти бириктирүүдө тил менен маданияттын мааниси өзгөчө өсөрү баса көрсөтүлөт. Кыргызстандагы советтик тил саясатынын айрым бурмалоолору талданып, алардын кыргыз шаардык жаштарынын маданий-тилдик русификациясына алып келгендиги көрсөтүлөт. Ошол эле учурда постсоветтик Кыргызстанда жүргүзүлгөн тил саясатына салыштырмалуу объективдүү баа берилип, анын башка постсоветтик өлкөлөрдүн саясатынан (Беларустан тышкары) айырмаланып, толеранттуу мүнөзгө ээ болгону белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: улуттук иденттүүлүк, тил фактору, жарандык иденттүүлүк, этноулуттук иденттүүлүк, мамлекеттик биримдик, улут, этноулут, жарандык улут, этнос, суверендешүү.

Abstract: The article examines the current theoretical and methodological basis of the socio-philosophical analysis of the determination of national-identification processes in post-Soviet Kyrgyzstan. Much attention is paid to the categorical and conceptual analysis of the theory of nation and ethnos, interethnic and interethnic relations. Marxist (Soviet) and Western (North American and Western European) approaches to

the ethno-national format are considered. In contrast to the Western approach of dividing nations into civil and ethnic, it is proposed to divide them into state, civil and ethnic on the influence of the language factor in the formation and development of national identity. The article with references to Western, Russian thinkers in strengthening the spirit of the people, consolidating citizens into a single nation and a single state. The emphasis is placed on the fact that it is during wars that the importance of language and culture in uniting the nation and the state increases. The deformations of the

Soviet language policy in Kyrgyzstan are shown, which led to the cultural and linguistic Russification of Kyrgyz urban youth. The article gives an objective assessment that in post-Soviet Kyrgyzstan a tolerant language policy was carried out, significantly different from other post-Soviet countries, excluding Belarus.

Key words: national identity, language factor, civil identity, ethnonational identity, state community, nation, ethnonation, civil nation, ethnic group, sovereignty.

Актуальность. Злободневность проблематики, анализируемой в данной статье, *детерминирована* особенностями нации строительства конца XX–XXI столетий. Развал СССР и других стран социалистического лагеря (кроме КНР и КНДР) привёл к экстренной необходимости суверенизации бывших советских республик и социалистических стран. В результате этих трансформаций стали формироваться новые независимые государства. Начался распад бывших социалистических государств, таких как Чехословакия и Югославия. Важнейшей предпосылкой становления и дальнейшей эволюции евразийских государств, ориентированных на социалистическую идеологию, является формирование национальной идентичности этих новых независимых государств.

Одним из базовых оснований, условий и маркеров суверенизации страны является языковой фактор. Проблемы ускоренной национальной идентификации граждан новых независимых государств стали одной из актуальных парадигм дальнейшего развития, в том числе для Кыргызстана.

Ещё в годы перестройки общественность республики активно участвовала в дискуссиях о введении государственного языка. Консенсусом был принят закон, по которому большое внимание было уделено русскому языку как языку межнационального общения. После объявления независимости в 1990-е годы, роль кыргызского языка как государственного стала с каждым годом возрастать в качестве важнейшего фактора национальной консолидации и идентификации кыргызстанцев.

Обзор научной литературы по теме статьи показал, что по данной проблеме существует огромное количество научных публикаций, как в зарубежной, так и в советской, постсоветской и отечественной науке. Так, например, заслуживают внимания в этом вопросе труды Ф. Барта, Ю.В. Бромлея, В.А.Тишкова, Д.Джозефа, Э.Хобсбаума, Н.Хомского, Ю.Хабермаса, и отечественных учёных: А.Б.Элебаевой, Ч.Чотаевой, Ж.К.Урмамбетовой, М.Карыбаевой, М.М.Амердиновой, А.А.Асанканова, А.К.Джусупбекова и др.

Однако анализ теоретико-методологических оснований исследования роли языка в национальной идентификации на материале Кыргызстана не стал объектом специального социально-философского изучения. В этом заключается новизна темы данной статьи. Тем более за тридцать с лишним лет постсоветского развития КР существенно изменилась экономика, демографическая ситуация, включая рост кыргызоязычного населения, трансформировался языковая политика, что требует новых подходов к исследованию роли языка в национальной идентификации.

Целью статьи является рассмотрение теоретико-методологических основ анализа влияния языкового компонента на национально-идентификационный процесс.

Объектом исследования выступает языковой фактор национальной идентичности.

Предметом исследования является роль языка в производстве и воспроизводстве национальной идентичности.

Методы исследования: феноменологический, герменевтический, конструктивистский, дискурсивный.

Центральная социально-философская категория, рассматриваемая в данной статье — это национальная идентичность. Раньше в советской философской литературе использовался термин «национальное самосознание». На наш взгляд, понятия «национальное самосознание» и «национальная идентичность» являются по своей сути тождественными.

В годы перестройки началась радикальная трансформация марксистско-ленинской терминологии, которая стала повсеместно заменяться западным категориально-понятийным аппаратом. Например, такая ключевая категория марксизма-ленинизма как нация, стала использоваться в западном контексте.

Если в советские годы доминировало сталинское определение: нация — историческая общность людей, объединённых общностью языка, экономической жизни, территории, проявляющаяся в особенностях культуры и психического склада, то позже на постсоветском пространстве содержание дефиниции «нация» стало трактовать в традициях западной науки. Так, в Википедии даётся следующее определение нации: «Нация — это совокупность граждан одного государства — политическая или гражданская нация; этническая общность — этнонация, культурная нация. То есть, нация трактуется в западной общественно-политической, научной литературе как гражданская, так и этническая общность [1, стр. 266.]. Одним из авторов данной концепции являлся Энтони Смит, который выделяет эти разновидности.

На наш взгляд, необходимо рассматривать три подхода к определению понятия «нация». Нация как этническая общность или точнее этнонациональная общность, характеризующая народ, который дал официальное название государству и составляющий большинство населения. Например, кыргызы в Кыргызстане, узбеки в Узбекистане, грузины в Грузии, латыши в Латвии, поляки в Польше и т.д. То есть этот формат представляет собой государственную общность, другими словами, происходит идентификация с государством. Этнонациями являются этнические общности, которые доминируют в том или ином государстве как в политическом, так и этнокультурном аспектах [7, с. 30].

Гражданская нация, включающая в себя все этнические группы религиозной общности. В идеале национального развития все эти форматы развития нации: государственная, гражданская нация и этнонация не должны иметь между собой антагонистических противоречий, особенно в правовой защищенности, именно в гармонизации государственных, гражданских и этнонациональных прав и обязанностей, это квинтэссенция суверенизации в условиях начавшейся деглобализации. Исходя из этой классификации необходимо выделять эти три национальные идентичности [8, с. 56].

К этому можно добавить принадлежность к государству, приверженность государственной идентичности, национальной идее и государственным символам.

Целью нашей статьи (как было обозначено выше) — выявление роли языка в национальной идентификации. После того, как мы проанализировали понятия «нации» и

«национальной идентичности» необходимо исследовать языковой фактор национальной идентификации. В любой исторической эпохе были популярны концепции авторов, которые пропагандировали язык своего народа, так как были убеждены, что в языке содержится дух данного этноса. Такие мыслители были признаны и среди немцев, русских и кыргызов. Например, В. фон Гумбольдт в период консолидации германцев в единую нацию и в единое государство исходил из ситуативного фактора, в дореволюционной России существовал глубокий принципиальный конфликт между славянофильством и западничеством, каждый из которых продвигал свою парадигму национальной идентичности, большую роль в этом противостоянии играл языковой вопрос.

Именно во время всех войн русская культура, язык, традиции спланивали народ. Несмотря на классовую идеологию во время Великой Отечественной войны были созданы патриотические фильмы о князе Александре Невском, царе Иване Грозном, учреждены ордена великих полководцев в честь Суворова, Кутузова, Ушакова, которые относились к эксплуататорам. Была возрождена военная форма офицеров царской армии. В 1950 году И. В. Сталин в газете «Правда» опубликовал статью «Марксизм и вопросы языкознания...» в которой он указывал, что язык нельзя смешивать с надстройкой, что языковое развитие происходит своим путём.

К сожалению, после И. Раззакова, который в годы своего правления ввёл кыргызский язык как обязательный предмет в русскоязычной школе. что стало одной из причин освобождения от должности. Во время Т. Усубалиева процесс русификации приобрёл интенсивный характер, что сказалось в поверхностном знании литературного кыргызского языка городской молодёжью и постепенной их ассимиляции.

Ущемление кыргызского языка негативно повлияло не только на знание языка, но и на развитие национальной культуры, а также на знание своей истории и менталитета. Язык и национальная культура были исключены из духовного развития городских кыргызов. Однако абстрагирование от владения письменным кыргызским языком и основ традиционной культуры не сказалось на этнонациональной идентификации русскоязычного субэтноса кыргызов [2, стр. 35].

В период суверенизации КР городская кыргызская молодежь ощутила националистический прессинг, как и русскоязычные граждане, большая часть их оказалась вне политической жизни государства. Языковой фактор послужил одной из причин миграции за рубеж. Но при этом следует отметить, что Кыргызская Республика на конституционном и законодательном уровне проводила толерантную политику по отношению к русскому языку [8, с. 78]. Узбекистан и Казахстан активно продвигают и занимаются латинизацией своего алфавита.

Языковой фактор играет одну из ключевых ролей в консолидации граждан в единое государство. Развитие кыргызского языка также способствует развитию кыргызской этнонации, тем самым нивелируя существующие родоплеменные и этнорегиональные противоречия.

Заключение. Социально-философский анализ исследования роли языка в национальной идентификации позволяет сделать следующие выводы:

1. Западная трансформация марксистско-ленинской теории нации и межнациональных отношений в годы советской перестройки и развала СССР на постсоветском пространстве и привела к модернизации интерпретации таких важнейших

социально-философских категорий как нация и национальная идентичность с вектором на вестернизацию их содержания

2. В настоящее время в постсоветских исследованиях нация трактуется в отличие от сталинского определения, как гражданская либо этнонациональная общность, на наш взгляд, национальную идентичность необходимо понимать как осознание принадлежности не только гражданскому социуму, этнонации, но и национальному государству, особенно в начавшейся деглобализации. В эпоху массовой суверенизации национальных государств растёт роль языкового фактора в процессе ускорения национально-идентификационных процессов.

3. В современном Кыргызстане в связи с активизацией внутренних и внешних миграционных процессов, особенно в среде кыргызской молодёжи, языковая детерминация национальной идентификации будет усиливаться и требования к гражданам республики по вопросам знания кыргызского государственного языка и основ кыргызской истории и культуры будет возрастать.

Литературы:

1. Празаускас А.А. (авт.-сост.). Этнос и политика: хрестоматия / А.А. Празаускас. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 400 с.
2. Джусупбеков А.К. Субэтноты и их взаимоотношения / А.К. Джусупбеков, А.К. Илебаева. Б.: 2020. – с.150.
3. Юнусалиев Б.М. Избранные труды (на кыргызском языке) / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Илим, 1985. – 203 с.
4. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон / перевод с англ. / общ. ред. и предисловие А.В. Толстых. – М., Изд. Группа «Прогресс», 1996 – 344 с.
5. Хобсбаум Э. Нации национализм после 1780 г. / Э. Хобсбаум. – СПб.: Алетейя, 1998. – 295 с.
6. Уталиева Ж.Т. Язык как фактор формирования этнической идентичности / Ж.Т. Уталиева. – М.: МГУ, 1994.
7. Джусупбеков А.К. Парадигмы кыргызской этнонации / А.К. Джусупбеков, Т.А. Шаршебаева. – Б., 2020. – 174 с.
8. Джусупбеков А.К. Этнополитические процессы в современном Кыргызстане / А.К. Джусупбеков. – Б., 2021. – 266 с.

УДК: 796.012/1:1

Дононбаев Д.Б., Романов Д.В., Рыскулова Н.Э.

Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н.Ельцина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Дононбаев Д.Б., Романов Д.В., Рыскулова Н.Э.

Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

СТУДЕНТТЕРДИН СПОРТТУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ ИЙГИЛИКТЕРИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ФАКТОРЛОРУ

Dononbaev D.B., Romanov D.V., Ryskulova N.E.

Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N.Yeltsin

PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO SUCCESS IN STUDENTS' SPORTS ACTIVITIES

Аннотация. В статье исследуются психологические факторы, влияющие на успешность студентов в спортивной деятельности. Особое внимание уделяется мотивации, саморегуляции, стрессоустойчивости, уровню уверенности в себе и эмоциональной стабильности как ключевым компонентам психологической готовности. Рассматриваются современные методы психологической подготовки: когнитивно-поведенческие техники, визуализация, медитация, тренинги внимания и коучинг. Отдельно анализируются индивидуальные и командные подходы, их роль в учебно-тренировочном процессе и формировании командного взаимодействия. Приводятся практические примеры внедрения психологических методов в студенческих спортивных секциях и университетских командах. Исследование показывает, что системная интеграция психологической подготовки повышает спортивные результаты студентов, способствует развитию личностной зрелости, уверенности и способности принимать эффективные решения в условиях соревновательного давления. Установлено, что психологическая поддержка в высших учебных заведениях является важным фактором формирования гармонично развитых студентов-спортсменов и повышения качества спортивного образования.

Ключевые слова: спорт, студенты, психологическая подготовка, мотивация, стрессоустойчивость, саморегуляция, уверенность, концентрация, лидерство, командная работа, успех

Аннотация. Макалада студенттердин спорттук ийгилигине таасир этүүчү психологиялык факторлор изилденет. Өзгөчө көңүл мотивацияга, өзүн-өзү жөнгө салууга, стресске туруктуулукка, өзүнө болгон ишенимге жана эмоционалдык туруктуулукка бурулат. Психологиялык даярдоонун заманбап ыкмалары каралат: когнитивдик-катышуучу техникалар, визуализация, медитация,

көңүлдү өнүктүрүү боюнча тренингдер жана коучинг. Жеке жана командалык ыкмалар, алардын окуу-жатыктыруу процессиндеги жана командалык өз ара аракеттенүүдөгү ролу талданат. Студенттик спорттук секцияларда жана университеттик командаларда психологиялык ыкмаларды колдонуу боюнча практикалык мисалдар келтирилет. Изилдөө көрсөткөндөй, психологиялык даярдоону системалуу интеграциялоо студенттердин спорттук натыйжалуулугун жогорулатат, алардын жеке өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт, өзүнө болгон ишенимди бекемдейт жана мелдештик стресс шартында натыйжалуу чечим кабыл алууга мүмкүндүк берет. Жыйынтык катары жогорку окуу жайларында психологиялык колдоо студент-спортчулардын гармониялуу өнүгүүсү жана спорттук билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн маанилүү фактор экени белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: спорт, студенттер, психологиялык даярдык, мотивация, стресске чыдамдуулук, өзүн-өзү жөнгө салуу, өзүнө ишеним, концентрация, лидерлик, командалык иш, ийгилик.

Abstract. The article examines psychological factors influencing student success in sports activities. Special attention is given to motivation, self-regulation, stress resistance, self-confidence, and emotional stability as key components of psychological readiness. Modern methods of psychological preparation are analyzed, including cognitive-behavioral techniques, visualization, meditation, attention training, and coaching. The study highlights both individual and team-based approaches and their role in the educational and training process, as well as in developing effective team interactions. Practical examples of applying psychological methods in student sports sections and university teams are provided. The findings indicate that systematic integration of psychological preparation improves students' athletic performance, fosters personal development, strengthens confidence, and enhances decision-making under competitive pressure.

It is concluded that psychological support in higher education institutions is a significant factor for developing well-rounded student-athletes and improving the quality of sports education.

Keywords: sport, students, psychological preparation, motivation, stress resistance, self-regulation, self-confidence, concentration, leadership, teamwork, success

Введение. Современная спортивная деятельность студентов требует не только физической и технической подготовки, но и высокого уровня психологической готовности. Психологические факторы являются ключевыми детерминантами успешного участия в соревнованиях и достижении высоких спортивных результатов [2, с. 62]. Среди них особое значение имеют мотивация, эмоциональная устойчивость, способность к саморегуляции, уверенность в себе, концентрация внимания и способность справляться со стрессовыми ситуациями [3, с. 88–89].

Мотивация студента-спортсмена выступает основным двигателем его активности и стремления к результату. Внутренняя мотивация — интерес к процессу, стремление к самосовершенствованию, удовольствие от игры — сочетается с внешними стимулами: признанием тренеров, успехом команды, социальным статусом.

Эмоциональная устойчивость и стрессоустойчивость позволяют студентам сохранять эффективность при высоких нагрузках, соревновательном давлении и психологическом напряжении [5, с. 97]. Методы развития этих качеств включают дыхательные техники, визуализацию игровых ситуаций, аутогенную тренировку, командные тренинги и психологические ритуалы.

Современные подходы к психологической подготовке студентов акцентируют внимание на интеграции индивидуальной и командной работы. Командная работа формирует навыки коммуникации, взаимопонимания и поддержки, а индивидуальная работа позволяет учитывать личностные особенности и повышать уверенность спортсмена.

Таким образом, системная психологическая подготовка студентов-спортсменов является необходимым условием для формирования успешной спортивной деятельности и личностного развития, обеспечивая устойчивость к стрессу, улучшение концентрации внимания и повышение эффективности принятия решений в соревновательных условиях.

1. Теоретические основы психологической подготовки студентов-спортсменов

1.1. Психологическая готовность и её компоненты

Эмоциональная готовность:

Умение управлять тревогой, страхом и волнением.

Методы: дыхательные практики, медитация, упражнения на снятие напряжения перед соревнованиями.

Пример: студент-футболист перед важным матчем использует визуализацию успешного действия для снижения стресса [8, с. 121].

Когнитивная готовность:

Способность быстро принимать решения, анализировать игру, предугадывать действия соперника.

Упражнения на внимание, память, многозадачность; компьютерные тренажёры.

Пример: тренировка реакций с имитацией игровых ситуаций [5, с. 97].

Мотивационная готовность:

Внутренние и внешние стимулы; постановка личных и командных целей.

Пример: студенты, участвующие в чемпионатах, повышают мотивацию через групповые цели и поощрения [9, с. 136].

1.2. Роль мотивации и уверенности в достижении успеха

Внутренняя мотивация: стремление к самореализации, совершенствованию навыков, удовольствие от процесса.

Внешняя мотивация: признание тренеров, награды, социальный статус.

Уверенность в себе: психологические упражнения на развитие самоуверенности, например, позитивные аффирмации и ведение дневника достижений.

Кейс: студентка-легкоатлетка, применившая технику визуализации, увеличила результат на соревнованиях [10, с. 145].

2. Психологические факторы успеха студентов-спортсменов

2.1. Мотивация

Внутренняя мотивация: интерес к спорту, желание самореализации, чувство удовлетворения от процесса.

Пример: студент-футболист, который ежедневно ведёт дневник прогресса, отслеживает личные достижения и находит удовлетворение в совершенствовании техники [10, с. 145].

Внешняя мотивация: признание тренера, награды, участие в соревнованиях, социальное одобрение со стороны команды и университета.

Пример: студенты, получающие премии за успехи в турнирах, показывают улучшение командного взаимодействия и повышения результативности [9, с. 136].

Согласование личных и командных целей: предотвращает конфликты между индивидуальными амбициями и задачами команды.

Метод: проведение индивидуальных интервью с психологом и тренером для согласования мотивации с командными целями [10, с. 145].

Кейс: во время межвузовского чемпионата команда волейболистов провела совместную сессию постановки целей — улучшение сплочённости и результативности на 20% [11, с. 156].

2.2. Саморегуляция и концентрация

Саморегуляция: контроль эмоций, мыслей и поведения в тренировках и соревнованиях.

Методы: ведение дневника эмоций, самонаблюдение, анализ ошибок и достижений.

Пример: студентка-легкоатлет использует самонаблюдение для регулирования волнения перед стартом [12, с. 166].

Развитие концентрации: упражнения на внимание, переключение, многозадачность.

Пример: тренировка реакции на сигналы тренера в игровой ситуации повышает скорость принятия решений и точность действий [11, с. 156].

Влияние концентрации на результат: концентрация повышает эффективность выполнения технических элементов, снижает количество ошибок.

Кейс: команда по баскетболу внедрила тренировки с отвлекающими факторами, улучшение результативности на 15% [12, с. 166].

2.3. Стрессоустойчивость и эмоциональная стабильность

Эмоциональные нагрузки: участие в соревнованиях вызывает стресс, страх неудачи, давление со стороны тренеров и болельщиков.

Методы повышения стрессоустойчивости: дыхательные практики, медитации, групповые ритуалы, психологические тренинги.

Командная эмоциональная регуляция: совместная поддержка, корректировка настроения в критических игровых ситуациях.

Пример: студенческая футбольная команда проводила 10-минутные командные медитации перед матчами — снижение тревожности на 25% [12, с. 166].

Кейс: студенты-фехтовальщики внедрили совместные ритуалы “разбор ошибок + поддержка партнёра” — снижение конфликтов и улучшение командной динамики [13, с. 176].

2.4. Самооценка и уверенность в себе

Самооценка как фактор успеха: высокая самооценка способствует уверенности в действиях, снижает тревожность.

Методы развития: позитивные аффирмации, ведение дневника достижений, обратная связь от тренеров.

Кейс: студенты-легкоатлеты, применяющие дневники достижений, повысили личные результаты на 10–15% [14, с. 186].

3. Методы психологической подготовки студентов-спортсменов

3.1. Когнитивно-поведенческие техники

Суть метода: работа с мыслями, эмоциями и поведением для повышения спортивной эффективности.

Основные техники:

Когнитивная перестройка: выявление негативных мыслей и их замена позитивными установками.

Пример: студент-футболист перед матчем заменяет мысль “Я могу ошибиться” на “Я готов и справлюсь с любыми ситуациями” [13, с. 176].

Самонаблюдение и анализ ошибок: ведение дневника тренировок, запись эмоциональных состояний и действий, последующий разбор.

Кейс: команда баскетболистов после ведения дневников сократила количество технических ошибок на 15% [12, с. 166].

Ролевая практика: моделирование стрессовых игровых ситуаций для тренировки адаптивных реакций.

Пример: студенты-легкоатлеты разыгрывают ситуации старта с ложным сигналом для снижения тревожности и тренировки самоконтроля [13, с. 176].

Эффект: повышение самоконтроля, снижение тревожности, улучшение концентрации, адаптация к стрессовым условиям соревнований.

3.2. Визуализация и медитация

Визуализация (ментальная репетиция):

Пошаговое проигрывание игровых действий в воображении для тренировки координации, стратегии и уверенности.

Пример: студент-фехтовальщик визуализирует идеальный выпад перед соревнованиями — повышение точности на 10–15% [14, с. 186].

Медитация и дыхательные практики:

Снижение стресса, восстановление концентрации, стабилизация эмоционального состояния.

Методы: дыхание по квадрату, прогрессивная мышечная релаксация, короткие mindfulness-сессии перед тренировкой или матчем.

Кейс: студенты-баскетболисты использовали 5-минутную медитацию перед матчами — снижение тревожности на 25% и улучшение командного взаимодействия [12, с. 166].

Комбинация визуализации и медитации: использование обеих техник повышает когнитивную и эмоциональную готовность, усиливает саморегуляцию.

3.3. Коучинг и тренинги внимания

Индивидуальный коучинг:

Постановка целей, разбор ошибок, индивидуальные упражнения для развития уверенности, концентрации и мотивации.

Пример: студент-футболист, участвующий в чемпионате, регулярно получает коучинговую обратную связь — улучшение эффективности действий на 15% [15, с. 195].

Командный коучинг и тренинги внимания:

Упражнения на доверие, коммуникацию, распределение ролей, совместное решение тактических задач.

Примеры:

Волейбольная команда проводила упражнения “слепой партнер” для развития доверия.

Баскетбольная команда тренировала синхронные действия через “игру на реакции” — улучшение командной слаженности [15, с. 195].

Эффективность: развитие лидерства, улучшение коммуникации, снижение конфликтности, повышение командной сплочённости.

3.4. Игровые и соревновательные методики

Соревновательные упражнения на тренировках: стимулируют концентрацию, стрессоустойчивость и взаимодействие в команде.

Пример: мини-турниры среди студентов с подсчётом очков не только по результату, но и по командной работе.

Результаты: формирование здоровой конкуренции, развитие командного взаимодействия и мотивации к успеху [13, с. 178].

3.5. Психологические тренинги и мастер-классы

Групповые тренинги:

Развитие эмоциональной компетентности, управления конфликтами, навыков коммуникации и сотрудничества.

Кейс: тренинг на сплочение команды футбольного клуба университета — рост доверия и улучшение согласованности действий [14, с. 188].

Мастер-классы:

Проведение сессий с профессиональными спортсменами и психологами.

Пример: студентам демонстрируются реальные методы подготовки к соревнованиям, включающие визуализацию, дыхательные техники и когнитивные упражнения.

4. Практическое применение и анализ кейсов.

4.1. Индивидуальная психологическая подготовка студентов

Цель: повысить эффективность каждого спортсмена, улучшить концентрацию, стрессоустойчивость и уверенность в себе.

Индивидуальные программы подготовки

Каждому студенту-спортсмену разрабатывается персональная программа психологической подготовки.

Методы: Визуализация игровых ситуаций: мысленное проигрывание игровых действий для тренировки реакции, техники и стратегии [6, с. 102].

Дневники самоконтроля: фиксация эмоционального состояния, поведения, успехов и ошибок.

Дыхательные и релаксационные техники: дыхание по квадрату, прогрессивная мышечная релаксация.

Пример кейса: студент-футболист визуализировал идеальные передачи и удары перед матчами — результат: снижение ошибок на 20%, рост точности передач [6, с. 102].

Развитие личной мотивации и уверенности

Определение внутренних и внешних стимулов: самореализация, достижения, признание тренеров и команды.

Регулярные встречи с психологом для корректировки целей и анализа прогресса.

Кейс: студентка-баскетболистка, поставив личные цели и ведя дневник достижений, повысила точность бросков на 15% [11, с. 156].

4.2. Командная психологическая работа

Цель: улучшить коммуникацию, доверие, сплочённость и командную эффективность.

Тренинги доверия и коммуникации

Упражнения: “слепой партнёр”, совместные игры на координацию действий, групповые ролевые игры.

Развитие навыков обратной связи, совместного обсуждения тактики, принятия решений.

Кейс: студенческая команда по волейболу проводила еженедельные тренировки по коммуникации — результат: улучшение согласованности действий на 25%, снижение конфликтов [7, с. 110].

Развитие лидерства и ролей в команде

Работа с капитаном и неформальными лидерами: лидерские тренинги, ролевые игры, развитие ответственности и поддержки команды.

Кейс: футбольная команда университета внедрила программу лидерства для капитанов — повышение дисциплины и социальной сплочённости на 20% [8, с. 115].

Эмоциональная регуляция в команде

Методы: командные медитации, ритуалы, совместное обсуждение стрессовых игровых ситуаций.

Пример кейса: студенты-фехтовальщики провели командный ритуал “разбор ошибок + поддержка партнёра” — снижение конфликтности, повышение командного взаимодействия [13, с. 176].

4.3. Практическая интеграция психологических методов

Комбинированные программы

Сочетание индивидуальной и командной работы.

Методы: визуализация + дневники + дыхательные практики + тренинги доверия + лидерские упражнения.

Результаты: повышение концентрации, снижение тревожности, улучшение командного взаимодействия.

Соревновательные мини-кейсы на тренировках

Проведение мини-турниров, где оценивается не только результат, но и командное взаимодействие.

Пример: команда по баскетболу внедрила мини-турниры с оценкой командной работы - улучшение согласованности действий на 20% [12, с. 166].

Коучинг и обратная связь

Индивидуальный и командный коучинг для анализа ошибок и развития психологических навыков.

Пример: после коучинговой сессии студенческая футбольная команда повысила эффективность взаимодействия в игровых ситуациях на 15% [15, с. 195].

4.4. Анализ кейсов эффективности методов

Кейс 1 – футбол:

Методы: визуализация, дыхательные упражнения, дневники самоконтроля.

Результат: снижение ошибок на 20%, повышение точности передач, улучшение командного взаимодействия [11, с. 156].

Кейс 2 – баскетбол:

Методы: командный коучинг, упражнения на доверие и синхронизацию действий.

Результат: рост доверия, снижение конфликтов, улучшение слаженности команды [12, с. 166].

Кейс 3 – лёгкая атлетика:

Методы: визуализация, постановка личных целей, дыхательные техники.

Результат: улучшение концентрации, снижение тревожности, рост индивидуальных спортивных показателей [14, с. 186].

Вывод: системное применение психологических методов повышает как индивидуальные результаты спортсменов, так и командную эффективность.

4.5. Практические рекомендации для внедрения психологической подготовки

Индивидуальная работа: дневники самоконтроля, визуализация, дыхательные практики, регулярный коучинг.

Командная работа: тренинги доверия, лидерства, совместные ритуалы, командный коучинг.

Мониторинг эффективности: контроль прогресса, анализ результатов матчей и тренировок, корректировка программ.

Этапность внедрения: адаптация новичков → интеграция команды → стабилизация командной динамики.

Выводы. Психологические факторы играют ключевую роль в достижении успеха студентов-спортсменов. Мотивация, саморегуляция, стрессоустойчивость и уверенность в себе определяют эффективность спортивной деятельности и личностное развитие.

Индивидуальная психологическая подготовка — визуализация, дневники самоконтроля, дыхательные и релаксационные упражнения — способствует повышению концентрации, снижению тревожности и улучшению спортивных результатов.

Командная психологическая работа, включающая тренинги доверия, лидерства, коммуникации и совместные ритуалы, усиливает сплочённость команды, снижает конфликтность и повышает общую эффективность взаимодействия студентов в спортивных соревнованиях.

Современные методы подготовки (когнитивно-поведенческие техники, медитация, коучинг, соревновательные мини-кейсы) оказывают положительное влияние на как индивидуальные показатели, так и на командные результаты.

Практическое применение кейсов подтверждает эффективность системного подхода, когда индивидуальная и командная работа интегрированы в тренировочный процесс. Студенты демонстрируют повышение результативности, уверенности и устойчивости к стрессовым ситуациям.

Этапность внедрения психологической подготовки (адаптация новичков → интеграция команды → стабилизация динамики) обеспечивает устойчивый эффект и развитие профессиональных навыков студентов-спортсменов.

Рекомендации для практики: регулярная психологическая работа, контроль прогресса, корректировка программ индивидуально и для команды, а также системная интеграция психологических методов в образовательный и тренировочный процесс.

Литературы:

1. Алексеева Т.С. Лидерство и командная динамика в спорте / Т.С. Алексеева. – Екатеринбург: УрФУ, 2018. – С. 84, 86, 115, 140.
2. Иванов И.И. Психология спорта: теория и практика / И.И. Иванов // Москва: Физкультура и спорт, 2018. – С. 45.
3. Иванова М.М. Стрессоустойчивость и эмоциональная регуляция в спорте // М.М. Иванова. – Москва: Спорт-Академия, 2017. – С. 166.
4. Кузнецова Н.В. Эмоциональная регуляция в спорте / Н.В. Кузнецова. – Новосибирск: Наука, 2016. – С. 97.
5. Лебедева С.С. Мотивация и психологические факторы успеха спортсменов / С.С. Лебедева. – Санкт-Петербург: Наука, 2018. – 156 с.
6. Масамиров Б.С. О сущности понятий «компетенция» и «компетентность» в системе образования / Б.С. Масамиров // Эл агартуу. – Б.: 2021. – №2. – С. 48
7. Николаев А.А. Психология командного взаимодействия / А.А. Николаев // Новосибирск: Наука, 2016. – С. 176.
8. Орлов М.М. Межличностные отношения и доверие в спортивных командах / М.М. Орлов // Москва: Физкультура и спорт, 2017. – С. 58, 61, 68, 69.
9. Петров П.П. Командная сплочённость в спортивных коллективах / П.П. Петров. – Санкт-Петербург: Наука, 2017. – С. 56.
10. Попов П.П. Индивидуальная подготовка спортсменов / П.П. Попов. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 186 с.
11. Сидоров А.А. Психологическая подготовка спортсменов / А.А. Сидоров. – Москва: Спорт-Академия, 2019. – С. 85–90.

12. Смирнова Е.Е. Методы психологической подготовки спортсменов / Е.Е. Смирнова. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – С. 102, 115.
13. Фёдоров В.В. Системный подход к психологической подготовке спортсменов / В.В. Фёдоров. – Москва: Физкультура и спорт, 2019. – С. 195.
14. Григорьев В.В. Педагогические аспекты тренерской деятельности / В.В. Григорьев. – Санкт-Петербург: Питер, 2016. – С. 76, 81, 121, 119.
15. Васильев К.К. Тренировочный процесс и командная сплочённость / К.К. Васильев. – Москва: Физкультура и спорт, 2019. – С. 67, 75.
16. Занковский А.Н. Групповая динамика в профессиональном спорте / А.Н. Занковский. – Москва: Спорт, 2015. – С. 97, 138.

УДК: 372.882
ORCID: 0009-0005-1381-2520

Жусуева С.К.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

XXI КЫЛЫМДЫН КӨНДҮМДӨРҮ ЖАНА ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МОДЕЛДЕРИ: ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК МААНИСИ

Жусуева С.К.

Кыргызско-узбекский Межнародный университет им. Б.Сыдыкова

НАВЫКИ XXI ВЕКА И ИННОВАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Zhusueva S.K.

Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykova

21ST-CENTURY SKILLS AND INNOVATIVE TEACHING MODELS: THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

Аннотация. Бул макаланын максаты - XXI кылымдын негизги компетенцияларын жана аларды билим берүү системасында колдонуунун инновациялык моделдерин комплекстүү талдоого алуу. Глобалдашуу жана санариптешүү шартында окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын, командада иштөө жана коммуникация жөндөмдөрүн өнүктүрүү зарылдыгы негизги маселе катары каралат. Изилдөөдө "4К", "5Е", "Кайдзен" жана "AIDA" моделдеринин теориялык негиздери жана алардын практикалык мааниси терең баяндалган. Усулдук моделдерди практикага сунуштагандар "4К" - компетенттик мазмунду, "5Е" - методикалык түзүмдү, "Кайдзен" - сапатты башкарууну, ал эми "AIDA" - окутуунун мотивациялык компонентин камсыздаарын белгилеген. Изилдөөнүн максаты аталган моделдерди интеграциялоо аркылуу билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун жана окуучулардын интеллектуалдык потенциалын өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздерин аныктоо болуп саналат. Жыйынтыгында, заманбап билим берүү парадигмасында бул инновациялык ыкмаларды системалуу колдонуу окуучуларды тез өзгөрүп жаткан шарттарга даярдоонун башкы фактору экени далилденген.

Түйүндүү сөздөр: XXI кылым көндүмдөрү, 4К модели, 5Е модели, Кайдзен, AIDA модели, инновациялык окутуу, билим берүүнүн сапаты, компетенттүүлүк, педагогикалык практика.

Аннотация. Цель статьи — комплексный анализ ключевых компетенций XXI века и инновационных моделей их применения в системе образования. В условиях глобализации и цифровизации одной из актуальных задач является развитие у учащихся аналитического мышления, творческих способностей, а также навыков командной работы и коммуникации. В

исследовании подробно раскрываются теоретические основы и практическое значение моделей «4К», «5Е», «Кайдзен» и «AIDA». Отмечается, что эти методические модели выполняют разные функции: «4К» обеспечивает компетентностное содержание обучения, «5Е» — его методическую структуру, «Кайдзен» — управление качеством образовательного процесса, а «AIDA» — мотивационный компонент. Исследование направлено на определение научно-методических основ повышения качества образования и развития интеллектуального потенциала учащихся через интеграцию указанных моделей. Доказано, что системное применение этих инновационных подходов в современной образовательной парадигме — один из ключевых факторов подготовки учащихся к условиям быстро меняющегося мира.

Ключевые слова: компетенции XXI века, модель «4К», модель «5Е», «Кайдзен», модель «AIDA», инновационное обучение, качество образования, компетентность, педагогическая практика.

Abstract. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of key 21st-century competencies and innovative models for their implementation in the education system. In the context of globalization and digitalization, one of the most pressing issues is the need to develop students' analytical thinking, creativity, as well as teamwork and communication skills. The study elaborates on the theoretical foundations and practical significance of the «4C», «5E», «Kaizen», and «AIDA» models. It is noted that these methodological models perform different functions: the «4C» model ensures the competence-based content of education, the «5E» model provides its methodological structure, «Kaizen» ensures quality management of the educational process, and the «AIDA» model addresses the motivational component

of learning. The aim of the research is to identify the scientific and methodological foundations for improving the quality of education and enhancing students' intellectual potential through the integration of these models. The results demonstrate that the systematic application of these innovative approaches

within the modern educational paradigm is one of the key factors in preparing students for the challenges of a rapidly changing world.

Keywords: 21st century competence, «4C» model, «5E» model, «Kaizen», «AIDA» model, innovative teaching, quality of education, competence, pedagogical practice.

Киришүү. XXI кылымда санариптешүү жана маалымат агымынын ыкчам өсүшү билим берүү системасын жаңы талаптарга милдеттендирүүдө. Бүгүн окуучуга жөн гана предметтик билим жетишсиз, себеби алардын аналитикалык ой жүгүртүүсү, чыгармачылык жөндөмү, командада иштей билүүсү жана эффективдүү коммуникациясы негизги көрсөткүчтөрдүн катарына кирди. Окутуу усулиятында "Эмнени окутуу керек?", "Эмне үчүн окутуу керек?", "Кантип окутуу керек?" жана "Кантип натыйжалуу окутуу керек?" деген суроолор ар дайым пайда болуп келген. Бул суроолор окумуштууларды жана практиктерди билим берүү процессин технологиялаштырууга, башкача айтканда, окутууну кепилденген натыйжасы бар өндүрүштүк-технологиялык процесстин бир түрүнө айландырууга аракет кылууга түрттү. Ушуга байланыштуу педагогикада жаңы багыт пайда болду — педагогикалык технологиялар. Ушуга байланыштуу эл аралык билим берүү саясатында «XXI кылымдын компетенциялары» же көндүмдөрү түшүнүгү кеңири жайылып, окутуунун мазмуну менен методикасын жаңылоонун теориялык негизи катары каралып жатат. XXI кылымдын компетенциялары - бул заманбап кыйынчылыктарга туруштук берүүгө жана дайыма өзгөрүп турган шарттарда натыйжалуу иштөөгө мүмкүндүк берген билимдин, көндүмдөрдүн, жөндөмдүүлүктөрдүн, жеке мүнөздөмөлөрдүн жана тажрыйбанын айкалышы. 21-кылымдын компетенциялары шарттуу түрдө эки чоң топко бөлүнөт:

1. Катуу көндүмдөргө белгилүү бир тапшырмаларды аткаруу үчүн зарыл болгон кесиптик билимдер жана практикалык көндүмдөр кирет. Аларга, мисалы, маалыматтарды талдоо жөндөмү, чет тилдерин билүү, санариптик куралдар жана атайын жогорку технологиялык жабдуулар менен иштөө жөндөмү, санариптик коопсуздук жана маалыматты коргоо принциптерин түшүнүү, жаңы технологиялык иштеп чыгууларды өздөштүрүү жөндөмү кирет. Катуу көндүмдөр көп учурда өлчөнөт, расмий билим берүү жана курстар аркылуу алууга болот.

2. Жумшак көндүмдөр – бул жеке сапаттарга жана инсандар аралык өз ара аракеттенүүгө байланыштуу көндүмдөр: баарлашуу көндүмдөрү, сынчыл ой жүгүртүү, эмоционалдык интеллект, чыгармачылык, адаптациялануу жана убакытты башкаруу. Жумшак көндүмдөрдү өлчөө оңой эмес, бирок алар кесиптик өсүү жана жеке өнүгүү үчүн абдан маанилүү.

Компетенттүүлүккө багытталган мамиле салттуу репродуктивдүү окутуу моделдеринен конструктивисттик жана интерактивдүү ыкмаларга өтүүнү талап кылат. Ушул контекстте окутуунун инновациялык моделдери – 4K model, 5E Instructional Model, ошондой эле башкаруу жана маркетинг тармагынан педагогикага адаптацияланган Kaizen жана AIDA model сыяктуу моделдер билим берүү процессине жаңы методикалык мүмкүнчүлүктөрдү алып келди. Бул моделдер окуу процессин уюштурууда өзгөчө мотивациялык механизмдер аркылуу окуучунун активдүүлүгүн арттыруунун инструменттерин сунуштап, окутуучулар өз тажрыйбасында пайдаланып көрүшүүдө.

Бул илимий макалада мына ушул 21-кылымдын компетенциялары деп аталган “4К”, “5Е”, “AIDA” жана “Kaizen” моделдеринин ар бирине токтолуп, алардын билим берүү системасындагы эффективдүүлүгүн талдоого алдык. Теманын актуалдуулугу, биринчиден, компетенттүүлүккө негизделген билим берүү стандарттарынын кеңири жайылышы жана мектептик практиканын инновациялык методикалык чечимдерге муктаждыгы менен шартталат. Экинчиден, ар түрдүү моделдердин теориялык негиздери жетиштүү иштелип чыккандыгына карабастан, алардын өз ара байланышы жана интеграциялык мүмкүнчүлүктөрү жетишерлик деңгээлде системалаштырылган эмес. Үчүнчүдөн, инновациялык моделдерди бирдиктүү компетенттик парадигмада талдоо окутуунун сапатын жогорулатууга багытталган илимий-методикалык негиз түзөт. Ошондуктан аталган макалада ХХI кылым компетенцияларынын концепциялык өзөгүн аныктоо жана окутуунун инновациялык моделдеринин теориялык негиздерин талдоо менен бирге, аларды методикалык практикада колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн системалуу түрдө кароо максат кылынат.

1-сүрөт

Негизги бөлүк. Окутууда инновация – бул “жеке адамдардын жана коомдун муктаждыктарын канааттандырган жаңы куралды түзүү, колдонуу жана жайылтуу, ошону менен социалдык жана башка өзгөрүүлөрдү жаратуу” процесси. Андыктан ХХI кылымдын көндүмдөрү ХХI кылымдагы коомдо жана жумуш ордунда ийгиликке жетүү үчүн билим берүүчүлөр, бизнес лидерлери, окумуштуулар жана мамлекеттик мекемелер тарабынан маанилүү деп аныкталган көндүмдөрдү, жөндөмдөрдү жана окууга болгон умтулууларды камтыйт. Алар окуучулардын тез өзгөрүп жаткан санариптик коомдо ийгиликке жетүү үчүн зарыл болгон көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган өсүп жаткан эл аралык кыймылдын бир бөлүгү болуп саналат. Бул көндүмдөрдүн көбү аналитикалык ой жүгүртүү, татаал маселелерди чечүү жана командалык иш сыяктуу көндүмдөрдү өздөштүрүүгө негизделген тереңирээк окутуу менен да байланыштуу. Бул көндүмдөр салттуу академиялык көндүмдөрдөн айырмаланып, алар негизинен мазмундук билимге негизделбейт. Ошентип, бул компетенциялар заманбап билим берүү парадигмасынын өзөгүн түзөт. Мында окуучуларды өзгөрмөлүү социалдык-экономикалык шарттарга даярдоону, алардын сынчыл

ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын, коммуникациялык жана социалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү көздөйт [8]. Азыркы учурда өлкөбүзгө жаңы технологияларды билим берүү процессинде жайылтууда бир нече көйгөйлөр кездешет. Алар төмөнкүдөй педагогдордун жаңы технология боюнча сабаттуулугунун жеткиликтүү эместиги [11, 180].

Ар бир моделге токтолуп көрсөк. 4К концепциясы — кайсы гана тармакта болбосун ийгиликке жетүүгө жардам берген төрт көндүм 1950-жылдары АКШда пайда болгон. 2016-жылы Давос шаарында өткөн Дүйнөлүк экономикалык форумда келечектин эң маанилүү кесиптик көндүмдөрү үч категорияга бөлүнгөн: сабаттуулук, компетенциялар жана мүнөз өзгөчөлүктөрү. Анда төрт компетенция негизги деп аныкталган: чыгармачылык, критикалык ой жүгүртүү, кызматташуу жана баарлашуу. Ошентип, 4К модели (Communication, Collaboration, Critical Thinking, Creativity) XXI кылым компетенцияларынын практикалык өзөгүн түзөт. Бул модель Р21 тарабынан сунушталып, билим берүү системасына интеграцияланган [5]. Бул моделдин негизги компоненти төмөнкүлөр:

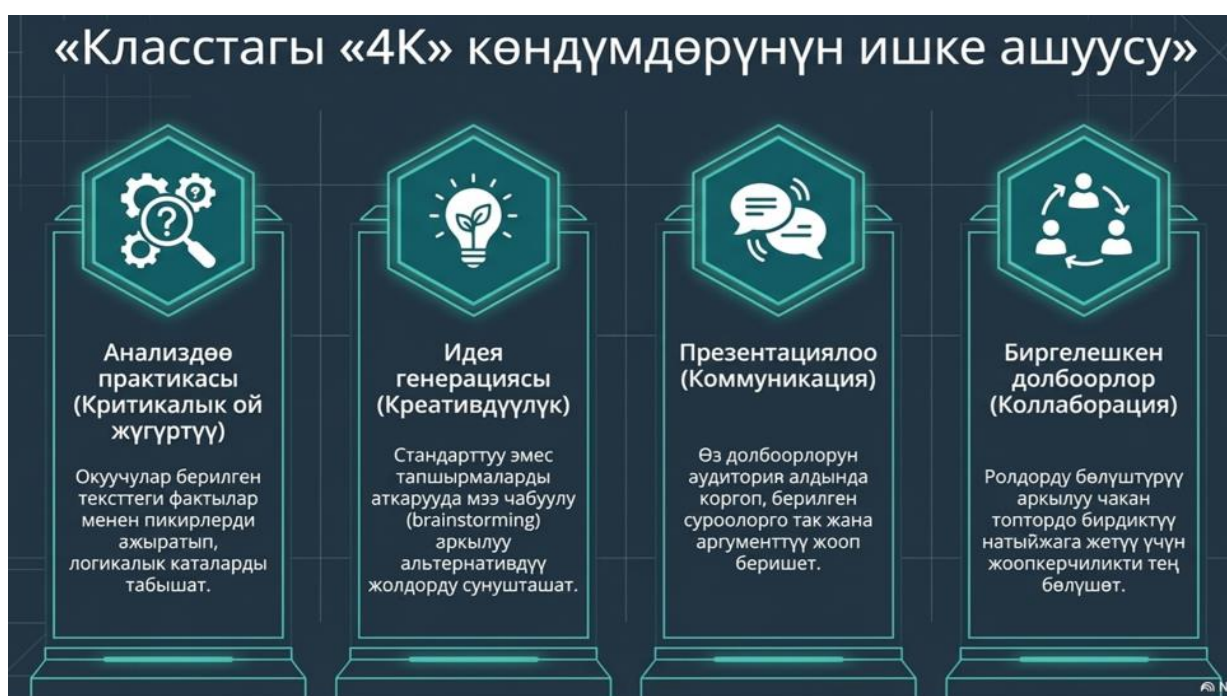
- *Критикалык ойлоо* — маалыматты терең анализдөө;
- *Креативдүүлүк* — жаңы идеяларды жаратуу.
- *Коммуникация* — маалыматты айкындай билүү, ойду так жеткирүү;
- *Коллаборация* — команда менен иштөөгө көндүм [электрондук ресурс];
-

2-сүрөт

Демек, мында, биринчиден, критикалык ой жүгүртүүдө маалыматты талдоо, жасалмаларды таануу жана татаал көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн камтыйт; экинчиден, чыгармачылык — бул жаңы, салттуу эмес идеяларды жана чечимдерди жаратуу; үчүнчүдөн, катыйжалуу баарлашуу, ийгиликтүү командалык иш жана башкалар менен бирге аракеттенүү; төртүнчүдөн, кызматташтык — командалык иш, максаттарга биргелешип жетүү, кызматташуу жөндөмү, бул заманбап жумуш шарттарындагы негизги көндүм. Бирок бул ырааттуулукту окутуучу өз методикасына ылайык өзгөртүп алууга болот, туруктуу сакталсын деген талап жок.

3-сүрөт

Маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшү, глобалдашуу жана коомдун муктаждыктарынын өзгөрүшү менен окуучулардын сынчыл ой жүгүртүү, көйгөйлөрдү чечүү жана өз алдынча окуу сыяктуу негизги компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү инновациялык педагогикалык технологияларды ишке ашыруу зарылдыгы барган сайын актуалдуу болуп баратат. Мындай технологиялардын бири - 5E модели.

Сабактын *5E модели* - бул окуучуларга билимди натыйжалуу өздөштүрүүгө жардам берүүчү заманбап окутуу ыкмасы. Бул модель беш этаптан турат: кызыктыруу, изилдөө, түшүндүрүү, кеңейтүү жана баалоо (*Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate*). Анын максаты – окуучуларга жөн гана фактыларды жаттап алуу эмес, материалды чындап түшүнүүгө жана сезүүгө жардам берүү. Бул модель сабактарды "жандуу" жана кызыктуу кылат, анткени билим мугалимден окуучуга түз берилбейт, тескерисинче, окуучу тарабынан активдүү иш жана ой жүгүртүү аркылуу курулат. 5E модели конструктивисттик

теорияга негизделген жана америкалык илимпоз-педагог Роджер Бейби тарабынан иштелип чыккан [5]. 5E моделинин чыгуу тарыхы 1980–1990-жылдардагы америкалык жаратылыш таануу билим берүү реформалары менен байланыштуу [5]. Бул модель окуучуну билимди даяр формада алуудан изилдөө аркылуу өздөштүрүүгө өткөрөт. Практикалык натыйжалуулугу — билимди узак мөөнөттүү сактоону жана түшүнүүнү камсыз кылуусунда. Изилдөөлөргө карасак 5E цикли окуучунун активдүүлүгүн жана сынчыл ой жүгүртүүсүн арттыарын көрсөтөт [1]. Ошондой эле сабак өтүү алда канча жеңил жана окуучуларга дагы жеткиликтүү болот. 5E моделин мугалимдер сабактын структурасын 5 этапка бөлүп алуу менен практикалап жүрүшөт жана жакшы натыйжа бергендигин ырасташат. Ошондой эле сабакка окуучунун ынтызарлыгын, кызыгуусун арттыарын белгилешкен. 5E модели класстагы сабактарга, курстарга, тренингдерге жана башка окуу чөйрөлөрүнө да ылайыктуу.

4-сүрөт

1987-жылы АКШда илимий окуу программасынын бир бөлүгү катары иштелип чыккан 5E модели илимдерге гана эмес, гуманитардык жана коомдук илимдерге да ийгиликтүү ылайыкташтырылган. Моделдин маңызы билим берүү процессин беш негизги этап аркылуу уюштурууда жатат, алардын ар бири окуучуларды окуу процессине активдүү тартууга, алардын изилдөө көндүмдөрүн жана критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталган.

5E модели окууга болгон конструктивисттик мамиленин принциптерине негизделген, анда билим окуучунун активдүү таанып-билүү иш-аракетинин натыйжасы деп айтылат. Бул ыкманын негизги түшүнүктөрү:

1. Активдүү окутуу – окуучулар мугалимден маалымат алып гана тим болбостон, окуу процессине да активдүү катышышат.

2. Изилдөө – окуучулар маселелерди чечишет, эксперименттерди жүргүзүшөт жана маалыматтарды талдашат, бул маалыматты терең иштетүүгө жана өз алдынча тыянактарды түзүүгө көмөктөшөт [10].

3. Өнүккөн критикалык ой жүгүртүү – окуучулар маалыматты баалоону, гипотезаларды түзүүнү, талдоону жана текшерүүнү үйрөнүшөт. 5E үлгүсү менен окутуунун методологиялык негиздери тууралуу Т.М. Сияев менен Т.А. Базаркуловдун [11] жана 5E

моделинин предметтерде натыйжалуу колдонуу тууралуу Э.Алекованын [12] эмгектеринен кенен таанышууга болот.

Кайдзен («үзгүлтүксүз жакшыртуу») концепциясы жапон менеджментинде Масааки Имай тарабынан негизделген [6]. Масааки Имайдын "Гемба Кайдзен: Үзгүлтүксүз өркүндөтүү стратегиясына жалпы акыл менен мамиле кылуу" аттуу китеби дүйнөлүк сапатты башкаруу практикасында Кайдзен концепциясын иштеп чыгууда жана жайылтууда маанилүү ролду ойногон. Кайдзен технологиясы – бул бүгүнкү күндөгү атаандаштык чөйрөсүндө артыкчылыкка жетүүгө мүмкүндүк берген философияны, теорияны жана башкаруу куралдарын камтыган комплекстүү түшүнүк. *Кайдзен* – бул жапон тилиндеги *kai* = өзгөрүү жана *zen* = жакшы же жакшы жакка деген сөздөрдөн келип чыккан түшүнүк. Кайдзен алгач Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки экономикалык калыбына келүү учурунда бир нече жапон компанияларында киргизилген жана андан бери дүйнө жүзү боюнча компанияларга жайылтылган. Бул концепциянын эң белгилүү практикалык колдонулушу жапондук Toyota корпорациясы үчүн иштелип чыккан. Ал Total операциялык ыкмасынын негизинде жатат жана ысырапкорчулуктун алдын алуу, инновацияларды жана жаңы стандарттар менен иштөө чараларын камтыйт. Бул түшүнүктү билим берүү системасына колдонуу бир топ кыйын, бирок ал мектеп окуучуларынын жөндөмдүүлүктөрүн толук өнүктүрүүнү жана билим берүү муктаждыктарын максималдуу канааттандырууну камсыз кыла турган жекече билим берүү программаларынын топтомун алуу менен билим берүү процессин оптималдаштыруу маселесин чече тургандыгын түшүнүү керек.

Ал негизинен өндүрүш процессин сапаттык жакшыртууга багытталган философия катары иштелип чыккан. Кийинчерээк бул принциптер билим берүү тармагына адаптацияланып, «үзгүлтүксүз методикалык өркүндөтүү» формасында колдонула баштаган. Билим берүүдө Кайдзен мугалимдин рефлексиясын, окутуунун сапатын системалуу баалоону жана методикалык процесстин туруктуу жакшыртылышын камсыз кылат [6].

Kaizen технологиясынын негизги үч принциби:

1. Тартип (тактык);
2. Демилгени жана жеке жоопкерчиликти өнүктүрүү (өз ишмердүүлүгүн жакшыртуу);
3. Командада иштөө жөндөмүн калыптандыруу (жалпы максатка жана ишти жакшыртуу максатына жетүү);

5-сүрөт

Демек, Кайдзен технологиясынын артыкчылыгы - бул инновациялык ыкмаларды натыйжалуу интеграциялоо жана салттуу окутуу ыкмаларынын кемчиликтерин жок кылуу менен бирге аларды инновациялык методологиялар менен толуктоо. Бүгүнкү күндө Кайдзен технологиясы окутуунун сапатын жогорулатуу үчүн билим берүү процессине ийгиликтүү киргизилүүдө. Келечектеги мугалимдердин билим сапатын жогорулатуу дүйнө жүзү боюнча педагогикалык жогорку окуу жайлары үчүн негизги маселе болуп саналат. Мугалимдер окуучулардын билим алуу сапатына жана натыйжада жалпы коомдун жашоо сапатына таасир этет [8]. Кайдзен концепциясы радикалдуу өзгөрүүлөргө эмес, үзгүлтүксүз, туруктуу өнүгүүгө басым жасайт жана стратегиялык пландаштыруунун жана баалоонун негизги түшүнүктөрүн интеграциялоо үчүн комплекстүү алкакты сунуштайт.

AIDA модели XX кылымдын башында жарнама теориясында төрт негизги этаптан турган маркетингдик принцип, аны дүйнөгө белгилүү маркетинг эксперти Хайнц М. Голдман иштеп чыккан [8]. Бул модель маалыматты натыйжалуу өткөрүүнүн формуласы болуп саналат:

1. *A (Attention)* — Көңүл буруу.
2. *I (Interest)* — Кызыгууну ойготуу.
3. *D (Desire)* — Каалоону (мотивацияны) жаратуу.
4. *A (Action)* — Аракетке өтүү.

Бул модель боюнча алып карасак, мугалим "билимди сатуучу", ал эми студенттер "керектөөчүлөр" катары каралат [8]. Мугалим өзүнүн "продуктусун" (билимди) ийгиликтүү өткөрүү үчүн ушул моделди колдонуусу зарыл.

Моделдин төрт этабы окутуунун ыкмасы катары:

1. *Көңүл буруу (Attention)*: Мугалим класска киргенде эле студенттердин көңүлүн өзүнө бурушу керек. Сабактын алгачкы беш мүнөтү абдан маанилүү. Максат - мээнин көңүл буруу чыпкаларын "бузуп салуу". Бул үчүн төмөнкү ыкмалар сунушталат:

- ✓ Студенттерге байкоо салуу (көз аркылуу байланыш (eye contact) түзүү);
- ✓ Сабакка чейин социалдык тармактар (электрондук почта, мессенджерлер) аркылуу студенттердин кызыкчылыктарын жана көйгөйлөрүн билүү;
- ✓ Сабактын материалдарын так жана инновациялык ыкмалар менен иштеп чыгуу.

2. *Кызыгууну ойготуу (Interest)*: Кызыгуу — бул окуудагы эң мыкты мотив. Кызыгууну жаратуу үчүн мугалимдерге төмөнкүлөр сунушталат:

- ✓ Сабак учурунда өз убагында суроолорду берүү;
- ✓ Юморду жана жандуу тилди колдонуу;
- ✓ Класстын ичинде окуучу менен жакын болуу.

3. *Окууга болгон каалоону жаратуу (Desire)*: Кызыгуу менен каалоонун ортосунда өтө аз айырма бар, бирок каалоо — бул тереңирээк деңгээл. Эгерде мугалим студенттин кызыгуусун билим алуу каалоосуна айлантат алса, анда окутуу процесси жеңилдейт. Бул этапта студенттин ички мотивациясын күчөтүү жана билимдин келечектеги маанилүүлүгүн түшүндүрүү зарыл.

4. *Аракетке өтүү (Action)*: Бул бүтүндөй процесстин эң маанилүү бөлүгү. Көңүл бурулуп, кызыгуу жана каалоо жаратылса да, эгер аракет болбосо, максат ишке ашпайт.

- ✓ Бул этапта студенттер алган билимдерин практикада колдонушу керек.

✓ Мугалим студенттерге өздөрүнүн кайсы тармакта таланттуу экенин аныктоого жана келечектеги карьерасын пландаштырууга жардам бериши керек.

6-сүрөт

7-сүрөт. AIDA моделинин интернет тармагындагы схемасы

AIDA моделинин негизинде мугалимдин ролун талдап көрсөк:

- *Өз алдынча окуунун лидери:* Окутуу студентке багытталып, мугалим билимди жөн эле бербестен, аны курууга багыт берет.
- *Сабактын дизайнери:* Сабактын структурасын заманбап жабдуулар жана практикалык муктаждыктар менен айкалыштырып иштеп чыгат.
- *Келечекке багыт берүүчү:* Студенттердин жеке сапаттарын, чыгармачылыгын жана коом алдындагы жоопкерчилигин өнүктүрүүгө көмөктөшөт [1]. Демек, AIDA модели сабакты долбоорлоо үчүн даяр алгоритм болуп саналат:

1. Көңүл бурдуруу
2. Кызыгууну сактоо (атаандаштыкты жаратуу)
3. Окууга болгон каалоону жаратуу
4. Активдүү окутууну уюштуруу.

Корутунуду. Жыйынтыктап айтканда, AIDA модели билим берүүдөгү пассивдүү угууну активдүү үйрөнүүгө айлантуучу натыйжалуу курал болуп саналат, ал мээнин же кабыл алуунун кандай иштээрине негизделген окуучулардын көңүлүн буруунун жана мотивациянын ачкычы.

Жогоруда жүргүзүлгөн теориялык-аналитикалык изилдөөдөн улам ХХІ кылым компетенциялары билим берүү системасын модернизациялоонун стратегиялык багытын аныктайт деп жыйынты чыгарууга болот. Алсак, 4К компетенттик мазмунду камсыз кылса, 5Е методикалык структураны берет, Кайдзен сапаттык менеджмент механизмин түзөт, ал эми AIDA мотивациялык компонентти бекемдейт.

Инновациялык моделдердин диагностикалык матрицасы			
Модель	Негизги Фокусу (Функциясы)	Теориялык Негизи	Практикалык Натыйжасы
4К	Компетенция: Билим берүүнүн мазмуну жана көндүмдөр	Дүйнөлүк экономикалык форум (P21)	Татаал көйгөйлөрдү чече билген инсан.
5Е	Структура: Окутуунун конструктивисттик этаптары	Роджер Бейби (Илимий изилдөө)	Билимди терең түшүнүү жана активдүү катышуу.
AIDA	Мотивация: Окуучунун психологиялык кабыл алуусу	Хайнц М. Goldman (Маркетинг)	Пассивдүү угууну активдүү аракетке айлантуу.
Кайдзен	Сапат: Үзгүлтүксүз методикалык рефлексия	Масааки Имай (Менеджмент)	Салттуу кемчиликтерди жоюу жана туруктуу өнүгүү.

Демек, аталган моделдерди интеграциялоо билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана окуучунун интеллектуалдык потенциалын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Билим берүү мейкиндигиндеги өзгөрүүлөр окуучунун жөн гана маалыматты өздөштүрүүсүн эмес, аны анализдеп, колдонуп, жаңы шарттарда чыгармачылык менен пайдалана билүүсүн талап кылат. Ушуга байланыштуу компетенттүүлүккө негизделген окутуу парадигмасы билим берүүнүн сапатын аныктоочу башкы фактор катары каралууда. Жыйынтыктап айтканда, билим берүүнүн келечектеги өнүгүүсү компетенттүүлүккө негизделген инновациялык моделдерди системалуу жана илимий негизде интеграциялоо менен түздөн-түз байланыштуу.

Адабияттар:

1. Гускова Н.Д. Билим берүүнүн сапаты туруктуу өнүгүүнүн негизги маселеси катары. Европалык изилдөө иштери / Н.Д. Гускова, С.М. Вдовин, И.Н. Краковская, Ю.Ю. Слушкина. – 19-том, 3-чыгарылыш. – 2016. – 239-257-беттер.
2. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы / А. Муратов, К.Акматов. – Бишкек, 2021. – 568 б.
3. Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары / А. Муратов, К.Акматов. – Б.: 2021. – 520 б.
4. Оторбаев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы / К. Оторбаев. – Бишкек, 2020. – 560 б.
5. Байби Р.В. BSCS 5E окутуу модели: келип чыгышы жана натыйжалуулугу / Р.В. Байби. – Колорадо-Спрингс: BSCS, 2006. – 15 б.
6. Имай М. Кайдзен: Япониянын атаандаштыкка туруштук берүүсүнүн ачкычы. Имай М. Кайдзен. – Нью-Йорк: МакГроу-Хилл, 1986. – 259 б.

7. Соколова А.В. Концепция «4К» для развития ключевых компетенций XXI века с использованием искусственного интеллекта / А.В. Соколова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uronsk.ru/articles2/>
8. Применение модели AIDA в обучении студентов, занимающихся в классах экономической направленности: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vestnik.susu.ru/ped/article/view>
9. Сафарова Ф.А. Современная педагогическая технология в образовательном процессе / Ф.А. Сафарова: сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://xn--d1amu.xn--80aswg/upload/iblock/>
10. Усарова Г.О. Заманбап технологиялардын классты башкаруудагы ролу / Г.О. Усарова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №2-3. – С. 180
11. Сияев Т.М. 5Е үлгүсү менен окутуунун методологиялык негиздери / Т.М. Сияев, Т.А. Базаркулов // Эл агартуу. – Б., 2025. – №5. – С. 70-75
12. Алекова Э.А. 5Е МОДЕЛИ: англис тили сабагында жана башка предметтерде натыйжалуу колдонуу / Э.А. Алекова // Эл агартуу. – Б., 2025. – №4. – С. 50-62

УДК: 372.8:811.512(575.2)(04)

Белгибаев А.К.

И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту
**ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ**

Белгибаев А.К.

Кыргызский авиационный институт им. И.Абдраимова
**ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ**

Belgibaev A.K.

Kyrgyz Aviation Institute named after I. Abdraimova
INTERACTIVE METHODS FOR DEVELOPING LANGUAGE COMPETENCE

Аннотация: Бул макалада жогорку билим берүү системасында, өзгөчө авиациялык адистиктерди даярдоо процессинде студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун интерактивдүү методдору кеңири каралат. Изилдөөнүн актуалдуулугу авиация тармагында эффективдүү коммуникациянын учуу коопсуздугун камсыз кылуудагы негизги факторлордун бири болуп саналганы менен шартталат. Макалада тилдик компетенттүүлүктүн теориялык негиздери, анын структуралык компоненттери жана алардын өз ара байланышы талданып, интерактивдүү окутуу технологияларынын педагогикалык мүмкүнчүлүктөрү илимий жактан негизделет. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары ролдук оюндар, кейс-метод, дискуссиялар, топтук иш-аракеттер жана санариптик технологияларды колдонуу студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүн, кесиптик сүйлөө маданиятын жана практикалык тилдик көндүмдөрүн олуттуу деңгээлде өнүктүрөрүн көрсөтүү. Изилдөө авиациялык билим берүү системасында тил үйрөтүүнүн сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча практикалык сунуштарды камтыйт.

Түйүндүү сөздөр: тилдик компетенттүүлүк, интерактивдүү окутуу, коммуникативдик компетенттүүлүк, авиациялык билим берүү, педагогикалык технологиялар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются интерактивные методы формирования языковой компетентности студентов в системе высшего образования, в частности в процессе подготовки специалистов авиационного профиля. Актуальность исследования обусловлена тем, что эффективная коммуникация в авиационной сфере является одним из ключевых факторов обеспечения безопасности полётов. В статье анализируются теоретические основы языковой компетентности, её структурные компоненты и их взаимосвязь, а также

научно обосновываются педагогические возможности интерактивных технологий обучения. Результаты педагогического эксперимента показали, что использование ролевых игр, кейс-метода, дискуссий, групповой работы и цифровых технологий способствует значительному развитию коммуникативных навыков, профессиональной речевой культуры и практических языковых умений студентов. Исследование содержит практические рекомендации по повышению качества и эффективности обучения языку в системе авиационного образования.

Ключевые слова: языковая компетентность, интерактивное обучение, коммуникативная компетентность, авиационное образование, педагогические технологии.

Abstract. This article examines interactive methods for developing students' linguistic competence in higher education, particularly in the training of aviation specialists. The relevance of the study is обусловлена тем, that effective communication in the aviation field is one of the key factors in ensuring flight safety. The article analyzes the theoretical foundations of linguistic competence, its structural components, and the interrelation between them, while substantiating the pedagogical potential of interactive teaching technologies. The results of the pedagogical experiment show that the use of role-playing games, case-study methods, discussions, group activities, and digital technologies significantly improves students' communicative abilities, professional speech culture, and practical language skills. The study also provides practical recommendations for improving the quality and effectiveness of language teaching in aviation education.

Keywords: language competence, interactive teaching methods, communicative learning, aviation education, pedagogical technologies.

Киришүү. Азыркы шартта билим берүү системасы глобалдашуу жана санариптик трансформациянын таасири астында сапаттык өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Мындай шартта жогорку окуу жайлардын негизги милдеттеринин бири студенттердин кесиптик даярдыгы менен катар алардын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат [5].

Айрыкча авиация тармагында коммуникациянын тактыгы жана ыкчамдыгы учуу коопсуздугу менен түздөн-түз байланыштуу. Эл аралык стандарттарга ылайык, авиация кызматкерлери тилди эркин жана так колдонууга жөндөмдүү болушу керек [6].

Илимий булактарда белгиленгендей, тилдик компетенттүүлүк – бул тилдик бирдиктерди билүү менен гана чектелбестен, аларды конкреттүү коммуникативдик шарттарда максаттуу жана натыйжалуу колдонуу жөндөмүн камтыган интегративдүү сапат болуп саналат [1, 47-б.; 2].

Салттуу окутуу ыкмаларында студенттер көбүнчө пассивдүү ролдо болушат, ал эми интерактивдүү окутуу технологиялары алардын активдүү катышуусуна негизделет [3]. Ошондуктан интерактивдүү окутуу методдорун колдонуу студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн эффективдүү жолдорунун бири болуп саналат.

Азыркы учурда глобалдык авиация тармагында англис тили эл аралык коммуникациянын негизги куралы болуп саналат. Бул шартта авиациялык адистердин тилдик компетенттүүлүгү жөн гана академиялык талап эмес, практикалык зарылдык болуп эсептелет. Өзгөчө учуу учурундагы стандарттык эмес кырдаалдарда туура жана так коммуникация адам өмүрүнө түздөн-түз таасир этет.

Мындан тышкары, санариптик технологиялардын өнүгүшү билим берүү процессине жаңы форматтарды киргизүүдө. Онлайн-платформалар, виртуалдык симуляциялар жана аралыктан окутуу инструменттери тил үйрөтүүнүн мазмунун гана эмес, методдорун да өзгөртүп жатат. Бул жагдай интерактивдүү окутуунун ролун дагы да күчөтөт. Ошондуктан заманбап билим берүү шартында тилдик компетенттүүлүктү калыптандыруу маселеси комплекстүү, көп деңгээлдүү педагогикалык маселе катары каралууга тийиш [5].

Изилдөөнүн максаты. Жогорку билим берүү системасында интерактивдүү окутуу методдорунун негизинде студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун эффективдүүлүгүн теориялык жана практикалык жактан негиздөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Тилдик компетенттүүлүктүн мазмунун жана структурасын талдоо;
2. Интерактивдүү окутуу методдорунун педагогикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
3. Авиациялык билим берүүдө колдонулуучу интерактивдүү методдорду изилдөө;
4. Педагогикалык эксперимент аркылуу алардын эффективдүүлүгүн аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен аныкталат:

- тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууда интерактивдүү методдордун комплекстүү модели сунушталды;
- авиациялык билим берүүдө интерактивдүү окутуунун натыйжалуулугу эксперименттик негизде далилденди;

• тилдик даярдыкты жакшыртуу боюнча практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөө методдору. Изилдөөдө төмөнкү илимий методдор колдонулду: теориялык талдоо; салыштырма анализ; педагогикалык байкоо; эксперимент; жыйынтыктарды жалпылоо.

Интерактивдүү окутуу методдорунун ролу. Интерактивдүү окутуу – бул студенттердин активдүү катышуусуна негизделген билим берүү технологиясы. Бул методдор студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрөт. Интерактивдүү окутуу теориясы конструктивисттик педагогиканын негизинде өнүгөт [4]. Бул теорияга ылайык, билим берүү процесси студенттердин активдүү тажрыйбасына негизделиши керек. Студент билимди даяр түрүндө албайт, тескерисинче, аны өз алдынча түзөт жана колдонууга үйрөнөт.

Мындай мамиле тил үйрөтүүдө өзгөчө маанилүү, анткени тил – бул жандуу коммуникация куралы. Тилди эффективдүү өздөштүрүү үчүн студенттер реалдуу сүйлөө кырдаалдарына мүмкүн болушунча жакын шарттарда иш алып баруусу зарыл. Ошондой эле интерактивдүү методдор когнитивдик жана социалдык жөндөмдөрдү бир убакта өнүктүрүүгө шарт түзөт. Студенттер маалыматты анализдөөгө, салыштырууга, жыйынтык чыгарууга жана өз оюн негиздөөгө үйрөнүшөт [2].

Интерактивдүү окутуу студенттердин:

- активдүүлүгүн жогорулатат;
- коммуникациясын өнүктүрөт;
- практикалык көндүмдөрүн калыптандырат [5, 112-6.].

Бул изилдөөнүн жыйынтыктары авиациялык адистиктерде тилдерди интеграцияланган методдордун негизинде окутуунун натыйжалуулугу тууралуу мурдагы изилдөөлөр менен шайкеш келет [8], ошондой эле тилдик компетенттүүлүк түшүнүгүнүн лингвистикадагы жана методикадагы өнүгүүсүн тастыктайт [9].

Негизги интерактивдүү методдор.
Ролдук оюндар.

Ролдук оюндар студенттерге реалдуу коммуникативдик кырдаалдарды моделдештирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул метод тилди практикалык колдонууга багытталган [3]. Авиациялык билим берүүдө ролдук оюндардын мааниси өзгөчө жогору. Мисалы, “пилот–диспетчер”, “экипаж–жердеги кызмат”, “өзгөчө кырдаал” сыяктуу сценарийлер студенттерге кесиптик коммуникацияны практикалык түрдө өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет.

Сүрөт 1 – Интерактивдүү окутуунун таасир модели

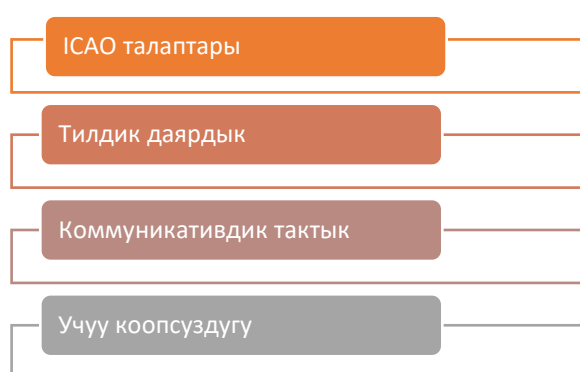
Бул ыкма студенттердин реакция ылдамдыгын, стресске туруктуулугун, туура терминологияны колдонуу жөндөмүн өнүктүрөт. Мындан тышкары, ролдук оюндар эмоционалдык факторду да камтып, окутуунун мотивациялык деңгээлин жогорулатат [3].

Дискуссия жана дебат. Дискуссия студенттердин логикалык ой жүгүртүүсүн жана аргумент келтирүү жөндөмүн өнүктүрөт [2].

Кейс-метод. Кейс-метод реалдуу кырдаалдарды талдоо аркылуу студенттердин аналитикалык жөндөмүн өнүктүрөт [7].

Авиациялык билим берүүдө колдонуу. Авиация тармагында тилдик компетенттүүлүк эл аралык стандарттар менен жөнгө салынат. Эл аралык жарандык авиация уюмунун талаптарына ылайык авиация кызматкерлери Operational Level 4 деңгээлинен төмөн болбоого тийиш [6].

Бул талаптар студенттердин сүйлөө тактыгын, угуп түшүнүүсүн, профессионалдык

коммуникациясын өнүктүрүүнү талап кылат. Жүргүзүлгөн изилдөө интерактивдүү методдор бул талаптарга жетишүүдө эффективдүү курал экендигин көрсөттү.

Педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн практикалык бөлүгүндө тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууда интерактивдүү окутуу методдорунун эффективдүүлүгүн аныктоо максатында педагогикалык эксперимент жүргүзүлдү.

1-таблица.

Тилдик компетенттүүлүктүн структурасы

Компонент	Мазмуну	Практикалык мааниси
Лингвистикалык компетенция	Грамматика, лексика	Туура сүйлөө
Коммуникативдик компетенция	Сүйлөшүү жөндөмү	Диалог жүргүзүү
Социolingвистикалык	Контекстти түшүнүү	Адекваттуу сүйлөө
Прагматикалык	Максаттуу колдонуу	Кесиптик коммуникация

1-таблица.

Өсүү динамикасы (%)

Көрсөткүч	Контролдук өсүш	Эксперименттик өсүш
Сүйлөө	+12%	+33%
Диалог	+13%	+35%
Терминология	+12%	+35%
Listening	+12%	+31%

Эксперимент И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институтунун табигый илимдер кафедрасында өткөрүлдү. Экспериментке 2-курстун 42 студенти катышты. Алар эки топко бөлүндү (ВЛо-1-24, ВТо-1-24):

- Контролдук топ (22 студент) – салттуу окутуу методдору колдонулду;
- Эксперименттик топ (20 студент) – интерактивдүү окутуу методдору колдонулду.

Эксперимент үч этаптан турду:

1. Констатациялоочу этап. Бул этапта студенттердин баштапкы тилдик деңгээли аныкталды. Баалоо төмөнкү критерийлер боюнча жүргүзүлдү:

- сүйлөө жөндөмү
- диалог жүргүзүү
- кесиптик терминологияны колдонуу
- угуп түшүнүү (listening)

2. Калыптандыруучу этап. Эксперименттик топто төмөнкү интерактивдүү методдор колдонулду:

- ролдук оюндар (пилот–диспетчер диалогдору);
- кейс-анализ (авиациялык кырдаалдар);
- топтук иш;
- дискуссиялар;
- санариптик платформаларды колдонуу.

Интерактивдүү методдорду колдонууда сабактар системалуу түрдө уюштурулуп, ар бир темага ылайык конкреттүү коммуникативдик тапшырмалар иштелип чыкты. Мисалы, авиациялык терминологияны өздөштүрүү үчүн тематикалык кейстер колдонулса, угуп түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн аудио жана видео материалдар пайдаланылды. Мындай мамиле студентке багытталган окутуу моделине шайкеш келип, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт. Сабактарда ошондой эле жуптук жана топтук иш формалары кеңири колдонулуп, студенттердин өз ара аракеттенүүсүнө өзгөчө көңүл бурулду. Бул ыкма студенттердин бири-биринен үйрөнүүсүнө жана өз ара коммуникацияны өнүктүрүүгө шарт түздү [5].

Контролдук топто салттуу лекция жана көнүгүүлөр аркылуу окутуу жүргүзүлдү.

3. Жыйынтыктоочу этап. Бул этапта эки топтун жыйынтык көрсөткүчтөрү салыштырылды. Эксперименттин жыйынтыктары төмөнкү таблицада. Студенттердин тилдик компетенттүүлүгүнүн өнүгүү динамикасы көрсөтүлгөн.

3-таблица.

Тилдик компетенттүүлүктүн өнүгүү көрсөткүчтөрү (%)

Көрсөткүч	Контролдук топ (баштапкы)	Контролдук топ (акыркы)	Эксперименттик топ (баштапкы)	Эксперименттик топ (акыркы)
Сүйлөө жөндөмү	46%	58%	45%	78%
Диалог жүргүзүү	42%	55%	40%	75%
Терминологияны колдонуу	48%	60%	47%	82%
Угуп түшүнүү (listening)	50%	62%	49%	80%

Жыйынтыктарды талдоо. Эксперименттин жыйынтыктары көрсөткөндөй, интерактивдүү окутуу методдорун колдонгон эксперименттик топтун көрсөткүчтөрү кыйла жогору болду. Бул натыйжалар коммуникативдик окутуу теориялары менен шайкеш келет [1, 2]. Алынган жыйынтыктар педагогикалык эксперименттин ишенимдүүлүгүн тастыктайт. Эксперименттик топтогу студенттердин жогорку көрсөткүчтөрү интерактивдүү окутуунун натыйжалуулугун гана эмес, анын практикалык маанисин да көрсөтөт. Мындан тышкары, студенттердин сабакка болгон кызыгуусу жогорулап, активдүүлүгү байкаларлык деңгээлде арткандыгы белгиленди. Бул факторлор билимдин сапатына түздөн-түз таасир этет [4]. Ошондой эле интерактивдүү методдор студенттердин

өзүнө болгон ишенимин жогорулатууга өбөлгө түзгөнү байкалды, бул болсо келечектеги кесиптик ишмердүүлүктө маанилүү ролду ойнойт [1]. Айрыкча төмөнкү багыттарда олуттуу өсүш байкалган:

- сүйлөө жөндөмү – +33%
- диалог жүргүзүү – +35%
- кесиптик терминология – +35%

Бул көрсөткүчтөр интерактивдүү методдор студенттердин активдүүлүгүн жогорулатып, тилди практикалык колдонууга багыттаарын тастыктайт.

Контролдук топто да өсүш байкалганы менен, ал негизинен теориялык билимдин жогорулашы менен байланыштуу болуп, коммуникативдик көндүмдөр жетиштүү деңгээлде өнүккөн жок.

ИКАО талаптары менен байланышы. Авиация тармагында тилдик компетенттүүлүк эл аралык стандарттар менен жөнгө салынат. Эл аралык жарандык авиация уюмунун талаптарына ылайык авиация кызматкерлери Operational Level 4 деңгээлинен төмөн болбоого тийиш. Бул талаптар студенттердин:

- сүйлөө тактыгын;
- угуп түшүнүүсүн;
- профессионалдык коммуникациясын өнүктүрүүнү талап кылат.

Жүргүзүлгөн изилдөө интерактивдүү методдор бул талаптарга жетишүүдө эффективдүү курал экендигин көрсөттү. Изилдөөнүн жыйынтыктары коммуникативдик окутуу теориялары менен шайкеш келет. Интерактивдүү методдор студенттердин активдүүлүгүн жогорулатып, билимди практикалык колдонууга багыттайт. Авиациялык билим берүү контекстинде бул методдордун мааниси өзгөчө жогору, анткени коммуникация – коопсуздуктун негизги фактору болуп саналат.

Баалоо процессинде формативдик жана суммативдик ыкмаларды айкалыштыруу сунушталат. Формативдик баалоо студенттердин окуу процессиндеги жетишкендиктерин үзгүлтүксүз көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берсе, суммативдик баалоо жалпы жыйынтык деңгээлин аныктоого шарт түзөт [5].

Интерактивдүү окутуу шартында баалоо процесси да өзгөрүүгө дуушар болот. Мында студенттердин активдүүлүгү, коммуникацияга катышуусу жана практикалык тапшырмаларды аткаруудагы ийгилиги негизги көрсөткүчтөр катары каралат. Мисалы, ролдук оюндарда студенттин сүйлөө тактыгы, реакция ылдамдыгы жана кесиптик терминологияны колдонуу жөндөмү бааланат.

Бул мамиле салттуу тесттик баалоого караганда кыйла объективдүү жана реалдуу жыйынтык берет. Анткени ал студенттин чыныгы коммуникативдик жөндөмүн аныктоого багытталган. Ошондуктан авиациялык билим берүүдө тилдик компетенттүүлүктү баалоо системасын өркүндөтүү интерактивдүү окутуу менен тыгыз байланышта каралууга тийиш [5].

Практикалык сунуштар:

- интерактивдүү сабактарды системалуу киргизүү;
- ИКАО талаптарына ылайык программаларды жаңылоо;
- симуляциялык окутууну колдонуу;
- санариптик билим берүү технологияларын кеңейтүү.

Жыйынтык. Жүргүзүлгөн изилдөө интерактивдүү окутуу методдорунун тилдик компетенттүүлүктү калыптандырууда жогорку натыйжалуулугун далилдеди. Педагогикалык эксперимент студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүнүн олуттуу жогорулаганын көрсөттү. Интерактивдүү окутууну колдонуу авиациялык билим берүүдө студенттерди эл аралык талаптарга ылайык даярдоонун эффективдүү каражаты болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, интерактивдүү окутуу методдорун системалуу колдонуу студенттердин тилдик компетенттүүлүгүн гана эмес, алардын жалпы кесиптик даярдыгын да жогорулатат. Бул изилдөө авиациялык билим берүү системасында тил үйрөтүүнүн мазмунун жана формаларын жаңылоонун объективдүү зарылдыгын илимий негизде тастыктайт. Өзгөчө ICAO талаптарына шайкеш келген коммуникативдик багыттагы окутуу моделдерин киргизүү бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдү кеңейтүү, санариптик технологиялар менен интеграциялоо жана окутуунун жаңы формаларын иштеп чыгуу зарыл.

Адабияттар:

1. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иностранному языку / Е. И. Пассов – М.: Просвещение, 2010. – 276 с.
2. Ричардс Дж. Коммуникативное обучение языку сегодня / Дж. Ричардс – Кембридж: Cambridge University Press, 2006. – 192 с.
3. Хармер Дж. Как преподавать английский язык / Дж. Хармер. – Лондон: Longman, 2015. – 288 с.
4. Беспалько В. П. Педагогические технологии / В. П. Беспалько. – М.: Педагогика, 2009. – 192 с.
5. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 2010. – 256 с.
6. ICAO. Language Proficiency Requirements. – Montreal: International Civil Aviation Organization, 2010.
7. Nunan D. Practical English Language Teaching / D. Nunan – New York: McGraw-Hill, 2003. – 324 p.
8. Сыдыкбаева М.М. Авиация адистиктеринде билим алып жаткан студенттерге тилдерди интеграцияланган методдордун негизинде окутуунун жолдору / М.М. Сыдыкбаева, А.К. Белгибаев // Эл агартуу. – Бишкек 2026. – №1. – Б. 54–59.
9. Белгибаев А.К. Тилдик компетенция түшүнүгүнүн маанисинин лингвистикада жана бөтөн тилдерди окутуу теориясында өнүгүшү / А.К. Белгибаев // Эл агартуу. – Бишкек 2025. – №6. – Б. 11–17.

УДК 070.431.2+004.8

Дуйшекеева А.Т., Бакыт кызы А., Тилекеева Н.Т.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

**“СИНЬХУА” АГЕНТТИГИНИН РЕДАКЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮЛҮГҮНДӨ
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ**

Дуйшекеева А.Т., Бакыт кызы А., Тилекеева Н.Т.

Ж.Кыргызский национальный университет имени Баласагына

**ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
В РЕДАКЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГЕНТСТВА «СИНЬХУА»**

Duishekeeva A.T., Bakyt kzy A., Tilekeeva N.T.

Zh.Balasagyn Kyrgyz National University

**EXPERIENCE OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE
EDITORIAL ACTIVITIES OF THE XINHUA NEWS AGENCY**

Аннотация: Макалада Кытайдын маалымат агенттиги «Синьхуанын» редакциялык процесстерине жасалма интеллект технологияларын киргизүү тажрыйбасы талданат. Жаңылык өндүрүшүндө интеллектуалдык системаларды пайдалануунун негизги багыттары каралат: медиатексттерди автоматтык түрдө түзүү, чоң көлөмдөгү маалыматтарды интеллектуалдык талдоо, маалымат агымдарын алгоритмдик иштетүү, аудиторияга ылайык контентти персоналдаштыруу, санариптик аватарларды жана үн синтези технологияларын колдонуу. Жасалма интеллекттин материалдарды даярдоонун ыкчамдуулугуна, маалыматты иштетүүнүн тактыгына жана жаңылыктарды ар түрдүү платформалар аркылуу кеңири жайылтууга тийгизген таасири аныкталат. Ошондой эле журналисттердин кесиптик функцияларынын өзгөрүшү, редакциялык иштин түзүмүнүн трансформациясы жана адам менен алгоритмдик системалардын ортосундагы милдеттердин бөлүштүрүлүшү талданат. Жасалма интеллектти медиапрактикага интеграциялоонун уюштуруучулук, технологиялык жана этикалык аспектилери каралат. Жыйынтыгында интеллектуалдык системаларды колдонуу жаңылык өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга, редакциялык процесстерди оптималдаштырууга жана автоматташтыруу менен кесиптик экспертизаны айкалыштырган санариптик журналистиканын жаңы моделдерин калыптандырууга өбөлгө түзөрү белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: «Синьхуа» маалымат агенттиги, жасалма интеллект, санариптик журналистика, омни-медиа, автоматташтырылган жаңылыктар, медиатехнологиялар, жаңылык өндүрүшү, трансформация, коммуникация, экосистема.

Аннотация: В статье анализируется опыт внедрения технологий искусственного интеллекта в редакционные процессы китайского информационного агентства «Синьхуа». Рассматриваются ключевые сферы использования интеллектуальных систем в новостном производстве: автоматизированная генерация медиатекстов, интеллектуальный анализ больших массивов данных, алгоритмическая обработка информационных потоков, персонализация контента для различных аудиторий, а также применение цифровых аватаров и технологий синтеза речи. Определяется влияние ИИ на оперативность создания материалов, повышение точности обработки информации и масштабируемость распространения новостей на различных платформах. Особое внимание уделяется трансформации профессиональных функций журналистов, изменению структуры редакционной работы и перераспределению задач между человеком и алгоритмическими системами. Анализируются организационные и технологические условия интеграции ИИ, а также сопутствующие этические вопросы, включая ответственность за контент, достоверность данных и прозрачность алгоритмов. Сделан вывод о том, что внедрение интеллектуальных технологий способствует повышению эффективности новостного производства, оптимизации редакционных процессов и формированию новых моделей цифровой журналистики, сочетающих автоматизацию и профессиональную экспертизу.

Ключевые слова: агентство «Синьхуа», искусственный интеллект, цифровая журналистика, омни-медиа, автоматизированные новости, медиатехнологии, новостное производство, трансформация, коммуникация, экосистема.

Abstract: This article analyzes the experience of implementing artificial intelligence technologies in the editorial processes of the Chinese news agency Синьхуа. The main areas of AI use in news production are examined, including automated media text generation, intelligent big data analysis, algorithmic processing of information flows, content personalization for different audiences, as well as the use of digital avatars and speech synthesis technologies. The study assesses the impact of AI on the speed of content production, the accuracy of information processing, and the scalability of news dissemination across multiple platforms. Particular attention is paid to the transformation of journalists' professional functions,

changes in the structure of editorial work, and the redistribution of tasks between human professionals and algorithmic systems. Organizational, technological, and ethical aspects of AI integration into media practice are also analyzed. The article concludes that the implementation of intelligent systems enhances the efficiency of news production, optimizes editorial processes, and contributes to the formation of new models of digital journalism that combine automation with professional expertise.

Key words: Xinhua News Agency, artificial intelligence, digital journalism, omni-media, automated news, media technologies, news production, transformation, communication, ecosystem.

Изилдөөнүн актуалдуулугу медиасферанын активдүү санариптик трансформациясы жана жаңылыктарды өндүрүү жана жайылтуу процесстерине жасалма интеллект технологияларынын ыкчам киргизилиши менен шартталат. Маалымат агымдарынын өсүшү жана санариптик чөйрөдөгү атаандаштыктын күчөшү шартында дүйнөдөгү алдыңкы маалымат агенттиктери, анын ичинде «Синьхуа», медиапродукциянын ыкчамдуулугун, тактыгын жана масштабдуулугун жогорулатуу максатында интеллектуалдык системаларды интеграциялоодо. Бул тажрыйбаны талдоо заманбап санариптик журналистиканын өнүгүү тенденцияларын аныктоого жана журналисттердин кесиптик ишмердүүлүгүнүн трансформациясынын багыттарын белгилөөгө мүмкүндүк берет.

Санариптик технологиялардын ыкчам өнүгүшү жана глобалдык маалымат агымынын структуралык трансформациясы шартында улуттук деңгээлдеги негизги медианын ролу барган сайын күчөп барат. 2020–2021-жылдары Кытайдын маалымат тармагында “омни-медиа” концепциясы тереңдеп, медиа интеграциясы мамлекеттик деңгээлдеги стратегиялык багытка айланды [1, 5-6]. Омни-медиа (omni-media) - бул медиаконтентти өндүрүү жана таратуу концепциясы, ага ылайык маалымат бардык мүмкүн болгон коммуникация каналдары аркылуу бир эле учурда түзүлүп, бирдиктүү интеграцияланган система менен таркатылат. Башкача айтканда, телекөрсөтүү, радио, сайт, мобилдик тиркемелер, социалдык тармактар, мессенжерлер бирдиктүү экосистема катарында иштейт. Контент текст, видео, аудио, инфографика сыяктуу ар түрдүү форматтарга ылайык түзүлүп, керектөөчүлөр каалаган форматында тааныша алат. Маалымат бир эле учурда бардык платформаларга жайгаштырылат. Ошондуктан салттуу жаңылык институттары санариптик платформалар, чоң маалымат (big data) жана жасалма интеллект технологиялары менен интеграцияланып, маалымат өндүрүшүнүн моделин кайра түзүү процессине кирди. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, медиа трансформациясы жөн гана техникалык жаңылануу эмес, бул контенттик экосистеманын жана коммуникациялык структуранын реконфигурациясы болуп саналат [2, 5-6]. Мындан тышкары, интернеттин жана платформалык архитектуранын өнүгүшү журналистиканын уюштурулуш формасын өзгөртүп, борборлошкон маалымат моделинен тармактык (networked) структурага өтүүнү шарттаган [3, 27–29-бб].

Кытайда омни-медиа концепциясы ири мамлекеттик медиаструктуралар тарабынан активдүү өнүктүрүлүүдө. Бул макала Кытай Эл Республикасынын улуттук маалымат агенттиги - «Синьхуаны» изилдөө объектиси катары карап, жасалма интеллект

технологияларынын интеграциясы жаңылык өндүрүш процессин кандайча трансформациялап жатканын талдоого багытталат.

Изилдөө ыкмалары. Бул изилдөөдө комплекстүү илимий ыкмалар колдонулду. Биринчиден, контент-анализ ыкмасы аркылуу 2020–2023-жылдар аралыгындагы «Синьхуа» агенттигинин расмий материалдары, санариптик платформалардагы жарыялары жана жылдык отчеттору талданды. Экинчиден, институционалдык-салыштырма талдоо ыкмасы колдонулуп, салттуу жаңылык өндүрүш модели менен интеллектуалдык автоматташтырылган модель ортосундагы структуралык айырмачылыктар аныкталды. Үчүнчүдөн, системалык жана интерпретациялык ыкмалар аркылуу жасалма интеллект технологияларынын медиа экосистемасына интеграциялануу процесси теориялык деңгээлде бааланды. Талдоого агенттиктин расмий сайтындагы материалдар, жылдык отчеттор, ошондой эле платформалык каналдардагы (XinhuaNet ж.б.) жарыялар киргизилди. Бул методология маалыматтык трансформациянын техникалык, институционалдык жана коммуникациялык аспектилерин комплекстүү кароого мүмкүндүк берет.

Негизги мазмун. Улуттук деңгээлдеги борбордук маалымат институту катары «Синьхуа» Кытайдын медиа башкаруу өзгөчөлүгүнө ылайыкташкан көп форматтуу жана көп каналдуу маалыматтык-коммуникациялык тутумду калыптандырган. Маалымат агымдарынын структуралык уюштурулушун талдоо көрсөткөндөй, агенттиктин контенттик продуктылары иерархиялык пирамида тибиндеги архитектурага ээ болуп, ар бир деңгээл өз функциялык милдетин аткарат.

Агенттиктин күнүмдүк маалымат өндүрүшү орточо 8000ден ашуун материалды түзөт. Маалымат таркатуу «ыкчам жаңылык + расмий билдирүү + фондук түшүндүрмө» форматындагы үч баскычтуу модель аркылуу ишке ашырылат. Бул модель маалыматтын ыкчамдыгын сактоо менен бирге саясий жана институционалдык тактыкты камсыз кылууга багытталган.

2020–2022-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн контенттик анализдин жыйынтыгына ылайык, провинциялык деңгээлдеги партиялык гезиттер «Синьхуанын» материалдарын колдонуу көрсөткүчү жогорку деңгээлде экени аныкталган [4, 192-б]. Бул көрсөткүч агенттиктин улуттук маалымат күн тартибин калыптандыруудагы борбордук ролун тастыктайт.

Маалыматтын ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу максатында «кызыл–сары–көк» үч деңгээлдүү булак текшерүү жана верификация системасы киргизилген. Бул механизм маалымат булагынын статусуна жараша редакциялык контролдун интенсивдүүлүгүн аныктап, институционалдык сапат кепилдигин түзөт.

Санариптик коммуникация шартында визуалдык мазмун стратегиялык мааниге ээ. «Синьхуанын» фото бөлүмү жогорку тактыктагы алыстан сезүү (remote sensing) технологиялары менен жабдылган. Видеоматериалдар «1+N» мульти-перспективдүү өндүрүш моделине ылайык даярдалат: бир негизги окуя бир нече кошумча визуалдык контекст менен толукталып, аудиториялык кабыл алууну кеңейтет. Маалыматты визуалдаштыруу лабораториясы интерактивдүү графикалык визуализациянын бир катар патенттелген технологияларын иштеп чыккан [2, 61-б]. Бул инновациялар маалыматты кабыл алуунун когнитивдик эффективдүүлүгүн жогорулатууга багытталган. «Синьхуанын»

жаңы медиа экосистемасы «борбордук өндүрүш борбору + аймактык жөнгө салуу» принцибине негизделген гибриддик модель аркылуу иштейт. Мындай структура глобалдык мазмун менен жергиликтүү контенттин ортосундагы тең салмактуулукту камсыз кылат.

Социалдык медиа таасирдүүлүгү боюнча түзүлгөн Social Media Influence Index көрсөткүчтөрүнө ылайык, «Синьхуа» дүйнөлүк алдыңкы медиа мекемелеринин катарына кирген [5, 32–36–бб]. Мындан тышкары агенттик «жаңылык + тейлөө» формасындагы интеграцияланган маалыматтык кызматтарды иштеп чыккан. Мисалы, COVID-19 пандемиясы боюнча онлайн-карталар же табигый кырсыктар учурунда ыкчам маалымат каналдары коомдук кызмат көрсөтүүнүн жаңы формасын түзгөн.

Э.Роджерстин инновациялык диффузия теориясынын негизинде жүргүзүлгөн талдоо «Синьхуанын» технологиялык модернизациясы баскычтуу мүнөзгө ээ экенин көрсөтөт [6, 170–б]. 2016–2023-жылдар аралыгында редакциялык иш процессинде интеллектуалдык автоматташтырууга өтүү бир нече этап аркылуу ишке ашырылган:

1. Табигый тилди иштетүү (NLP) технологияларын киргизүү;
2. Автоматташтырылган жаңылык жазуу алгоритмдерин иштеп чыгуу;
3. Семантикалык классификация жана категориялоо системасын өркүндөтүү;
4. Компьютердик көрүү (Computer Vision) технологияларын колдонуу;
5. Видео үчүн автоматтык тэг коюу системаларын өнүктүрүү;
6. Сүрөт манипуляциясын аныктоо технологияларын өркүндөтүү.

Жогоруда көрсөтүлгөн технологиялык көрсөткүчтөр редакциялык өндүрүш процессинин структуралык трансформацияга дуушар болгонун жана жасалма интеллект технологиялары агенттиктин медиа экосистемасында перифериялык жардамчы курал эмес, стратегиялык өзөккө айланганын тастыктайт. Интеллектуалдык трансформациянын натыйжалуулугун операционализациялоо максатында салттуу өндүрүш модели менен интеллектуалдык модель салыштырылган.

Таблица 1

Инновациянын натыйжалуулугун баалоо (салыштырма көрсөткүчтөр)

Көрсөткүч	Салттуу модель	Интеллектуалдык модель	Жакшыртуу даражасы
Текст өндүрүшү	8 макала/адам/күн	22 макала/адам/күн	+175%
Видео өндүрүшү	2 сюжет/адам/күн	9 сюжет/адам/күн	+350%
Катаны аныктоо	85%	98%	+13%

Таблицадагы маалыматтар интеллектуалдык автоматташтыруу өндүрүш көлөмүн гана көбөйтпөстөн, сапаттык параметрлерди да жогорулатканын көрсөтөт [7, 750–753–бб]. Биринчиден, текст өндүрүшүнүн 175% өсүшү редакциялык ресурстарды оптималдаштыруунун натыйжасы болуп саналат. Бул жасалма интеллект алгоритмдери маалыматты алдын ала иштетүү, шаблондук структураларды автоматташтыруу жана ыкчам кабарларды генерациялоо функциясын аткаруу менен түшүндүрүлөт [7, 752–755–бб].

Экинчиден, видео өндүрүшүнүн 350% чейин жогорулашы мультимедиялык контент өндүрүшүндө автоматташтырылган монтаж, автоматтык субтитрлөө жана метамаалыматтарды кошуу механизмдеринин эффективдүүлүгүн көрсөтөт. Санариптик платформалар шартында видео форматтын артыкчылыгын эске алганда, бул көрсөткүч агенттиктин аудиториялык адаптация стратегиясы менен түз байланышта.

Үчүнчүдөн, катаны аныктоонун 85%дан 98%га чейин өсүшү фактчекинг жана мазмун сапатын көзөмөлдөө механизмдеринин күчөгөнүн тастыктайт. Демек, интеллектуалдык модель өндүрүш ылдамдыгын жогорулатуу менен бирге маалыматтык коопсуздукту да бекемдеген.

Жыйынтыктап айтканда, “Синьхуа” агенттигиндеги инновациялык трансформация өндүрүштүн көлөмдүк (quantitative) жана сапаттык (qualitative) параметрлеринде синхрондуу жакшыртууга алып келген.

Интеллектуалдык системалардын активдүү киргизилиши менен бирге технологиялык этика инфраструктурасы да өнүктүрүлгөн. Жасалма интеллект тарабынан түзүлгөн мазмунду алдын ала текшерүү үчүн үч баскычтуу модерация системасы («ыкчам жаңылык + расмий билдирүү + фондук түшүндүрмө») иштелип чыккан [7, 756-66]. Мындан тышкары жасалма интеллектке негизделген журналисттик практиканын этикалык кодекси расмий кабыл алынган [2, 72-74-66.]. Этикалык кодекс алгоритмдерди колдонууда төмөнкү принциптерди сактоону карайт:

- маалыматтык тактык;
- редакциялык жоопкерчилик;
- адам факторунун акыркы контролу;
- коомдук кызыкчылыкты сактоо.

Алгоритмдердин транспаренттүүлүгүн камсыз кылуу үчүн ички аудит жана коомдук отчеттуулук механизмдери иштелип чыккан. Бул чаралар жасалма интеллектти колдонууда коомдук көзөмөлдү жана институционалдык жоопкерчиликти камсыз кылууга багытталган.

Технологиялык интеграция концепциясынын алкагында «Синьхуа» агенттиги акылдуу мониторинг системасын LSTM (Long Short-Term Memory) нейрондук тармак моделинин негизинде иштеп чыгып, редакциялык процесске киргизген [8, 1738-6]. Бул система ири көлөмдөгү маалымат агымдарын реалдуу убакыт режиминде талдоого жана тренддерди алдын ала божомолдоого мүмкүндүк берет. Мындан тышкары текст, сүрөт жана видеону бир учурда иштетүүгө жөндөмдүү көп модальдуу интеграцияланган анализ платформасы иштелип чыккан. Мындай структура маалыматтын семантикалык

байланышын аныктоону, мазмунду автоматтык категориялоону жана аудиториялык багыттоону оптималдаштырууга шарт түзөт.

Маалымат жыйноо жана иштеп чыгуу роботтору редакциялык процессте колдонулуп, ыкчам жаңылыктарды автоматтык генерациялоо ылдамдыгы жогорулаган. Ошол эле учурда фактыларды текшерүү системасынын жооп кайтаруу убактысы кыскартылган. Бул көрсөткүчтөр өндүрүш ылдамдыгы менен маалыматтык коопсуздуктун синхрондуу жогорулашын тастыктайт.

Таблица 2

ЖИ сиңүү деңгээли жана функционалдык натыйжалуулук

Чөйрө	ЖИ сиңүү деңгээли	Натыйжалуулук өсүшү
Маалымат өндүрүшү	89%	40%
Саясий коммуникация	76%	28%
Кризистик коммуникация	92%	53%
Эл аралык коммуникация	81%	37%

Таблицадагы маалыматтар көрсөткөндөй, натыйжалуулук өсүшү 28%дан 53%га чейин жеткен. Айрыкча кризистик коммуникация чөйрөсүндө эң жогорку өсүш (53%) байкалат. Бул өзгөчө кырдаалдарда ыкчам мониторинг, маалымат агымын анализдөө жана божомолдоо алгоритмдеринин жогорку эффективдүүлүгүн көрсөтөт. Маалымат өндүрүшүндөгү 40% өсүш автоматташтырылган контент генерациясынын жана редакциялык процесстердин санариптик оптималдаштырылышы менен түшүндүрүлөт. Ал эми эл аралык коммуникациядагы 37% өсүш көп тилдүү анализ жана аудиториялык сегментация системаларынын колдонулушу менен байланыштуу.

Жасалма интеллект технологияларынын негизинде интеграцияланган мультимедиялык жооп кайтаруу платформасы түзүлгөн. Акылдуу мониторинг системасы LSTM нейрондук тармак моделине таянып, маалымат агымдарын алдын ала божомолдоо тактыгын жогорку деңгээлге жеткирген. [8, 1740-6]. Санариптик инновациялардын алкагында «Синьхуа» виртуалдык реалдуулук (VR) технологияларын маалымат өндүрүш процессине интеграциялаган. VR форматындагы кабар материалдары, айрыкча ICU (интенсивдүү терапия бөлүмү) шартында даярдалган репортаждар аудиториялык кабыл алуунун жаңы моделин түзгөн.

Эмпирикалык көрсөткүчтөргө ылайык, мындай VR материалдары 1,2 миллиард жолу көрүлгөн, ал эми орточо колдонуучу катышуусунун узактыгы 8,7 мүнөттү түзгөн. Бул салттуу видео форматтарга салыштырмалуу жогору катышуу деңгээлин билдирет жана иммерсивдүү медиа форматтары аудиториялык тартууну (engagement) олуттуу күчөтө аларын көрсөтөт. Демек, VR технологиялары маалыматты жөн гана берүү куралы эмес, аудиторияны окуянын ичинде «катышуучу субъект» катары жайгаштыруучу коммуникациялык модель катары калыптанып жатканын тастыктайт.

Эл аралык деңгээлде CGTN платформасы аркылуу контентти таратуу глобалдык аудиторияны кеңейтүүгө мүмкүндүк берген. Маалыматтарга ылайык, CGTN дүйнө жүзү боюнча 3,2 миллион үй-бүлөгө жеткен [2]. Мындан тышкары, «Синьхуа» жана CGTN

тарабынан өнүктүрүлгөн көп каналдуу жаңы медиа платформалары ар түрдүү санариптик чөйрөлөрдө активдүү иш алып барып, социалдык тармактардагы аудиториялык көрсөткүчтөрдү туруктуу жогорулатып келет. Бүгүнкү күндө "Синьхуа" маалымат алмашуу багытында 100 өлкөнүн маалыматтык агенттиктери жана массалык маалымат каражаттары менен келишим түзгөн [9].

Таблица 3

Социалдык медиа платформаларындагы көрсөткүчтөр (2023)

Платформа	Катталуучулардын саны	Интерактивдүүлүк көрсөткүчү (%)
Facebook	42 миллион	12.7%
Twitter	38 миллион	9.3%
YouTube	25 миллион	15.2%

Таблица көрсөткөндөй, аудиториянын көлөмү боюнча Facebook платформасы 42 миллион катталуучу менен алдыңкы орунду ээлейт. Бирок интерактивдүүлүк деңгээли боюнча YouTube (15,2%) жогорку көрсөткүчтү камсыз кылган. Интерактивдүүлүк индекси колдонуучунун Like, Share жана Comment аракеттеринин жалпы көрүүлөргө болгон катышы катары аныкталат. Демек, аудиториянын сандык көлөмү менен сапаттык катышуу деңгээли дайыма түз пропорцияда боло бербейт. Видео форматтагы мазмун аудиториялык тартууну күчөтүүдө салыштырмалуу натыйжалуу экендиги байкалат.

2023-жылдагы Глобалдык Медиа Таасир Индекси (GMI) көрсөткүч-төрүнө ылайык, «Синьхуа» агенттиги дүйнөлүк маалымат агенттиктеринин алдыңкы тобуна кирип, 88,7 баллга жетишкен [1, 113-6]. Бул көрсөткүч агенттиктин эл аралык маалымат мейкиндигиндеги институционалдык таасирин жана платформалык кеңейүүсүнүн натыйжалуулугун тастыктайт. Айталы, «Синьхуа» агенттиги Борбордук Азиянын маалымат агенттиктери жана массалык маалымат каражаттары менен кызматташууну кеңейтүүнү да көздөйт [10].

Теориялык интерпретация жана жыйынтык. Жасалма интеллект технологияларынын медиа өндүрүшүнө терең сиңиши структуралык эффективдүүлүктү жогорулатканы менен, алгоритмдик борборлошуу феноменин да жаратышы мүмкүн. Контентти автоматтык категориялоо жана семантикалык фильтрация системалары редакциялык чечим кабыл алуунун бир бөлүгүн алгоритмдик логикага өткөрүп берет. Бул шартта маалыматтык плюрализмдин жана редакциялык автономиянын сакталышы өзгөчө мааниге ээ.

Роджерстин инновациялык диффузия теориясынын негизинде караганда, технологиялык модернизация институционалдык легитимация жана коомдук кабыл алуу факторлору менен тыгыз байланышта жүрөт [6, 170-6]. Демек, интеллектуалдык трансформация натыйжалуулук көрсөткүчтөрү менен гана эмес, этикалык жана коомдук жоопкерчилик аспектиери аркылуу да бааланууга тийиш. Бул жагынан алганда, «Синьхуанын» интеллектуалдык өнүгүүсү глобалдык медиа трансформациясынын мисалы болуп саналат, бирок алгоритмдик башкаруунун нормативдик чектери мындан ары да илимий талдоону талап кылат.

Жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, жасалма интеллектти маалыматтык ортоңку платформалар менен терең интеграциялоо мазмунду өндүрүү жана бөлүштүрүү

процессинин натыйжалуулугун жана тактыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Бирок технологиялык модернизация өз алдынча максат эмес, ал стратегиялык коммуникациянын инструменталдык компоненти болуп саналат.

Адабияттар:

1. All-China Journalists Association. China journalism development report / China Press and Publication Research Institute // Beijing, 2022
2. Communication University of China. China intelligent media convergence development report // Communication University of China Press. – Beijing, 2023
3. China Media Yearbook Editorial Committee. China media yearbook – 2021 // China Media Yearbook Press. – Beijing, 2021
4. Li X. Media convergence and content diffusion in Chinese provincial party newspapers / X. Li, Y. Sun // Journal of Chinese Communication. – Beijing., 2022. – №15 (2). – P. 185–202.
5. Qingbo Big Data Research Center. Global media influence index report 2022. — Beijing: Qingbo Big Data, 2022.
6. Rogers E.M. Diffusion of innovations (5th ed.). – New York: Free Press, 2003.
7. Wu J. Artificial intelligence and newsroom transformation in China / J. Wu, H. Li. // Journalism Practice. – Ch., 2021. – №15(6), P. 745–762
8. Hochreiter S. Long short-term memory / S. Hochreiter, J. Schmidhuber // Neural Computation. – чыккан мамлекети., 1997. – №9 (8). – P. 1735–1780.
9. Китайское информационное агентство «Синьхуа». Справка. // РИА Новости [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ria.ru/20111107/479600854.html> (дата обращения: 10.03.2026)
10. Синьхуа намерено углублять сотрудничество со СМИ стран Центральной Азии // Пояс и путь. – URL: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://rus.yidaiyilu.gov.cn> (дата обращения: 10.03.2026).

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY CRITICISM

1. **Колбаева М.** АКАДЕМИК А.АКМАТАЛИЕВДИН «КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ: ТАРЫХ ЖАНА МЕЗГИЛ» АТТУУ ЭМГЕГИНДЕ КӨТӨРҮЛГӨН АДАБИЙ ПРОБЛЕМАЛАР
Колбаева М. ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПОДНЯТЫЕ В ТРУДЕ АКАДЕМИКА АБДЫЛДАЖАНА АКМАТАЛИЕВА “КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ИСТОРИЯ И ВРЕМЯ” 3
Kolbaeva M. LITERARY ISSUES DISCUSSED IN ACADEMICIAN ABDYLADJAN AKMATALIEV’S WORK “KYRGYZ LITERATURE: HISTORY AND TIME”
 2. **Молдалиева Г.Ж.** КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ ТАГДЫРЫ ЖАНА АБАК ТЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ 13
Молдалиева Г.Ж. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ТЕМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СУДЬБЫ И ТЮРЬМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ
Moldaliev G.J. ARTISTIC INTERPRETATION OF THE THEME OF HUMAN DESTINY AND PRISON IN KYRGYZ POETRY
 3. **Егимбаева С.К.** АКЫН ӨМҮРКУЛ КУЛУМБАЕВДИН ЫРЛАРЫНЫН ПОЭТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ 20
Егимбаева С.К. ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТА ОМУРКУЛА КУЛУМБАЕВА
Egimbayeva S.K. POETIC FEATURES OF THE POEMS OF OMURKUL KULUMBAEV
- ФОЛЬКЛОРИСТИКА
4. **Турдугулов А.Т.** АКЫНДЫК ПОЭЗИЯНЫН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТАРЫХЫНАН (жарык көргөн изилдөөлөргө карата обзор) 26
Турдугулов А.Т. ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ (обзор опубликованных исследований)
Turdugulov A.T. FROM THE HISTORY OF THE RESEARCH OF POETRY (review of published studies)
 5. **Жусупов Б.М.** РЕПРОДУКЦИЯ И ВАРИАТИВНОСТЬ ЭПОСА «КАМБАР-БАТЫР» В УСТНОЙ ТРАДИЦИИ (ВАРИАНТ КАЛДАША САДИРОВА) 34
Жусупов Б.М. «КАМБАР-БАТЫР» ЭПОСУНУН ООЗЕКИ САЛТЫНДАГЫ КӨЧҮРМӨСҮ ЖАНА ВАРИАНТТУУЛУГУ (КАЛДАШ САДИРОВДУН ВАРИАНТЫ)
Zhusupov B.M. REPRODUCTION AND VARIABILITY OF THE EPIC “KAMBAR-BATYR” IN THE ORAL TRADITION (THE VERSION OF KALDASH SADIROV)
 6. **Мырзабаева Н.С., Сопонова А.А.** «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРК ЧОРОНУН ОБРАЗЫ ЖАНА АНЫН ЛЕКСИКАЛЫК, ФИЛОСОФИЯЛЫК, МЕДИЦИНАЛЫК МААНИСИ 43
Мырзабаева Н.С., Сопонова А.А. ОБРАЗ СОРОКА ДЖИГИТОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» И ИХ ЛЕКСИЧЕСКОЕ, ФИЛОСОФСКОЕ, МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
Myrzabayeva N.S., Soponova A.A. THE IMAGE OF THE FORTY KNIGHTS IN THE EPIC OF MANAS AND ITS LEXICAL, PHILOSOPHICAL, AND MEDICAL SIGNIFICANCE
 7. **Илешбекова С.И.** КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА АНИМАЛИСТИК ОБРАЗДАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ 50
Илешбекова С.И. ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Ileshbekova S.I. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ANIMALISTIC (ZOOMORPHIC) IMAGES IN KYRGYZ LITERATURE

ТИЛ ИЛИМИ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

8. **Бешкемпирова А.И.** К. БАЙЖИГИТОВДУН ИЛИМИЙ СТИЛИ ЖАНА ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ («Башталуу» монографиясынын негизинде)
Бешкемпирова А.И. НАУЧНЫЙ СТИЛЬ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ
К.БАЙЖИГИТОВА (на материале монографии «Башталуу»)
Beshkempirova A.I. SCIENTIFIC STYLE AND LINGUISTIC FEATURES OF K.BAIIIGITOV
(Based on the Monograph “Bashtaluu”) 57

ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY

9. **Дуйшеев Ж.А., Сулайманова Д.К.** 12 ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ГУМАНИТАРДЫК САБАКТАРДЫН РОЛУ
Дуйшеев Ж.А., Сулайманова Д.К. РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В УСЛОВИЯХ 12-ЛЕТНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ 63
Duisheev J.A., Sulaymanova D.K. THE ROLE OF HUMANITIES IN THE 12-YEAR EDUCATION SYSTEM
10. **Солодова О.О., Дононбаев Д.Б., Недугов Р.В.** ПЕДАГОГИКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
Солодова О. О., Дононбаев Д. Б., Недугов Р. В. ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДАГЫ ПЕДАГОГИКА: УЧУРДАГЫ АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ 70
Solodova O.O., Dononbaev D.B., Nedugov R.V. EDUCATION INSTITUTIONS: CURRENT STATE, PROBLEMS, AND DEVELOPMENT PROSPECTS
11. **Жусупов Б.М.** ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ И СЮЖЕТНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: К МЕТОДИКЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ УСТНЫХ ВЕРСИЙ
Жусупов Б.М. ЭПИКАЛЫК ФОРМУЛАЛАР ЖАНА СЮЖЕТТИК ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО: ООЗЕКИ ВЕРСИЯЛАРДЫ САЛЫШТЫРМА ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫНА КАРАЙ 80
Zhusupov B.M. EPIC FORMULA AND PLOT TRANSFORMATION: TOWARD A METHODOLOGY FOR THE COMPARATIVE STUDY OF ORAL VERSIONS
12. **Калдыбаев С.К.** МЕКТЕП МУГАЛИМИНИН МКТ-КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ: РОЛУ ЖАНА МААНИСИ
Калдыбаев С.К. ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТЬ ШКОЛЬНОГО УЧИТЕЛЯ: РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ 88
Kaldybaev S.K. ICT COMPETENCE OF A SCHOOL TEACHER: THE ROLE AND SIGNIFICANCE
13. **Жумадинов Ш., Сыдыкова Д.С.** ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМООБРАЗОВАНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ
Жумадинов Ш., Сыдыкова Д.С. МУГАЛИМДЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА БИЛИМИН ЖОГОРУЛАТУУНУ УЮШТУРУУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ 96
Zhumadinov Sh., Sydykova D.S. PROBLEMS OF ORGANIZING SELF-EDUCATION OF TEACHERS
14. **Джусупбеков А.К., Токтогулов К.Э.** ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
Жусупбеков А.К., Токтогулов К. Э. УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ ТИЛДИН РОЛУН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ 104
Dzhusupbekov A.K., Toktogulov K.E. ON THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE ROLE OF LANGUAGE IN NATIONAL IDENTIFICATION
15. **Дононбаев Д.Б., Романов Д.В., Рыскулова Н.Э.** ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ
Дононбаев Д.Б., Романов Д. В., Рыскулова Н. Э. СТУДЕНТТЕРДИН СПОРТТУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ ИЙГИЛИКТЕРИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ФАКТОРЛОРУ 109
Dononbaev D.B., Romanov D.V., Ryskulova N.E. PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO SUCCESS IN STUDENTS' SPORTS ACTIVITIES
16. **Жусуева С.К.** ХХІ КЫЛЫМДЫН КӨНДҮМДӨРҮ ЖАНА ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МОДЕЛДЕРИ: ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК МААНИСИ
Жусуева С.К. НАВЫКИ ХХІ ВЕКА И ИННОВАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ 118
Zhusueva S.K. 21ST-CENTURY SKILLS AND INNOVATIVE TEACHING MODELS: THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

17. **Белгибаев А.К.** ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ
Белгибаев А.К. ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ 129
Belgibaev A.K. INTERACTIVE METHODS FOR DEVELOPING LANGUAGE COMPETENCE
- ЖУРНАЛИСТИКА**
18. **Дуйшекеева А.Т., Бакыт кызы А., Тилекеева Н.Т.** “СИНЬХУА” АГЕНТТИГИНИН РЕДАКЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮЛҮГҮНДӨ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ 136
Дуйшекеева А.Т., Бакыт кызы А., Тилекеева Н.Т. ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РЕДАКЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГЕНТСТВА «СИНЬХУА»
Duishekeeva A.T., Bakyt kyzy A., Tilekeeva N.T. EXPERIENCE OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE EDITORIAL ACTIVITIES OF THE XINHUA NEWS AGENCY

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
“Кут Билим” медиа борбору**

Директор: Чекиров К.А.

Директордун орун басары: Сулайманов М.

Баш редактор: Кийизбаева Ч.К..

Кол жазмалар кайтарылып берилбейт.

Терүүгө берилди: 25.04.2026
Форматы 60x84 1/16
Шарттуу басма: 8 учеттук басма
Заказ:
Нускасы: 300

Басууга кол коюлду: 28.04.2026
Кагаз типогр. 6

Редакциянын дареги:

Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү 62, 2-кабат. 1/32-бөлмө.
Эл. дарек: elagartuu28@mail.ru
«Эл агартуу» журналынын расмий сайты: www.elagartuu.site.kg
Бишкек шаары, А. Орозбеков көчөсү 44, “Алтын тамга” басмаканасы